

Ethnographia

A Magyar Néprajzi Társaság folyóirata

133. évfolyam

2022

2. szám

Szabó Géza

Palmetta, Karmos paripák, Égberagadó turul, Csodafiúszarvas. Kaukázusi régészeti és néprajzi párhuzamok a honfoglalás kori hitvilágunk és díszítő művészetünk értelmezéséhez

A honfoglalás kori hitvilágunk és díszítőművészetünk meghatározó elemei a női sírok hajfonatkorongjain, a férfiak szablyáin, tarsolylemezein látható állat- és növényábrázolások, mondavilágunk Csodaszarvasa. Az egyes elemek értelmezésében azonban olyan alapkérdésekben sem alakult ki egységes álláspont, hogy pontosan milyen állatokról, növényről van szó, meghatározhatók-e egyáltalán?¹ Az is felmerül, hogy az ábrázolásoknak egyáltalán van-e konkrét üzenetük: az ötvösök ismerték-e a felhasználók hiedelmeit, világképét, a megrendelő és környezete számára pontosan értelmezhető szimbólum- és jelrendszert használtak-e? Vagy a látványos és értékes, esetleg a nem is helyi, hanem távoli területekről származó ötvösrekeket, mondai elemeket az elit csak felhasználta a saját szertartásaiban, reprezentációjában?

Az értelmezés körüli bizonytalanság jól tükröződik például a közismert eredetmondánk esetében is, amikor a magyar néprajzi lexikon szerint a magyar néphagyományban, népköltészetben jelentős szerepet játszó mitikus Csodaszarvast Csodafiúszarvasnak is nevezik.² A két elnevezést lényegében azonosnak tartva a szócikk még azt is megjegyzi, hogy a regösének állata mindig hím egyed. Jankovics Marcell ugyanakkor a Csodafiúszarvast az égi szarvasanya borja-fiával, a napisten fiával azonosította, vagyis különválasztva, az agancsos állatban ünőt, szülöttében emberfi alakot látott.³ A hon-

¹ Révész 2012: 407.

² Jelen folyóirat lapjain is már több alkalommal szerepelt a Csodaszarvas mondanévi irodalmának, a különböző véleményeknek a részletes ismertetése, ezért erre ezúttal csak a téma szempontjából a legszükségesebb mértékben térek ki. Sebestyén 1902.; Berze Nagy 1927.; Kerényi 1931.; Mátéffy 2013.

³ Jankovics 1996: 28., 38.

foglalás kori hajfonatkorongok „mitikus”,⁴ vagy paripának tartott négy lábú állatainak több esetben karmuk van,⁵ ami lovak esetében elgondolkodtató. Évtizedek óta a legkülönbözőbb próbálkozások vannak az ábrázolásokon turulnak tartott ragadozó madár pontos rendszertani meghatározására is,⁶ miközben alig jutott hasonló, a természeti előképekre irányuló figyelem a jelenetek esetleges üzenetének feloldására. Az elmúlt években több alkalommal is lehetőségem volt a török és iráni népek régészeti leleteivel és hagyományaival terepen is megismerkedni, Kis-Ázsián, Iránon, a Kaukázuson át egészen Szibériáig, ahol a szívósan tovább élő szokások jól mutatták: a tárgyakon látható ábrázolások, motívumok a mai napig nem csak egyszerű díszítőelemek, hanem azok egy pontosan megfogalmazott és az adott közösség tagjai által egyértelműen értelmezhető üzeneteket hordoznak. Ugyanúgy, mint ahogy a 19-20. század fordulóján még nálunk is a viseletről pontosan leolvasható volt, hogy az adott személy milyen közösséghez tartozik, s ott milyen társadalmi szerepe, rangja van. Nálunk ez az emlékezet és tudás már erősen hiányos. Például a honfoglalóinknál a mindkét nem hagyatékára jellemző indás, legtöbbször hálós szerkesztésű növényi motívumoknak a korabeli neve már nyelvünkől is kikopott, s a kutatás a jelentős formai különbségek ellenére is – elég szerencsétlen módon –, ezeket más nyelvekből átvéve ma a pálmafára utaló palmettadíszekeknek nevezi. Ugyanakkor, különösen a kaukázusi oszéteknél, ahol a gyökereiben a bronzkorig visszanyúló hagyományait, jelképrendszerüket szinte változatlan formában megőrizték,⁷ a honfoglalóink díszítőművészetének, mondavilágának számos díszítőeleme megtalálható, értelmezhető tartalmával együtt.⁸ Ezért a továbbiakban a szélesebb körben alkalmazott „palmetták” – növényi hálódíszek, a hajfonatkorongok állatába belelátott karmos paripák és turulok, valamint a regösének Csodafiúszarvasa, négy egyszerűnek tűnő és közismert elem, értelmezéséhez szeretnék hozzájárulni, elsősorban a Kaukázusig követhető régészeti, néprajzi párhuzamok segítségével,⁹ de felhasználva a legújabb archeometriai kutatások eredményeit is.

⁴ Bollók 2015., 2020.

⁵ Budinský-Krička – Fettich 1973: Abb. 45.; Fodor 1980: 6. ábra.

⁶ Fodor 1996.; Bagyura 2021.

⁷ A Kaukázus számos, az európai őstörténetet is meghatározó mítosz kiindulópontja. Az oszétek indoiráni ősvallást és társadalmat tükröző Nart-eposzainak motívumai Arthur király lovagjai, a szláv, germán és a skandináv népek mondavilágában ugyanúgy megtalálhatók, mint a finnek Kalevalájában, vagy az etruszk hagyományokban. Dumézil 1968., 1986.; Littleton – Malcor 2005.; Szabó 2017a.

⁸ Dienes István szerint, az, hogy honfoglalóink a legjellegzetesebb ékszereiket nem cserélték fel idegen eredetűekkel, azt bizonyítja, hogy a korongokon lévő ábrázolásoknak jelentése volt. Dienes 1972: 66.

⁹ Az általában szabadságom alatt végzett helyszíni kutatásokra Oszétiában először 2016-ban Muzafer Dzaszohov és családja segítségével kerülhetett sor, majd Z. Kanukova segítségének köszönhetően a V. I. Abaev Észak-Oszét Bölcsész- és Társadalomtudományi Kutatóintézet (SOIGSI) hivatalos meghívására az MTA Lendület Mobilitás Kutatócsoport és az NKFI Hivatal FK128013. számú projektje, valamint a Közép- és Kelet-európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány támogatásával más projektekhez kapcsolódóan folytatódhatott a terepi munka.

„PALMETTA”

1. kép. Növényi hálós díszítésű tarsolyilemez Rakamaz-Strázsadombról. Szerző felvétele.

2. kép. A galgóczi tarsolyilemez hálós szerkesztésű díszítésének részlete, jól megfigyelhető a nóduszos, bordázott indaszárak, a fiatal, hegyes, visszapödrődő végű szőrös levelek. Szerző felvétele.

Az indákkal, „palmettákkal” díszített tarsolylemezeink, hajfonatkorongjaink, szabályaink a honfoglalás kori fémművéségünk legszebb,¹⁰ többek szerint az életfa megfogalmazásában ókori keleti jegyeket is őrző darabjai.¹¹ A kutatásnak már régen az a véleménye, hogy a honfoglalóink ötvösesei az iráni, kaukázusi, szaszanida művészet hagyományait folytató mohamedán, illetve bizánci művészetből merítettek ihletet, de csak azt vették át, amit világképük és regéik alapján értelmezhettek, saját ízlésükre formálhattak.¹² Dienes István szerint a szőtt és hímzett minták komponálását idézik a végtelenül továbbosztható palmettahálók,¹³ s a sokszor már csak levélcsokorra egyszerűsödött életfa jelképei erőt, sikert, boldogságot biztosítottak viselőjüknek, utalva egyben rangjukra és hatalmuk csodálatos eredetére is.¹⁴ Azonban a leveles indák oldott vonalvezetése nem vezethető le a technológiája miatt inkább geometrikus alakzatokban gondolkodó szövésre. Honnan jön akkor ez a motívumrendszer, mit is ábrázolhat, mi lehet a jelentése? Az egyértelmű, hogy egy erősen stilizált indás növény és annak különböző részei, valamint valami csodás négylábú állat (Tiszabezdéd), ritkábban egy sasféle látható a kompozíciókban (Zemplén, Rakamaz). Eltérő kombinációkban, de mindkét nemnél megfigyelhető

indás díszítés részletes megfigyelése számos olyan jellegzetességre rámutat, amely segítheti a növény meghatározását. (1-2. kép)

¹⁰ Vágó 2015.

¹¹ Fodor 1975: 256.; Bollók 2015: 505.

¹² Dienes 1972:55., 58.; Fodor 1973.

¹³ Dienes 1972: 61.

¹⁴ Dienes 1972: 64.

3. kép. Komló (*Hummulus lupulus*) bordázott, nóduszos indája fiatal, visszapöndördő hajtásvégekkel. Szerző felvétele.

A honfoglalás kori ötvösreमेкеinken ábrázolt növény indáin számos esetben hossz-irányú, poncolt vonalakkal jól láthatóan jelölték a szár bordázottságát,¹⁵ a galgóc-i tarsolylemezen pedig egyértelműen érzékeltették a csavarodását is. Az indán és a rövid száron ülő palmetták tövében legtöbbször sűrű, rövid poncolt vonalak jelzik a nóduszt, amire a legszebb példák a rakamazi, tarcali tarsolyok és szablyák díszítése. A rövid, gyakran bordázott száron (Galgóc, Bana, Szolnok-Strázshalom) ülő palmettacsokrok kialakítása rendkívül változatos, legtöbbször öt levélből állnak, de három- (Szolyva, Báránd, Beregszász), és hét levelű változat is előfordul (Tiszabездé). A levelek formakincse is rendkívül gazdag, mindegyik elnyúló, hegyes végű, gyakran visszapöndördő végződéssel.¹⁶ Azonban lekerekített végződésű levek is előfordulnak,¹⁷ amelyek akár a virágzathoz is tartozhatnak. Erre mutatnak a hartai hajfonatkorong közepén lévő virág körül nyolcas rozettaformában látható lekerekített végű levelek is, amelyeknek az elhelyezkedése murvalevelekre utal. Az ábrázolásokon mindegyik levélfajta közös jellemzője, hogy széleiket, vagy legalább egyik oldalukat sűrűn, apró egyenes poncokkal díszítették. Egy esetben, a szolnok-strázshalmi tarsolylemezen az indákkal körbefuttatott tobozserű termés is látható. Az áttekintett ábrázolások alapján látható, hogy a honfoglalás kori ötvösművészetünknek ebben a szeletében egyértelműen nem fa, hanem egy hálósan szerkesztett indás növény szerepel. Az ötvösreमेкеinken látható, kulcsfontosságú indás növény ábrázolása annyira sokszínű és stilizált, hogy akár az is felmerülhet, valójában egyetlen és létező növényről van-e szó. Az olyan részletek, mint a bordás, osztott szár, a hangsúlyozott nódusz, a 3–5–7 levelű palmettacsokrok, azok rövid szára, a hegyes, visszapöndördő levelek, a virágzatot védő, lekerekített murvalevelek, a tobozserű termés azonban mind megfigyelhető a komló különböző

¹⁵ Galgóc, Tiszabездé, Tarcál, Szolnok-Strázshalom, Rakamaz, Kiskunfélegyháza, Eperjeske, Budapest-Farkasrét, Bodrogszerdahely, Báránd, Beregszász, Bugyi, Tiszabó, Bécsi szablya, stb.

¹⁶ Galgóc, Túrkeve, Szolyva, Szolnok-Strázshalom, Rakamaz, Félegyháza, Eperjeske, Dunavecse, Bodrogvéc, Báránd, Karos, Bugyi, Tiszabó, Biharkeresztes.

¹⁷ Kétpó, Bugyi, Karos, Rakamaz, Eperjes, Tarcál, Túrkeve, Tiszabездé, Kiskunfélegyháza, Báránd.

növekedési szakaszában.¹⁸ (3. kép) A láthatóan közkedvelt indás növény ábrázolása abból a szempontból is különös figyelmet érdemel, hogy nem csak a férfiak tárgyain, de a nők viseleti darabjain is megjelenik, ezért érdemesnek tűnik kicsit részletesebben is megvizsgálni a szerepét.

A komló, mint a sörfőzés, az iráni népek áldozati italának fontos növénye számos eposzi történetben is jelentős szerepet kapott. Magát a sört már az újkőkortól különböző gabonafélékből Kínától Mezopotámián, Egyiptomon át az őskori Európáig széles körben készítették. A piramisépítőknek kenyérfontosságú táplálék volt, a két folyó közén és a hettitáknál¹⁹ pedig az egyik legfontosabb áldozati ital. A Kr. e. 3. évezred végétől lejegyzett Gilgames-eposz és a himnuszok tucatnyi említése szerint a szertartásos lakomáknál és az istenek számára bemutatott áldozatoknál is bőven folyt a sör. Az alkony úrnőjének, Ininnek például „... a hivatottak, az idős asszonyok dús ételt, italt hordanak. Sötét sört töltenek neki, halvány sört töltenek neki: a sötét sör; a mézsör...”²⁰ Az isteneknek bemutatott halotti áldozatnál „...Gilgames, Ninszuna fia, az ital-áldozat helyén sört loccsant értük.”²¹ Miként az eke fontosságáról szóló szövegből kiderül, tavasszal a rituális szántás során pedig „Midőn a mezőn ünnepem áll, a magvetés havában, maga a király fog elem ökröket, számtalan sok juhot vág le kedvemért, sört tölt a serlegekbe, korsókba...”²² Mindezek tükrében különös jelentősége van annak a régészeti leletekben is jól megfogható ténynek, hogy a vonatkozó szöveghelyek alapján az áldozati ital alapanyaga már az árpa volt, ami az északi, az Iráni-fennsík vidékéről érkezett Mezopotámiába: „S mert hát An az árpaföldek úrnőjét a hegyvidékről idehozta: az ügyes asszony, ki anyjára dicsőséget hoz, Ninkaszi, az ügyes asszony, ki anyjára dicsőséget hoz, üstje csillogó lazúrkő, korsaja, amibe csapol, arany, ezüst, ha a sör mellett áll, jókedvre derít...”²³ Nem véletlen tehát, hogy a sumereknél az árpahozó Ninkaszi lett a sörfőzés istennője is, akiről azt írják, hogy: „Ninkaszi, apád Enki, Nudimmud úr, anyád Ninti, az Abzu úrnője...Ninkaszi, te kavarod hosszú kanállal a fűszert, kovászt, gödörben kavarod szagosfüvel a fűszeres kovászt. Te melegítet a fűszeres kovászt öblös üstben, hántolt árpát öntesz hozzá egyenletesen... Te locsolgatód a föld takarta árpát, a csirázást kutyák vigyázzák, hatalmasságok elől is őrzik... Ninkaszi, te öntöd fel korsóban a malátát, föl-le hullámszik, amint rázod. Te terítet a malátapépet széles gyékényre, hogy átjárja a levegő hűvöse...Te tartod két kezeden a cefre üstjét, datolya-mézet, mustot bőven csorgatsz belé... Ninkaszi, te főzöd a lét, érleled langymelegben, a sörlét kádban érleled, állni hagyod. Az érlelő kádat, melynek csapján át fenséges a lé zubogása, a nagy gyűjtőkád fölé állítod...”²⁴ Így az sem meglepő, hogy szinte ugyanezzel a hagyománnyal találkozhatunk az iráni népekhez tartozó oszétek bronzkori állapotokat tükröző Nart-eposzában is. Ott Uasztürdzsi és a már meghalt Dzerassza nászából született Satana személyéhez kötik a sörfőzés felta-

¹⁸ Szabó 2018a: 3–4., I/1–8. kép.

¹⁹ Ünal 1999: 246.

²⁰ Komoróczy 1983: 373.

²¹ Komoróczy 1983: 195.

²² Komoróczy 1983: 82.

²³ Komoróczy 1983: 151–152.

²⁴ Komoróczy 1983: 118–121.

lálását. Egészen pontosan annak a mi szempontunkból is rendkívül fontos,²⁵ egy egészen új, csodálatos változatát: az árpából komlóval főzött szent italt. Az eposz szerint egy véletlen megfigyelés és Satana bölcsessége vezetett az újtáshoz. „*Rárepült egy madárka a komlófürtre, letépett egy zöld tobozkat, és három magvacskát kicsippentett belőle. Vidáman repült fel, nyílegyenesen a vitéz nartok falujába tartott, oda ereszkedett le, ahol édes maláta száradt a napon. Felcsippentett egyetlen szemet belőle, és lezuhant a földre. Fel akart szállni, azonban nem bírták a szárnyai. Futni próbált, de a lábcskái nem viselték el a súlyát.*”²⁶ Az okos Satana „*Malátát darált, kifőzte, leszűrte a főzetet, komlóból készült erős kovászt tett bele. Forrni kezdett, gyöngyözött a főzet, fehér habot eresztett. Miből főzik a sört? Árpamalátából, búzamalátából, kovászt pedig abból a komlóból készítenek hozzá, amely a mogyoróbokorra fut.*”²⁷ A források és a mitológiai háttér adataival együtt mindez arra mutat, hogy a honfoglaláskori hálós szerkesztésű, indás, palmettás ábrázolások növénye nem a pálma, és még nem is fa, hanem a közönséges komló (*Humulus lupulus*) volt. Ezt megerősíti az is, hogy így az ábrázolások olyan következetesen ismétlődő részletei is értelmet kapnak, mint a levelek szélén futó, sűrű, apró egyenes poncok, melyek a komlóra jellemző finom szőrökkel, a visszapöndörödő levelek pedig a sarjadó hajtásvégekkel azonosíthatók. Azonban a Nart-eposz szerint nem csak a szent ital főzéséhez használt, a magokat tartalmazó toboznak, hanem magának a komló növény szárának is jelentős a szerepe. Az égben lakó, sértődött Balszag a küllös kerekének parancsot ad, hogy pusztítsa el a hős nartot, azonban az tévedésből Szoszlan tizenkét barátját öli meg. Szoszlan sorra kér mindent, hogy állítsák meg Balszag kerekét, de csak a komló tud hatékonyan segíteni. „*Erősek és hajlékonyak, mint a kötelek, a komló hajtásai. Rátekeredtek Balszag kerekére és megállították. Egy nyíllövésnyi távolságra közelítette meg Szoszlan a kereket, belelőtt egy nyílveessőt – és pozdorjára zúzta a küllőjét. Elengedte a második nyilat – finom forgácsként repült szét a második küllő. Szoszlan a komlóval átszőtt mogyorósban utolérte a kereket s megragadta azt... Téged pedig, komló, jókedvükben dicsérjenek az emberek a veled készített italokért!*”²⁸ Szoszlan a kerék könyörgésének engedve aztán mégsem pusztította el a gyilkos eszközt, amely aztán csalárd módon megszegve ígéretét, végül csak átgördült rajta és térdben levágta a hős lábát, „*majd visszatért az égre.*”²⁹ Ez utóbbi megjegyzés egyértelműen elárulja, hogy itt a küllös kerék a napot, átvitt értelemben az elkerülhetetlen sors kerekét jelenti, amit csak a hasonló istenfegyver, ebben az esetben a hálószerűen egymásba hurkolódó komlóindák képesek megállítani. Az isteni háló hatalmát, oltalmazó szerepét Innin éneke is jól szemlélteti: „*Én iktatok be főpapot, királyt, én adok koronát a királynak, én adok pálcát a nép pásztorának. Hurok vagyok előlről, hurok vagyok hátulról, a mező, a puszta fölé hálót feszítetek, a mezőre boruló nagy kerítőháló vagyok.*”³⁰

²⁵ Kovács 2008: 23–24.

²⁶ Kovács 2008: 56.

²⁷ Kovács 2008: 57.

²⁸ Kovács 2008: 156.

²⁹ Kovács 2008: 158.

³⁰ Komoróczy 1983: 377.

4. kép. Szenmurv ábrázolása a tiszabezdédi tarsolylemezen. Szerző felvétele.

lónak gondolt állat valójában mi lehet.³³ A többi hajfonatkorong ábrázolást is figyelembe véve látható,³⁴ hogy ez a csodálatos lény inkább ragadozó, szenmurv – az ókori ábrázolásokról is ismert kutya –, vagy farkas fejű szörnyeteg, amelynek az idézett szöveg alapján szintén őrző-bajelhárító szerepe lehetett, s a motívumok hálós szerkesztése is ezt a szerepet erősítette.

A női viselethez tartozó rakamazi korong ragadozó madarának szájában lévő indadarab pedig egyértelműen utal Ninkaszi és Satana égi növényére és az azzal készült szent áldozati italra, a sörre is. Bár a magyar közgondolkodásban a sört idegen, német itálnak tartják, valójában írásos források sora bizonyítja Árpád-kori jelentőségét. A törvények szerint pedig akinek volt földtulajdona, ahhoz a „serjog” is kapcsolódott, foglalkozhatott az ital főzésével, a „serneveléssel” és a kimérésével, „lajtolásával” is.³⁵ Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy a serjog alapján 1840-ig a saját házában a saját maga főzte sört bárki kimérhette, ami jól mutatja ennek az itálnak a fontos szerepét, a magyar társadalomban is meglévő, mély gyökerű hagyományait. Mindez felhívja a figyelmet arra, hogy a komló szövevényes indáin keresztül is reálisan számolhatunk honfoglalóink hitvilágában, a gyökereiben az Ókori Kelet felé mutató, hozzánk az iráni népek által közvetített és megőrzött szokásaik alapján ma is pontosan értelmezhető elemekkel.

³¹ Például Bugyi-Felsővány, Karos-Eperjesszőg, Galgóc, Tiszabezdéd, Tarcál, Szolnok-Strázsahalom, Rakamaz, Kiskunfélegyháza, Eperjeske, Budapest-Farkasrét, Bodrogszerdahely, Báránd tarsolylemezein, valamint a beregszászi, a jászberényi süvegcsúcsok, a bécsi, geszterédi, rakamazi, tarcali szabványon, a kétpói, zempléni edényen, övvereteken, hajfonatkorongokon stb.

³² Komoróczy 1983: 119

³³ Fodor 1975: 256.

³⁴ Kunpeszér, Nyíracád, Eger, Aldebrő, Jánosszállás, Ibrány, Karos, Balatonújlak.

³⁵ Bevilacqua Borsody 1931: II. 581.

KARMOS PARIPÁK

5. kép. Az anarcsi honfoglalás kori hajfonatkorong. Szerző felvétele.

A legszebb honfoglalás kori régészeti leleteink között is kiemelkedő jelentőségűek a férfiak tarsolylemezeihez hasonlíthatóan impozáns, azonban legtöbbször csak a gazdag női sírokból előkerülő korong alakú díszek. A leveles indaszárral, „*palmettákkal*” díszített anarcsi, aranyozott ezüst lemezből domborított és poncolt, 6,7 cm átmérőjű korong 1899-es megtalálása óta³⁶ az egyszerű, áttört karika alakú díszeket nem számítva is már mintegy száz hasonló lelet került elő a Kárpát-medencében. (5. kép) Az ezüstlemezből kivágott, hátsó oldalukon bőrrel- vagy rézlemezrel megerősített, domborított példányok mellett ezüstből és bronzból öntött, áttört, szintén gyakran aranyozott darabokat is készítet-

tek. Ábrázolásaik között a madár csak elvétve fordul elő,³⁷ a rakamazi korongpáron egy sasféle a csőrében egy leveles indát, karmaiban két madarat – talán fiókákat – tart. A korongok tizedén égi jelképek, a Hold, mint a sóshartyánin, vagy a Nap látható a maga formájában (Püspökladány, Sárrétudvari 32. sír.), de legtöbbször elvontan, például forgórózsa alakjában.³⁸ Jóval több helyről ismertek a leveles inda díszű leletek.³⁹ A készítés technikájától függetlenül, a korongok többségén, mintegy kétharmadán, azonban valamilyen állatalak látható. Ezeket egyes esetekben lónak határozták meg, és honfoglalóink lókultuszával kapcsolták össze. Más esetekben pedig inkább csak, mint mitikus állatokat említik, az azonosításnak még a lehetőségét is elvetve. De mi is lehet ez a csodás állat, mi lehet a jelentése, miért éppen a női sírokba kerültek ezek az ábrázolások?

Kevés olyan tárgytypus van a honfoglalás kori leleteink között, amelyek annyi vitát váltottak volna ki, mint ezek a korong alakú díszek. Számos elmélet látott napvilágot rendeltetésükről, eredetükről. Különböző szempontú anyaggyűjtések, csoportosítások születtek, talán csak egyedül a 10. századon belüli keltezésükben alakult ki egyetértés a magyar kutatásban. Ezeket az előkerülési körülmények, a tárgyakon lévő áttörések, vagy apró lyukak alapján tartották a párta lecsüngő részének,⁴⁰ a süvegre vagy a keblek

³⁶ László 1988: 120. kép.

³⁷ Rakamaz, Zemplén, Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött, ismeretlen lelőhelyű példány.

³⁸ Törökkanizsa/Novi Kneževac, Szolnok-Szanda, Csekej/Čakajovce, Gyula-Téglagyár, Tápé-Malajdok, Nyitraköröskény, Dunaalmási.

³⁹ Anarcs, Biharkeresztes, Budapest-Kispest, Derecske, Eperjes, Harta, Sárospatak, Solt, Tiszabercel, Tiszabő, Tiszaeszlár, stb.

⁴⁰ Fodor 2014: 134; László 1944: 160. 15. kép., 164. 21. kép.

6. kép. A bashalmi hajfonatkorong rekonstrukciója a Magyar Nemzeti Múzeum kiállításán. Szerző felvétele.

fölé a ruhára varrt, de még lószerszámra erősített díszeknek is.⁴¹ Sőt, a Zemplénnél feltárt férfi sírjában talált öt korong alapján még az is felmerült, hogy azok esetleg az özvegyek, rokonok vagy siratóasszonyok sírba dobált ékszerei lettek volna.⁴² Évtizedek teltek el, mire egy különösen szerencsés lelet rávilágított a megoldásra. Dienes István a Tiszaeszlárhoz tartozó Bashalmon, a Fenyvestáblában 1958 őszén feltárt honfoglalás kori temető 12. sírjában hiteles körülmények között figyelhette meg a díszes korongok sírbeli helyzetét.⁴³ (6. kép) A két váll közelében egy-egy bőrre erősített, ezüsből öntött, áttört, aranyozott díszítésű, griffes mintájúnak meghatározott, korong volt. A bal oldali lefelé, a jobb oldali felfelé, s mind a kettőn az állat feje kifelé, a karok felé nézett. A fém díszekhez egy-egy, két helyen átfúrt kagylókorong,

valamint vörös karneol, türkizkék, sárga üvegpaszta, fehér és piros szemesgyöngy, kauri csiga szemekből álló gyöngyfűzér csatlakozott. A korongoktól a koponyáig pedig a függesztő szíjra szerelt, aranyozott ezüst tehénfejek voltak, a jobb oldali öt veret közül a középsőt egy rombuszsal pótolták. A feltáró a következő évben Moszkvában tanulmányozhatta a 18–19. századi osztják-nyenyec temető leleteit is, ahol a sírokban a szerves anyag is jól megőrződött, így jól meg lehetett figyelni az áttört korongokat varkocsdíszként hordó nők hajviseletét.⁴⁴ A néprajzi adatok továbbá arra is rávilágítottak, hogy az obi-ugoroknál a nők a hajukat szintén két varkocsba fonták, s azok végébe rézből, bronzból készült korongokat, csüngőket és gyöngyöket kötöttek.

A folyamatosan bővülő információk alapján lassan világossá vált, hogy a bashalmi és hasonló óvó-védő amuletteket, hajfonatkorongokat, szintén a nők varkocsába fonták függesztőszalagok segítségével, s azokat még további díszekkel, szalagokkal, gyöngyökkel is kiegészíthették. Azonban a hajfonatkorongok használatának széles körben elterjedt, általános szokására⁴⁵ utaló adatokkal szemben a Kárpát-medencei korongtípusok csak egy részének található közvetlen régészeti párhuzama a keleti területeken, amelyekre a Zichy-expedíció által az Irtis partjáról közölt leletek alapján már Nagy

⁴¹ Fodor 2014: 134; Hampel 1907: 118–119.

⁴² Budinský-Krička – Fettich 1973; Fodor 2014: 141; Dienes 1969: 116–117.

⁴³ Fodor 2014; Magyar Nemzeti Múzeum, Adattár, Ha 99. III. 28.

⁴⁴ Jankó 1898-as útjára is hivatkozik Fodor, aki hasonlókat írt le. Fodor 2014: 143.

⁴⁵ Fodor 2014: 141.

Géza is felhívta a figyelmet.⁴⁶ A korongokon látható égitestek, a kerek, küllös-sugaras napkorongok és lovaknak, fának gondolt növények alapján többen is közvetlen kapcsolatokat láttak a szibériai sámándobok hasonló ábrázolásaival.⁴⁷ Dienes István a lovas harcos alakját pedig a középkori nomád birodalmakban általános, a sámánizmus felső fokát jelentő tengrizmushoz kötve az Ég Urának (Tengri kánnak) a vallásos tiszteletére gondolt.⁴⁸ László Gyula viszont a palmettás női hajfonatkorongokban a hasonlóan díszített fegyverekkel, övekkel, lószerszámokkal együtt, inkább a perzsa, bolgár területek felé mutató szálakat látott.⁴⁹ „A régészet megkövesedett néprajz, a néprajz pedig élő régészet” gondolat jegyében a holt régészeti tárgyakat megpróbálta a használat, jelentés szempontjából értelmezni, s ehhez kiváló kézügyességével számolt, a korabeli életet, viseletet ábrázoló rajzot készített, köztük a korongokról is.⁵⁰ Az utóbbi közel fél évszázad kutatásainak meghatározó véleményformálója Fodor István volt, aki a leletanyagok rendkívül széles körét és kapcsolatait, a használat módját is áttekintő munkájában a részletes kutatástörténeti és kritikai értékelésre is kitért.⁵¹ Eredeti kiindulópontja az volt, hogy a 10. századi emlékanyagunk döntő többségének előzményét a kelet-európai sztyeppén és ligetes sztyeppén kell keresni,⁵² s ebbe jól beleillett például a kör alakú keretbe zárt, lovast ábrázoló tiszasülyi áttört korong, amelynek pontos párhuzamára a pervomajszkojei alán temető anyagában bukkant rá. Véleményét később is fenntartva, áttört korongjaink előzményeit az észak-kaukázusi alán és a szaltovói műveltség 8–9. századi, változatos formájú áttört korongjaiban látta.⁵³ A tárgytypus a kaukázusi alánok szállásterületén a 6. században jelent meg, ahonnan a 8. század 30-as éveiben az arab támadások elől jelentős alán csoportok települtek át a Don vidékére, ami a szaltovói műveltség létrejöttének döntő mozzanata volt. Arra is felfigyelt, hogy a Don mentén csak a legtöbbször egyszerű karika formájú, úgynevezett Nap-amulettel terjedtek el, az Észak-Kaukázusban használt ló és lovas alakjával díszített korongok nem.⁵⁴

A 8. század második felétől a Középső Volga vidékére húzódó Don–Azov-vidéki bolgár-törökség jelentős csoportjainál, a későbbi volgai bolgároknál szintén megjelentek a Napot jelző amulettel. Ezen pogány szimbólumok a 9. század közepétől Kazária területén az állam és a zsidó vallás, az alánoknál pedig a kereszténység megerősödésével párhuzamosan kiszorultak a használatból.⁵⁵ Mindezek fényében elődeink Etelközben a 9. század második felében már nem láthattak szomszédaiknál pogány korong-jelképeket, Fodor István úgy látta, ez lehet a magyarázat arra, hogy honfoglalás

⁴⁶ Nagy Géza teljesen új szemlélettel közeledett a régészeti tárgyakhoz. A formai párhuzamok felkutatása mellett azok használatának, funkciójának meghatározására, a mögötte lévő ember és annak élete megismerésére törekedett. Nagy 1906: 413.; Fodor 2014: 134.; Posta 1905: 343. 209. kép 2.

⁴⁷ Fodor 2014: 162.; Diószegi 1969.

⁴⁸ Fodor 2014: 170.; Dienes 1972: 56.

⁴⁹ László 1974: 254.

⁵⁰ László 1944.; 1982.

⁵¹ Fodor 2014.

⁵² Fodor 2014: 146.; 1980: 201. 8. ábra 2.; 1994: 56. 6. kép 3.

⁵³ Fodor 2014: 147.

⁵⁴ Fodor 2014: 148.

⁵⁵ Fodor 2014: 163–164.

lóink hagyatékában csupán négy áttört, lovas korong: Tiszasüly, Sárrétudvari, Hajdúszoboszló és Szentistván, valamint néhány egyszerű, karikás amulett található. Osztja azt a véleményt, hogy a körbe, a napkorongba zárt lovas alakok mindegyik változata a korabeli sztyepei nomád-félnomád birodalmak népei számára magának Tengri kánnak, az Ég urának a megjelenítése volt.⁵⁶ Felhívja a figyelmet arra, hogy az isteni égi lovas hite a Világügyelő férfialakjában a legközelebbi nyelvrokonainknál, az obi-ugoroknál is élt ebben a korban.⁵⁷ Kiemeli, hogy ez nem egyszerű, halandó ló, amit az egykori mesterek a zempléni koronghoz hasonlóan, a pata helyén ábrázolt karmokkal is jeleztek.⁵⁸ Biztos abban, hogy a honfoglalás előtt őseinknek is az Ég urába, Tengribe vetett egyistenhiten alapuló pogány vallása volt.⁵⁹ A magyarságnak a sámánokhoz, táltosokhoz kapcsolódó ősi hitét természetesen nem tartotta tételes vallásnak, szerinte az csak a sztyepei népekre egykor általánosan jellemző ősi hiedelmek összessége volt. Ennek egyik legfontosabb eleme, a rétegekre oszló világkép, ahol az alsóban gonosz szellemek lakoznak, a középső a mi világunk, a felső pedig az istenek és szellemek helye, amelyeket a csodás világfa gyökere-törzse-felső ágai, csúcsa kötnek össze.⁶⁰ A „*palmetta*” díszítésben az életfa sokszor ismételt ábrázolását látva, a varkocsdíszítő korongjaink ábrázolásán ennek megjelenítésének tartja a ló hátából kinövő leveles ágat. Fodor István feltételezi, hogy ez az életfa mentén a felső világba tartó áldozati állat ősi, már évezredekkel korábban az iráni népeknél is feltűnő elképzelésnek képi formája.⁶¹ Azonban már Komoróczy Géza is felhívta a régészek figyelmét arra, hogy a túlzott jelentőségű elképzelésekkel szemben az „*életfa*”, a mezopotámiai képzőművészet „*szent fá*”-ja, valójában mindössze csak a sok termékenység-simbólum egyike.⁶²

A régészeti leleteinken jól követhető a környező népek és honfoglalóink távolabbi kapcsolatainak hatásai is, a döntően sztyepei elemek, valamint a későszaszanida iráni művészetre utaló jegyek mellett a bizánci, kazár, normann elemek is feltűntek. A közép-ázsiai szogd mesterek által kedvelt, a „*palmetta*” levelek erezetét sajátos módon szemléltető, a csúcsban és a középvonal két oldalán beütött pontok pedig a tiszabői korong mellett még a 10. századi leleteink során látható.⁶³ A formálódó világvallások hatásaira az egyik legjobb példa a tiszabézdédi tarsolylemez, ahol a honfoglalóink művészetére annyira jellemző indaháló között bizánci kereszt és az iráni zoroasztrizmusra utaló szárnyas fenevad, a szenmurv, a pávasárkány látható. Fodor István számos érv, többek között őseink és a kaukázusi alánok szomszédságára utaló bizonyítékok hiánya miatt elutasítja, és csak elméleti lehetőségnek tartja, hogy áttört korongjaink egy részét közvetlenül az Észak-Kaukázusból is lehetne eredeztetni.⁶⁴ Az alapvetően készítechétechnikai szempontok alapján különválasztott, öntött és lemezes kivitelű

⁵⁶ Fodor 1980: 212–213.; 2005: 25. 2014: 151.

⁵⁷ Fodor 2014: 152., 106. jegyzet

⁵⁸ Fodor 1996: 32.

⁵⁹ Fodor 2014: 152.; 2017b.

⁶⁰ Fodor 1996: 31.

⁶¹ Fodor 1975: 256.

⁶² Komoróczy 1976: 571.

⁶³ Fodor 1996: 33.

⁶⁴ Fodor 2014: 152., 107. jegyzet

hajfonatkorongokról kialakult véleményét úgy összegzi, hogy „...a keretes és keret nélküli lovas áttört korongjaink, továbbá a karikás és küllős korongjaink egyértelműen szaltovói előképekre vezethetők vissza, a lemezes hajfonatdíszek azonban már minden bizonnyal a magyar mesterek kezén alakultak ki, bár vannak sejtethető előzményeik keleten, s a napkorongot mintázó darabok is keleti mintákat követnek. E következtetést megerősíti az a tény, hogy e korongoknak szinte egyáltalán nem fordulnak elő előzményeik Magna Hungariában, ahol pedig már biztosan magyar temetők kerültek elő.”⁶⁵

Az eddigi kutatások során a számos átfogó, az eredet, kapcsolatrendszer kérdését tárgyaló tanulmány során kevesebb figyelem jutott a sokszor erősen stilizált ábrázolások részleteinek rendszerszerű elemzésére. Ezért most a feltett kérdéseink megválaszolásához egy teljesen új szemszögből, a következetesen, valamilyen rendszer szerint ismétlődő részleteket keresve közelítünk a tárgyakhoz. Csak a hajfonatkorongok többségét kitevő, valamilyen négylábú állatot ábrázoló darabokat vizsgáljuk meg, függetlenül attól, hogy milyen, lemezes vagy öntött technikával készítették-e őket. A vizsgált részletek kiválasztásánál alapvetően két dologból indultunk ki. Elfogadva a korábbi kutatásnak azt a véleményét, hogy a hajba font korongoknak konkrét jelentése volt, olyan ismétlődő részleteket kerestünk, amelyek az erős stilizálás mellett is még következetesen ismétlődtek, a korabeli ember számára egyértelműen felismerhetővé, értelmezhetővé tették az ábrázolást. Másrészt arra a gyakorlati tapasztalatra alapoztunk, hogy az állattartó népek egészen apró, az állat testfelépítésére, tartására, viselkedésére utaló részletekből is pontosan azonosítani tudják a fajtát. A vizsgált ábrázolások esetében legkézenfekvőbb a fej- és a faroktartás vizsgálata, ez a változóan erős, a tényleges formákat sokszor teljesen feloldó stilizálás ellenére is legtöbb esetben jól követhető. A fejnél két meghatározó jelenség figyelhető meg: nyitott és zárt pofák. Nyitott szájú állat látható például Balatonújlak, Dunamocs, Eger, Ibrány, Jánosszállás, Kalocsa, Karos, Kistokaj, Kunpeszér, Nyíracsad, Sárrétudvari 267. sír, Tiszaeszlár –Bashalom, Vörs (csak az egyiken) korongjain. Összezárt pofák figyelhetők meg Békéscsaba, Bukovapuszta, Gálospetri (csak az egyiken), Győr, Hajdúszoboszló, Mándok, Nagyszentmiklós, Rakamaz Fő utca, Sárrétudvari 83. sír, Szentistván, Gyulafehérvár, Tiszasüly, Vörs (csak az egyiken) valamint a Lausanne-ban és a Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött egyik példányon. A faroktartásnál magasan tűzött, ívelten felfelé induló és kunkorodó, hosszú, vékony farok látható (7. kép) Aldebrő, Balatonújlak, Dunamocs, Eger, Gálospetri, Hencida, Ibrány, Jánosszállás, Kalocsa, Karos, Kistokaj, Kunpeszér, Nyíracsad, Sárrétudvari 267. sír, Soroksár, Tiszaeszlár–Bashalom, Vörs (csak az egyiken), Zemplén korongjain. Alacsonyan tűzött, lefelé induló, tömör farok (8. kép) van Hajdúszoboszló, Mándok, Rakamaz Fő utca, Sárrétudvari 83. sír, Szentistván, Tiszasüly hajdíszein, nem mellékes, hogy az említett hat eset közül négyben egyértelműen a lovat és lovasát ábrázolják a korongok. Számos esetben a zárt szájú állatok farka nem látható, vagy egybeolvad a kerettel, de biztosan alacsonyan tűzött és nem felfelé indul.⁶⁶ A felsorolásokból jól látható, hogy a szorosan összetartoznak a zárt száj, alacso-

⁶⁵ Fodor 2014: 166.

⁶⁶ Gálospetri, Győr, Nagyszentmiklós, Gyulafehérvár, Vörs, valamint a Lausanne-ban és a Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött egyik darabon.

7. kép. Négylábú, karmos állat ábrázolása a zempléni hajfonatkorongon (Fodor 1980. alapján)

8. kép. Magasan tűzött, lefelé induló, tömör farkkal ábrázolt állat a rakamazi hajfonatkorongon. Szerző felvétele.

nyan tűzött, lefelé induló, tömör fark részletekkel ábrázolt, többnyire keskeny fejű, hosszú, vékony nyakú állatok, melyek hátán gyakran ember ül, ami a formai jegyekkel együtt egyértelműen jelzi, hogy lóról van szó. Másik, ugyancsak szorosan összetartozó csoportot alkotnak a nyitott szájú, magasan tűzött, íveltlen felfelé induló és kunkorodó, hosszú, vékony farkú állatok, melyeknél több esetben a karmokban végződő láb⁶⁷ egyértelműen jelzi, hogy nem patás, hanem ragadozó állatról van szó. A lábtartás is sajátos, a lovak járásmódjaitól idegen, inkább taposó mozdulatra emlékeztet. A formai jegyek ennél a csoportnál összességében nagymacskára utalnak, egy esetben a testfelület pontozott kitöltésével (Aldebrő), ami a régészeti előzmények alapján a kaukázusi leopárdra, a barszra lehet utalás. Vitatható az ibrányi korong ábrázolásának értelmezése, hogy azon a hím oroszlánokra jellemző sörény, vagy a madarak egy részénél látható tollgyűrű látható-e, s akkor a mitikus griffel azonosítható. Mindkét értelmezésre számos példa hozható érvként az asszír és urartui művészet hatása alatt álló kaukázusi fémművesek munkáiból egészen a korai vaskortól. Mindezekből világosan látható, hogy nem csak két, egyértelműen különböző négylábú állat van a honfoglalás kori hajfonatkorongjainkon, de két teljesen más jelentő ábrázolás is. A megjelenésében és tartalmában is biztosan különböző korongokat azonban olykor (Gálospetri) együtt viselték, ami jelzi, hogy a formai és jelentésbeli eltérés ellenére is ugyanazon hitvilág szerves részei voltak. Fontos megjegyezni, hogy a lovak testén nincs további ábrázolás, míg a ragadozók testét, különböző motívumok díszítik, s legtöbb esetben indás növényi ornamentika kapcsolódik hozzájuk. A lemezes és az öntött, áttört korongoknál is a comb és a vállak területén gyakran csepp alakú dísz látható, a dunamocsi lelet farán pedig egyértelműen holdsarló.

⁶⁷ Karos, Kunpeszér, Sárrétudvari-Hízóföld 267. sír, Zemplén.

9. kép. Fa előtt álló oroszlán a keltimeszi szkíta kori tükrön. Alekszejev 2018. alapján.

A ló és lovas ábrázolása önmagában nem kíván különösebb magyarázatot, azt azért érdemes majd végig gondolni, hogy milyen jelentéssel, miért éppen a nők hajfonatára kerültek ezek, az eddigi magyarázatok alapján logikusan inkább harcos férfiakhoz illő korongok. A hajfonatkorongokon ábrázolt, eddig gyakran csak mitikus állatoknak nevezett nagymacskák azonban jóval több figyelmet érdemelnek. A nagymacskák ábrázolásainak eltérő jelentésű változatai térben és időben is rendkívül széles körben terjedtek el, legtöbbször a férfiak küzdelmeiben, vadászcenékben láthatók, de mint az a keltimeszi, a Kr. e.

7. sz. második felére keltezhető szkíta tükrök is mutatja, egyes változataik egyértelműen a nőkhez kapcsolódnak. Az Északnyugat-Kaukázusban található Keltimesz 4. kurgánjában talált, egyedülálló elektron tükrőről azt feltételezik, hogy kisázsiai görög mester készítette a szkíta megrendelő ízlése szerint. A fő, női alak a kisázsiai istennő, Kybele, a kezében tartott jelképeivel, két párduccal. A sztyeppén Kybele megfelelőjének Argimpasza istennőt tartják, aki az állati és emberi világ termékenységének istensége és Hérodotosz szerint egyben a szkíták ősanja is volt.⁶⁸ Más nézet szerint a tükrön az ősi iráni világkép rendszere és a Nagy Istenanya mítosza, valamint a neki szentelt antropomorf és zoomorf lények küzdelme látható a világ szakrális központjában. A varkocsdiszeink ábrázolásainak értelmezése szempontjából azonban különösen az istennővel átellenben lévő mezőben, egy fa előtt álló, felfelé induló, a végén visszakunkorodó farkú nagymacska lehet fontos. (9. kép) Ez a jellegzetes farktartás és a gyakran hozzá társuló nyitott száj, taposó lábtartás, karmok ábrázolása a honfoglaláskori korongok előzményei szempontjából már említett Kaukázus területén majdnem kétezer évvel korábban, a késő bronzkori – kora vaskori Koban kultúra helyi készítésű leletein is gyakran felbukkan.⁶⁹ Sőt, gyakorlatilag a lóábrázolásaiknál is ugyanazok az alapvető ikonográfiai jegyek, zárt száj, alacsonyan tűzött, lefelé induló, tömör farok, többnyire hosszú vékony nyakon keskeny fej, időnként pata és a sörény jelzése látható.⁷⁰ A Koban kultúra erős, gondolatiságában mezopotámiai, képi világában késő-hettita, asszír, urartui hatások alatt formálódó nagymacska és lovas ábrázolásain sokszor egészen realisztikus, az állatok fajtájának meghatározását, a jelentéshez kapcsolódó üzenet megértését segítő elemek találhatók.⁷¹ Az Észak-Oszétiában lévő Tli falunál feltárt temető 350. számú, a Kr. e. 7. századra keltezett sírjában talált, a mi Csodaszarvas mondánkat is idéző bronz övlemez jelenetsorát két részre osztja egy hátrafordított

⁶⁸ Hérodotosz III/59.

⁶⁹ Širakavan. Castelluccia 2017.

⁷⁰ Tli 224. Castelluccia 2017.

⁷¹ Szabó 2019a.

10. kép. Kaukázusi leopárd (*Panthera pardus ciscaucasica*) a miskolci állatkertben. Szerző felvétele.

fejű, nyitott szájú, ovális fülű karmos, ragadozó állat.⁷² A macskákra jellemzően magasan tűzött, ívelten induló, a végén felfelé kunkorodó farka a testénél is hosszabb. Nyakán keskeny szalag látható, alatta és a testének közepén is pöttyök, combjain pedig egy-egy hatlevelű, a napot jelképező rozetta van. A jelenetsorban lévő hasonló formájú és testtartású ragadozók oldalán küllös kerék, ugyancsak a nap szimbóluma látható. A jelenetsor a halotti övön a temetési szertartáson használt ruházat óvó-védő díszének része, az emberi élet fontos fordulópontjához, ünnepi alkalmához kapcsolódva jelent meg. Az urartui előképek alapján nem kétséges, hogy az ottani tárgyakon látható oroszlános ábrázolásokat utánozták a kaukázusi mesterek. Sőt, még az említett lemezövön lévő középső állat combjain látható rozetták formáját is onnan emelték át. Azonban jól látható, hogy a helyi mester nem csak egyszerűen lemásolta és átvette a mintául szolgáló tárgyakon lévő ábrázolás elemeit, szerkezeti felépítését. Az adott keretek között a sörényes oroszlán helyett saját környezetéből egy másik, de nagyon hasonló karakterű állatot ábrázolt. Ráadásul azt saját képére átformálva, a közössége hagyományainak megfelelő jegyekkel, jelentéssel ruházta föl. A nyakon és a testen is kerek-ovális foltokat ábrázol, s ilyenek más öveken is láthatók. Egy kobani fokon három ragadozófej látható, ahol a nyakat végig kerek poncolások díszítik, mintha a bunda foltosságát jeleznék.⁷³ Az előképek és párhuzamok, a jegyek összessége, a helyi természeti környezet alapján valószínű, hogy a Tli 350. sírjában talált lemezövön látható ragadozókat közelebből leopárdnak (*Panthera pardus ciscaucasica*), helyi elnevezésével barsz-nak lehet meghatározni. (10. kép) Ez a sajnos kihalófélben lévő,

⁷² Texob 2002: 17., 20–22.

⁷³ Texob 2002.

mintegy 2,5 m hosszú, pöttyözött bundájú állat a Kaukázus térségében a legnagyobb ragadozó volt, vadásztudományát, erejét, ügyességét nem véletlenül csodálják és félik is egyszerre az ott élő emberek a mai napig. S évezredek után is ugyanazok a tiszteletből fakadó érzetek kapcsolódnak hozzá. Az oszétek címerállataként ugyanazon értékeket hirdeti és ugyanúgy óvó-védő, közösség összetartó ereje, szerepe van, mint a bronzkori Koban kultúra idejében. Azonban nem csak az ábrázolások, de azok üzenete, a hozzá kapcsolódó szokások is csodálatos módon megőrződtek a Kaukázusban, ahol szinte minden szorosban más és más nép lakik. George Dumezil az alánok késői utódait, a Kaukázus középső részén lakó oszétokat a világ leghagyománytisztelőbb népének tartja, akik a bronzkor óta őrzik őket is megtartó szokásaikat.⁷⁴ Pontosan az a nép, amely elődeinél a honfoglalóink varkocskorongjainak előzményeit feltételezi a kutatás. Ráadásul itteni, Kárpát-medencei egykorú jelenlétüket írásos emlék, a Nagyszentmiklósi kincs 6. korszóján olvasható alán nyelvű felirat is bizonyítja,⁷⁵ egy újabb lelet pedig lemezes hajfonatkorongjainkat is közvetlenül összekapcsolja a Kaukázus területével.⁷⁶ Ezért érdemes legalább röviden néhány szokásukra, kultúrájukat meghatározó jelenségre felhívni a figyelmet.

A kaukázusi oszétek híres etikettje nemcsak a bronzkorig visszakövethető, a Nart eposzokban is olvasható hagyományaik egyes elemeit őrizte meg, hanem a mai napig az életük minden fontos mozzanatát a legapróbb részletekig meghatározó szabályrendszert is.⁷⁷ Az egyik legfontosabb eseményen, a lakomákon⁷⁸ az ültetésen, az imák sorrendjén, a teríték pontos elhelyezésén, a három lepény felvágásának módján és az egyes személyeknek járó megfelelő húsdarabok rendjén túl, még az olyan apró részletek is pontosan szabályozottak, hogy az imák alatt hogyan kell a teljességet jelző három ujjal az asztalt érinteni.⁷⁹ (11-14. kép) Nem is beszélve a férfiak és nők viselkedésének, de még használható szavainak is szigorúan meghatározott és megkövetelt használatáról. Ilyen, minden jelkép esetében a közösség tagjai számára jól értelmezhető formához pontosan megfogalmazott tartalmat és jelentést rendelő kulturális környezetben elképzelhetetlen, hogy például a közösségi alkalmakkor használt edényeiken csak úgy, „*idealizált, inkohérens elemekből összeállított művészi kompozíció*”⁸⁰ jelenjen meg.⁸¹ A térség régészeti leletein egyébként is jól követhető az a folyamat, ahogyan az ókori Kelet és a sztyeppe iráni népei között közvetítő szerepet játszó Kaukázus fémművéssége révén a Dél-Mezopotámiában a 4–3. évezredben kiteljesedő szokáselemek a mitológiai motívumok dokumentáltan egységes rendsze-

⁷⁴ Техов 2002.

⁷⁵ Vékony 2004.

⁷⁶ M. Lezsák – Novichikhin – Gáll 2018.

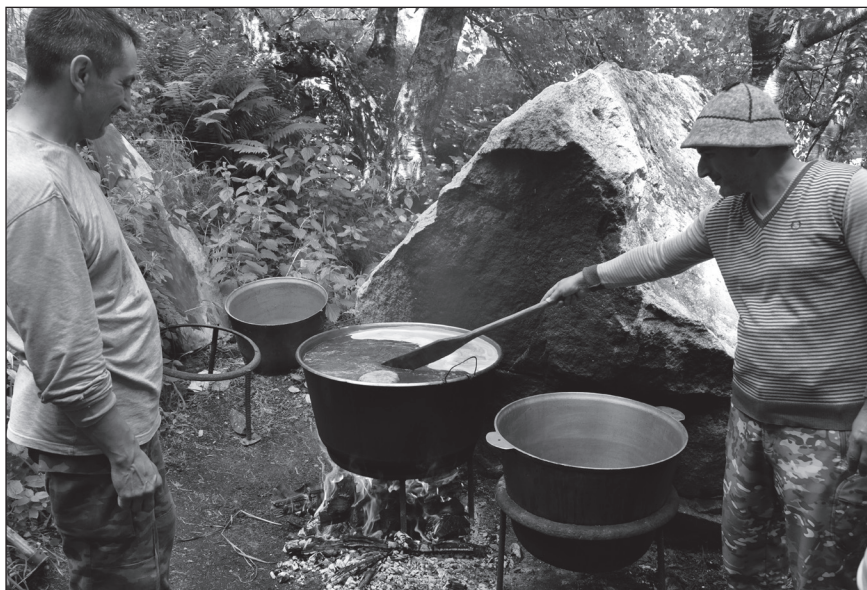
⁷⁷ Нарты 1991.

⁷⁸ Szabó 1989.

⁷⁹ Szabó 2018b.

⁸⁰ Bálint 2004: 370.

⁸¹ Magam is megtapasztaltam, amikor annak ellenére, hogy a közösség megbecsült vendége voltam, egy szokáselem véletlen megszegése, egyetlen apró, végig nem gondolt kézmozdulat miatt mégis azonnal, szinte lincshangulat alakult ki. Több esetben pedig még a vendégjog sem volt elég ahhoz, hogy a szertartásokon való részvételen túl a szokások legfontosabb elemeit dokumentálhassam is.

11. kép. A szent sör főzése Cej szentélykörzetében. Szerző felvétele. Észak-Oszétia-Alánia Köztársaság, 2019.

12. kép. A leöléshez összekötözött lábú áldozati állat Lac falu szénakaszálási ünnepségére készülődéskor. Szerző felvétele. Észak-Oszétia-Alánia Köztársaság, 2016.

13. kép. Érkezés a Cej szentélykörzetében tartott lakomára. Szerző felvétele. Észak-Oszétia-Alánia Köztársaság, 2019.

14. kép. A zadaleszki Nana barlangja. Szerző felvétele. Észak-Oszétia-Alánia Köztársaság, 2017.

révén kiforrva eljutottak az északabbi területekre.⁸² Ezek hatása aztán – miként más, a gazdálkodáshoz, fémművességhez stb. köthető elemek – körkörösén sugározva, széles körben (vissza)hatottak,⁸³ és elterjedtek a sztyeppén – és a vaskortól főként az iráni, majd a türk népek vándorlásai révén Európában is. A díszes bronz lemezöveket például olyan mesterek készítették, akik pontosan ismerték ugyan az urartui bronzövek képi és tárgyi világát, szerkesztési szabályait, és képsoraikon ugyan azok stílusát követve, de mégis saját közösségük hangsúlyozottan helyi gyökerű szokásait tükrözték vissza.⁸⁴ Ez a hagyományrendszer egyaránt eltért például a szarvasoknak az ókori Keleten elsősorban vadászszákmánynak tekintett felfogásától és a sztyeppei népeknél széles körben az összekötözött lábú áldozati állatokat ábrázoló szemléletétől is.⁸⁵ Pontosan megfogalmazott ikonográfiai elemekkel (a Csodaszarvas sikertelen vadászata, szoptató agancsos ünnő) jelezte a saját, az agancsos ünnőhöz, mint ősanjához való viszonyát, amely egyébként az iráni népek mozgásához köthetően a kora vaskortól Ázsia és Európa területén is széles körben elterjedt és szívósan tovább élt.⁸⁶

Az oszétek közt járó kutató ma is meglepődik azon, milyen fontos – a megélhetésük alapját jelentő szerepe van a marhaállományuknak – a saját és a különleges vajuk, a jászok révén a középkori Magyarországon is megismert carv készítésének.⁸⁷ Ugyanígy csak itt érti meg igazán az ember, hogy az ünnepek évente pontosan ismétlődő rendjének, a bemutatott állatáldozatoknak, lakomáknak, de még az árpából főzött, komlózott szent sörnek is milyen jelentős és összetett szerepe van a munkára való felkészülésben, a kényszerű téli pihenő után a szervezet felerősítésben.⁸⁸ Szigorú, a hagyományaik által megszabott rend szerinti életüket a hármas világrend és ennek jelképei alapján rendezték be. A nők társadalmi és hitvilágbéli helyzetét jól érzékelteti, hogy számos szent helyre még ma sem léphetnek be, addig nem mehetnek férjhez, amíg a lakomák, áldozatok bemutatásához szükséges szent lépényt nem tudják elkészíteni, megfőzni a komlózott sört. A csak a férfiak által főzhető, a szakrális alkalmakkor fogyasztott szent sörből viszont nem is ihatnak.⁸⁹ Az eddigi kutatások során az oszétek kaukázusi hazájában a bronzkortól napjainkig követhető tárgyi hagyatéka és szokásrendszere vizsgálata, valamint a természeti előképek, a régészeti párhuzamok elemzése számos tekintetben arra mutatott, hogy a honfoglalás kori tarsolylemezeinken is látható hálós indadíszek használata és jelképrendszere szorosan kötődik ehhez a kaukázusi alán népcsoportokhoz. Így a hasonló, főként a lemezes övkorongokon látható díszítések is azt jelzik, hogy azok szoros kapcsolatban vannak az Észak-Kaukázus területén lakó alán népekkel, akiknek a kultúrájában, hitvilágában ez a jelképrendszer ma is konkrétan értelmezhető üzenetet hordoz. Satana személye, a nartok ősanja, aki egyben az égi lovas, Uasztürdzsi leánya, kapcsolja a komlót a női sírokban található leletekhez.

⁸² Порпебова 1992.

⁸³ Carter 1957.; Членова 1984.; Szabó 2020b.

⁸⁴ Castelluccia 2017.; Szabó 2019a.

⁸⁵ Порпебова 1992: 26–27.; Szabó 2019b.

⁸⁶ Szabó 2017a.; 2019b: 4–13. ábra.

⁸⁷ Selmeczi 2005., 2007.; Szabó 2020a.

⁸⁸ Szabó 2018a.

⁸⁹ Szabó 2007.

Az sem mellékes, hogy Satanának minden ebek ősanja, a csodás Szilam segített halomba gyűjteni a farkasokat, hogy a fiát, Szoszlant a tejükben megfürdetve tegye sebezhetetlenné. Mezopotámiában Ninkaszinak, az árpaföldek úrnőjének ugyancsak csodás ebek segítenek megőrizni a vetést. Mint a kelermeszi tükrön, az istennő kezében látható állatok is mutatják, csodás erejüket valószínűleg annak is köszönhetik, hogy valójában nem kutyák, hanem megszelídített, eb módjára tartott leopárdok vagy oroszlanok voltak, legalábbis az ábrázolásokon már ilyen alakban tűnnek fel. Mindezek arra mutatnak, hogy a komló indájára, leveleire visszaülő díszítés és a nagymacska ábrázolásának bizonyos típusa az iráni népeknél, különösen a Kaukázus területén, évezredek óta az ősanja kultuszával kapcsolódik össze. A természeti környezet és a régészeti leletek alapján az alánoknál elsősorban a kaukázusi leopárd (*Panthera pardus ciscaucasica*) szolgálhatott a ragadozó ábrázolásának mintájául. Közismert, hogy a macskafélék – mérettől függetlenül – a hangjuk mellett fark- és testtartásukkal kommunikálnak. Ezeknek a jelzéseknek a többségét az emberek is elég jól megismerték. Ha ilyen szemmel is megvizsgáljuk a varkocskorongokon látható nagymacska ábrázolását, akkor azt látjuk, hogy a mellső lábat számos esetben felemeli, mintha taposna valamit. Ez a mozdulat a természetben része a nőstény macskák fogékony időszakát jelző test- és hangjeleknek. A felcsapott, kunkorodó fark pedig a párzásra kész állapot jól látható jelzése a hím állatok felé. A régészeti, néprajzi tárgyakon a hasonló megfogalmazású ábrázolások a természeti előképek adataival kiegészítve elég egyértelművé teszik, hogy miért nagymacskafélét és pont ebben a pózban láthatunk az óvó-védő, termékenységet biztosító női varkocsdíszeken.

A honfoglalás kori női sírokban talált, négylábú állatokat ábrázoló hajfonatkorongok mitikusnak tartott élőlényei a megfelelő kulturális- és természeti környezetbe illesztve valójában nagyon is pontosan értelmezhető jegyeket mutatnak. Mint a fentiek alapján látható, az ábrázolást és a hozzá kapcsolódó jelentést tekintve két, egyértelműen szétválasztható csoportra oszthatók. A lovast ábrázoló⁹⁰ és sokszor már szinte a felismerhetetlenségig stilizált jelenet⁹¹ szorosan kapcsolódik az alánok kaukázusi utódainál, az oszétéknél a nők legfőbb védelmezőjének tartott Uasztürdzsi kultuszához.⁹²

A legnagyobb számban azonban egy termékeny állapotban lévő, nagymacska, valószínűleg barsz, kaukázusi leopárd többé-kevésbé elvont megfogalmazású, komlóindákkal és levelekkel kiegészített, combjain a nap és a hold stilizált jelzésével ábrázolva látható a korongokon. Az óvó-védő, termékenységet varázsló jelenetet a legtöbb esetben a ragadozó háta mögött álló fa egészíti ki. Lényegében a kelermeszi tükrön látható módon,⁹³ vagy a farkból kinőve,⁹⁴ főként lemezes korongok esetében.⁹⁵ Ez a fa azonban nem a világok különböző rétegeit összekötő életfa, hanem már a mezopotámiai

⁹⁰ Tiszasüly, Sárrétudvari, Hajdúszoboszló, Szentistván.

⁹¹ Rakamaz-Főutca, Mándok.

⁹² Szabó 2017b.

⁹³ Dunamocs, Eger-Szépasszonyvölgy, Kalocsa környélke, Kistokaj-Gerenda-dűlő, Kunpeszér, Nyíracsd-Szentirmay föld, Tiszaeszlár-Bashalom, Zemplén.

⁹⁴ Gálospetri-Malomoldal, Sárrétudvari-Hízóföld, Soroksár.

⁹⁵ Aldebrő-Mocsáros, Balatonújlak-Erdő-dűlő, Ibrány, Jánosszállás-Katonapart, Karos-eperjesszőg II.

szövegekben, ábrázolásokon is megjelenő „szent fa”, a termékenység szimbóluma,⁹⁶ a honfoglalás korban ez indokolja és magyarázza éppen a női sírokban való gyakori megjelenésüket.

Honfoglalás kori varkocs díszeknek a kaukázusi régészeti leletek között már korábban megfigyelt párhuzamai és az ott napjainkig tovább élő hagyományok alapján értelmezhető üzenete egyfajta tartalommal tölti meg azt a korábban csak inkább elméletinek tartott lehetőséget, hogy a Kárpát-medencébe a Kaukázus vidékéhez köthető, iráni műveltségű kisebb-nagyobb csoportok is érkeztek.

ÉGBERAGADÓ TURUL

Az Árpád-ház eredetmondája, a turul által teherbe ejtett őszanya hagyománya miatt minden vélt vagy valóban ehhez a ragadozó madárhoz kapcsolható ábrázolás kitüntetett figyelmet kapott.⁹⁷ Így nem véletlen, hogy a honfoglalás kori hajfonatkorongjaink közül egyértelműen a rakamazi a legismertebb, legemblematisabb lelet. Pedig a női viseletben a ragadozó madár ábrázolása kifejezetten ritka, mindössze csak három varkocsdísz fordul elő.⁹⁸ A Nemzeti Múzeum ismeretlen lelőhelyről származó, bronzból öntött, áttört példányán a katalógus szerint az életfa és két madárfej látható,⁹⁹ az erősen stilizált ábrázolás további elemzésre kevésbé alkalmas. A másik két lelőhelyen a domborított, poncolt, aranyozott ezüst korongok jóval részletesebben, kitárt szárnyakkal ábrázolják a ragadozó madarat. A Zemplén-Szélmalomdombon¹⁰⁰ Vojtech Budinský-Krička által már több mint fél évszázada feltárt, 10. századi temetkezésben az elhunyt mellett a viseletéhez, fegyverzetéhez, lova felszereléséhez tartozó arany-, és aranyozott ezüstdíszek sokasága került elő, egyértelművé téve, hogy ott a honfoglaló magyarok előkelő személye nyugodott.¹⁰¹ A vezéri sírban teljesen szokatlan módon öt női hajfonatkorong volt, a leletek értékelésére felkért magyar régész, Fettich Nándor véleménye szerint a gyászoló nők korongokkal együtt levágott hajfonatait dobták az elhunyt férfi mellé.¹⁰² Szerinte a sírban a meggyilkolt Álmos fejedelem feküdt, ami az egyik, a sas-formát ábrázoló varkocsdísznek a Turul-legenda alapján közvetlen értelmezési lehetőséget is adhatott volna, azonban az éles vitákat kiváltó véleményét a régészek többsége elutasította.¹⁰³ A ragadozó madarat ábrázoló varkocsdísz ábrázolása nem teljesen élethű, de jól láthatók a fő testtájak, az összezárt, horgas csőrrel balra fordított fej, a kitárt szárnyak, széttárt, karmos lábak, szétnyitott faroktollak. Kiindulását tekintve hasonló, de jóval részletesebb, több elemet tartalmazók és szebb kivitelezésűek a Rakamaz-Túróczi part, Gyepiföld nevű homokbánya területén talált és

⁹⁶ Komoróczy 1976.

⁹⁷ Fodor 1999.

⁹⁸ Rakamaz, Zemplén, Magyar Nemzeti Múzeum.

⁹⁹ Fodor 1996: 394., 1.

¹⁰⁰ Zemplén, Szlovákia.

¹⁰¹ Budinský-Krička – Fettich 1973.

¹⁰² Fettich Nándor napi- és hetilapokban megjelenő írásaira a válaszok többsége is ott született.

¹⁰³ Dienes 1969.

1956-ban a nyíregyházi múzeumnak ajándékozott varkocsdíszek. (15. kép) A korongpár darabjainak ábrázolása tartalmi szempontból hasonló, de a kivitelezés minőségét illetően jelentősen eltér, ami arra utal, hogy nem egy kéz készítette őket. A ragadozó madár ábrázolása egyaránt tartalmaz élethű, stilizált és elvont megfogalmazású részeket is. Jól láthatók a fő testtájak, az összezárt, horgas csőrrel balra fordított fej, a kitért szárnyak, széttárt, karmos lábak, szétnyitott farktollak. A szemlélnihez képest bővített elem a csőrből tartott és a fejtetőből kinövő leveles indadarab, ami jegyei alapján (nóduszos szár, a visszahajló, szőrös levelek) és a fentebb már ismertetett érvek alapján a komlóval azonosítható. A mindkét láb karmaiban tartott madár, formájuk alapján fiókák, teszik teljesen egyedivé a rakamazi korongpárt. Többek között azonban éppen ezen sajátossága miatt utasította el például Bálint Csanád a nagyszentmiklósi kincs 2. és 7. korszóján látható, általánosan használt megnevezése szerint égberagadási jelenet hasonló testtartású ragadozó madara, és általában is a honfoglalás kori leletanyag közötti lehetséges kapcsolatokat, mivel a rakamazi korongpáron a sas nem nőt tart a karmai között, hanem két fiókát.¹⁰⁴ Azonban a párhuzamokat szélesebb körben is áttekintve jól látható, hogy az ábrázolás típusnak csak kiegészítő eleme, hogy a ragadozó éppen mit tart a karmai között, a fő mondanivalót ez nem érintette. Az egyik legjobb és legteljesebb példa a permi, Bolsaja Anikova lelőhelyen talált, 6–7. századra keltezhető, feltehetően kelet-iráni készítésű tál, ahol a sas és a karmai között tartott nő mellett a két „*vadász*”, azaz utód is látható.¹⁰⁵ A gyökereiben a bronzkorig visszanyúló és széles körben elterjedt jelenet változatain jól látható, hogy az ábrázolásokon a sas nemcsak nőt ölelhet át karmaival, hanem agancsos szarvastehenet, az ősanját jelképező Csodaszarvast is foghat, mint például az altaji szkíta aranyeletem¹⁰⁶ vagy a szaszanida edényeken.¹⁰⁷ Az ábrázolásának ez a módja a rakamazi korongpárt és a Nagyszentmiklósi kincs reliefsjét is egyaránt a kaukázusi és a sztyeppei, szaszanida leletekhez kapcsolja,¹⁰⁸ ezért a ragadozó madár jelenetének értelmezéséhez érdemes a két korszórlól kialakult véleményeket legalább röviden áttekinteni.

Hampel József a 19. század végén a Nagyszentmiklósi kincs 7. korszójának leírásakor a ragadozó madár karmai között még mindkét oldalon egyértelműen nő ábrázolását említi¹⁰⁹ (16. kép). Fél évszázaddal később a bolgár Nikola Mavrodinov a jelenetek

¹⁰⁴ A szerző a kincslelet korai, avar koron belüli keltezés koncepciója szemszögéből értékelt minden jelenséget, s ez évtizedekre meghatározta a kincs „hivatalos” keltezését. (Bálint 2004: 140.; Garam – Kovács 2002.). Az újabb kutatási eredmények alapján azonban egyre több érv szól a nagyszentmiklósi leletegyüttes László Gyula, Vékony Gábor által vallott 11. századi elrejtése mellett (László 1957.; Vékony 1973.; László – Rácz 1977.; Hosszú – Zelliger 2014: 182., 187.; Vékony 2004., 2020.; Bühler – Freiburger 2018.; Szabó 2021a–b).

¹⁰⁵ Kamilla Trever a két vadászt a Dioszkurosokkal, a női alakot Anahita istennővel azonosította. Kérdéses azonban az is, hogy a szaszanida edény képeinek üzenetét a helyiek vajon ugyanúgy értelmezték-e? Тревер 1937:13.; Bálint 2004: 346.

¹⁰⁶ Руденко 1952: 107.

¹⁰⁷ Szabó 2020: 10. kép.

¹⁰⁸ Kádár Zoltán már jóval korábban a Nagyszentmiklósi kincs és a rakamazi korongpár ábrázolásainak előzményeit egyaránt a mezopotámiai gyökerű, hellénisztikus elemekkel kevert iráni, szaszanida művészetben látta. Kádár 1968: 1977.

¹⁰⁹ Hampel 1884: 24., 1894–1897.

15. kép. Fiókait karmában tartó ragadozómadár ábrázolása a rakamazi hajfonatkorongon. Szerző felvétele.

16. kép. Az úgynevezett „égberagadási jelenet” a nagyszentmiklósi kincs 7. korszának a Nemzeti Múzeumban őrzött másolatán. Szerző felvétele.

értelmezéséhez széles körből hozott antik példákat is bevont vizsgálatának körébe. A 7. korszó medalionjának értelmezésénél tanulmányozta például az indiai mitológiából Visnu isten járművét, valamint a sasfejű, embertestű lény, Garuda és már a korai iráni vallásban is a legnépszerűbb és legszélesebb körben tisztelt istenségei között számon tartott, a termékenység, a víz, az egészség és a gyógyulás, valamint a bölcsesség istennője, Anahita ábrázolásait.¹¹⁰ A ragadozó madár jelenetében az emberi alakot férfiként értelmezte és a Zeus által sas képében elrabolt Ganümedészhez kötötte,¹¹¹ és ezt többen lényegében kritika nélkül vették át tőle.¹¹² Legutóbb Nikolay Markov a Nagyszentmiklósi kincs két korszóján látható ábrázolások értelmezésére az iráni kultúrkör mítoszain belül talált meggyőzően logikus magyarázatokat.¹¹³ A bolgár szerző ugyan együtt beszélt a 2. és 7. korszóról, azonban valójában inkább csak a 7. korszó ábrázolásait elemezte részletesebben. Élesen bírálta és elutasította mind a tárgyak Kárpát-medencei avar készítését, mind pedig a dunai proto bolgár eredetet, valamint a Ganümedész elrablásáról szóló mítosszal való összekapcsolást is.¹¹⁴ A 2. korszó esetében lényegében az Avesztából és a zoroasztriánus vallásokból ismert Anahita, a vizek ősi indoiráni istennőjével kapcsolatos, Kamilla Vasziljevna Trever által már 1937-ben leírt¹¹⁵ magyarázatához kanyarodott vissza. (17. kép) A 7. korszó esetében viszont továbbra is férfira utalóan a perzsa mítoszokat őrző Sáhname sorait idézi Szám sah kitagadott fia, Zál kapcsán.

¹¹⁰ Mavrodinov 1943: 94–98.

¹¹¹ Mavrodinov 1943: 96.

¹¹² László–Rácz 1977: 184–185.; Bálint 2004: 345.

¹¹³ Markov 2014.

¹¹⁴ Markov 2014.

¹¹⁵ Тревер 1937: 14.

17. kép. Csőrében leveles indát, karmai közt nőt tartó ragadozómadár a Nagyszentmiklói kincs 2. korszójának a Nemzeti Múzeumban őrzött másolatán. Szerző felvétele.

Zált száműzetésében az Alburz hegység sziklái között egy nőstény oroszlán szoptatta, amíg Szimurg el nem ragadta táplálékul a fiókáinak, akik azonban nem ették meg, hanem vérrel itatták, s így hatalmas vitéz lett belőle. Ebben az összefüggésben szerinte értelmezhetőek az olyan részletek is, mint az emberi test meztelensége, a madár felé nyújtott edényben a szóma (haoma), az isteni halhatatlanság itala és a démonok, valamint a boszorkányok legyőzését segítő barszuma ág is.¹¹⁶ Mint látható, az évtizedek során a Nagyszentmiklói kincsben a 2. és 7. korszó jelenete kapcsán, a ragadozómadár karmai közt tartott emberi alakról még azt sem sikerült egyértelműen eldönteni, hogy férfi vagy nő, s így érthető módon a magyarázatokat is meglehetősen sok irányban keresték.¹¹⁷ Erre tág lehetőséget adott az is, hogy a két korszón lévő ábrázolás a nagy hasonlóság ellenére sem teljesen azonos, ami akár jelezhet eltérő kulturális hátteret és jelentést is.¹¹⁸

A kaukázusi hagyományokon felnevelkedett ember szempontjából például a rakamazi korongon vagy a Nagyszentmiklói kincs 2. és 7. korszóján látható ragadozómadár értelmezéséhez álljon itt az a történet, amely jól tükrözi, hogy mit tartanak a sasról még ma is az oszét nők, és amely meggyőződésem szerint a Nagyszentmiklói kincs tárgyai mellett számos honfoglalás kori leletünk üzenetének megértéséhez is hozzásegít bennünket. Róza Tandelova és Galina Dzsidszojeva osztotta meg velem az ironoknak és digoroknak¹¹⁹ azt a természetismeretüket tükröző történetét, ahogyan a kaukázusi hegyek nagy testű ragadozó madara, a szirti sas egy életre társat választ magának. Amikor eljön a párválasztás ideje, akkor a tojó letör egy gallyat egy fáról vagy bokorról, a csőrébe veszi, és nagy magasságba emelkedik vele, majd körözni kezd. A hímek odagyűlnek és körbeveszik a tojót, aki leejti az ágat, és figyelni, hogy melyik sas kapja el és hozza fel neki újból és újból, majd adja neki vissza óvatosan a csőrébe. Ezt sokszor megismétlik, amíg a tojó teljesen biztos lehet abban, hogy a hím a ledobott ágat elkapja és vissza tudja vinni, a nászokra csak azután kerülhet sor. A nagy testű szirti sas fiókái sokáig tehetetlenek, csak lassan érnek meg a repülésre,

¹¹⁶ Markov 2014: 98.

¹¹⁷ Fehér 1951.

¹¹⁸ Szabó 2021.

¹¹⁹ A mai Észak-Oszét-Alánia Köztársaság őslakói többségében az inkább sztyeppei kötődésű ironok és a nyelvükben és szokásaikban is archaikusabb, az ókori Kelet felé szorosabb kapcsolatokat mutató digorok lakják (Szabó 2017b., 2018b.).

18. kép. Karmai közt szarvast tartó ragadozómadár egy szaszanida tálon. Szerző felvétele. Irán, Hamadan, 2014.

ezért a pár fészküket magas, megközelíthetetlen sziklafalakra építi. A nagyméretű, ágakból, gallyakból rakott fészket saját tollazatukból kitépott pihékkal bélelik a hideg ellen. A kiköltött tojásokból előbújó esetlen fiókákat a puha, meleg fészkekben a szülők a testükkel védik, takargatják az esőtől, a tűző naptól, vizet, ételt visznek nekik egészen addig, amíg meg nem erősödnek, ki nem nő a szárny- és farktolluk is. Akkor a hím a fészkek szélére ül és szárnyaival verni, csépelni kezdi azt, hogy az összes toll kiessen belőle és csak a kemény ágkeret maradjon meg. A fiókák a kényelmetlenné vált fészkekben megszeppenve figyelik, hogy anyjuk ezúttal a fészektől pár méterre leül az etetésükre hozott hallal, és elkezd enni a zsákmányt. Az egyre éhesebb és türelmetlenebb fiókák kiabálnak, rikácsolnak, követelik az ételt, nem értik, mi történik, miért olyan kényelmetlen és huzatos a fészkek, miért nem kapják a megszokott módon a csőrükbe a húsdarabokat. Korábban még soha nem végzett dolgot kell tenniük: ahhoz, hogy anyjukhoz és a táplálékhoz jussanak, kénytelenek kiugrani a fészkekből. Nehéz, erőtlenségük még ügyetlen ahhoz, hogy elérjenek az anyáig, így a magas sziklafalról a mélybe zuhannak. Az apjuk azonban utánuk repül, és zuhanás közben elkapja őket, fiókáit visszaviszi a fészkekbe. Továbbra sem kapnak enni, ezért kezdődik minden elől-ről, újból és újból, amíg egyszer csak kitárt szárnyukon siklani kezdenek. Többé már nem kőként zuhannak, hanem repülnek, a táplálékkal egyre messzebb és messzebb leülő anyjukhoz tudnak menni, és aztán megismerik a távoli halászó helyeket is, készen állnak az önálló életre.

A nem véletlenül a nők körében népszerű, reális elemekre épülő párválasztási tan-történetnek a honfoglalás kori hitvilágunk és díszítő művészetünk növény- és állat-ábrázolásainak értelmezése szempontjából is szintén nagyon fontos üzenete van.

19. kép. Szarvasagancs és szövőszéknehezékek egy pannon település gödrének égett betöltésében Szekszárd, Alsóvárosi temető lelőhelyen. Szerző felvétele.

Már László Gyula is felhívta a figyelmet arra, hogy maga a nő és a sas násza széles körben, a szaszanida edényeken, a permi bronzokon át a burját és magyar néphagyományig egyaránt elterjedt motívum.¹²⁰ A rakamazi hajfonatkorong páron a csőrében komlóindát, karmaiban fiókáit tartó ragadozó madár ábrázolása szinte szóról szóra azt a történetet meséli el, amit az oszét nők még ma is gondolnak a szirti sasok nászáról, családalapításáról. A korongokat készítő ötvös nyilvánvalóan ismerte és tudatosan alkalmazta ezt a jelrendszert, amit olyan apró részlet is mutat, hogy nem akármilyen ágat, hanem az iráni népek körében a nőkhöz is kapcsolódó komlóindát helyezte a sas csőrébe.¹²¹ A természeti előképeken alapuló, pontos tartalommal megfogalmazott, de általános érvényűnek mondható jelenet ellenére a hajfonatkorongokon a ragadozó madár feltűnően ritka a többi ábrázolástípushoz képest, ami alapján felmerül, hogy viseletüknek esetleg az általánosnál is szigorúbb szabályai voltak. Erre utalhat az is, hogy a két legszebb darab közül a zempléni az egyik éppen egy vezéri sírból került elő. Ebből a szempontból is különösen sajnálhatjuk, hogy a rakamazi korongpár leletösszefüggései ismeretlenek. Azonban az, hogy az ábrázolás legközelebbi korabeli párhuzama éppen egy fejedelmi készlet, a Nagyszentmiklósi kincs 7. korszójának oldalán látható, az viselőjének ugyancsak az átlagnál magasabb társadalmi státuszát jelzi.

¹²⁰László-Rácz 1977: 94–96.

¹²¹Dienes István szerint a kalandozások során zsákmányolt nemesfémeket nyersanyagként használták fel, csak a saját ötvöseik által készített, a maguk jelképrendszerével díszített tárgyakat viselték. Dienes 1972: 66.

A Nagyszentmiklósi kincs két korszóján látható ábrázolások értelmezésére az iráni kultúrkör mítoszain belül,¹²² a kaukázusi szokások, hagyományok értelmében is, a konkrét esetben végképp elvethető a görög kultúrkörhöz kötődő Ganümedész-legenda felőli megközelítés.¹²³ Nikolay Markov ugyan együtt beszélt a két edényről, azonban valójában inkább csak a 7. korszó ábrázolásait elemezte részletesebben. A 2. korszón látható szarvas és griff jelenetének nem találta konkrét párhuzamát a zoroasztriánus jelképek között, ezért csak általánosságban kötötte a jó és a gonosz harcának gondolatához.¹²⁴ Más megközelítésben ez azt is jelenti, hogy amíg a 7. korszó szinte minden apró részletig magyarázható az Avestából vagy a Sahnáméból a késő szaszanida fémművesség jelképeivel, addig a 2. korszón az egyik jelenet egyáltalán nem kapcsolható oda. A szirti sas párválasztásának leírása alapján pedig érdemes a két aranyedényen lévő jelenetet részleteiben külön is összehasonlítani. Teljesen hasonló a sas minden mozdulata, még a felső kájáján karéjos csőr részlete is. Ugyancsak azonos a feltételezett, feltett kezeit széttáró, csípőjében félig elforduló, emberi lény is.¹²⁵ A sas felé felnyújtott kezekben a 2. korszón mindkét oldalon egy leveles, náduszos indájú ág van, hasonló növényből, mint amilyen a korszó nyakán is látható. A 7. korszón lévő személy pedig mindkét oldalon az edény füle felé forduló madár csőréhez az egyik kezében phialét tart, a másikban meg egy dúslevelű ágat. Az ábrázolásokon az azonos szerkezet megőrzésére a két oldalon a tárgyakat tartó jobb-bal kezet felcserélték.

Az ág levélzete azonos a többi jelenetet is körbeölelő növényével, de nem hasonlítható a korszó nyakán látható, feltehetően Gaokerena fáához. A két ábrázolás között látszólag apró a különbség, de amíg a kaukázusi sasok viselkedése alapján a 2. korszó ábrázolása teljes egészében értelmezhető a párválasztás, nász jeleneteként, a 7. korszón a madár csőréhez tartott phiale már mindenképpen egy olyan plusz elemet jelent, amely már nem magyarázható a természeti előképek alapján. Ez egyben arra is felhívja a figyelmet, hogy – a kutatásban általánosan elterjedt véleményekkel szemben – a sokkal gondosabb kivitelezésű 2. korszó nem lehet előképe a hetediknek,¹²⁶ csak fordítva: a szaszanida hagyományok elemeit szélesebb körben tartalmazó 7. korszó (vagy ahhoz hasonló) lehetett esetleg a minta a 2. ábrázolásának elkészítéséhez.¹²⁷ Az is világosan látható, hogy a látszólag hasonló jelenet ellenére a kompozíció teljessége érdekében a phiale helyett is magasba tartott náduszos indájú ág már egy olyan különbséget is takar, amely egy másik, nemcsak általánosságban megfogalmazott, hanem pontosan a helyi közösség számára jól és egyértelműen érthető üzenetet közvetített. Ebből a szempontból viszont már lényeges elem az emberi lények neve is. A 2. korszónál a mellek ábrázolása alapján ez nem kérdéses. A 7. korszónál elsősorban a redőzött has ábrázolása alapján merült fel, hogy az esetleg férfira utalna. Érdemes azonban megnézni például Mavrodinovnak a nemi meghatározáshoz és a Ganümedésszel való azonosításhoz

¹²² Markov 2014.

¹²³ Markov 2014: 94.

¹²⁴ Markov 2014: 97.

¹²⁵ Annak jelzésére használtam az emberi lény kifejezést, hogy az esetleges eltérések szempontjából most a nemiség kérdése lényegtelen, annak vizsgálata majd a következő lépés lesz.

¹²⁶ Bálin 2004: 564.; Freiburger – Bühler 2015: 12.

¹²⁷ Korábban már Kádár Zoltán is erre a következtetésre jutott. Kádár 1961: 121.

kapcsolódó ábráit, amelyeken jól látható, hogy a korsón lefelé lógó redők helyett az izmos hason az izomkötegek jellemzően felfelé ívelnek¹²⁸ – erről egyébként a természetben is bárki meggyőződhet. Mindez arra utal, hogy a korsókon a sas ölében tartott személy mindegyik esetben nő volt, és a jelenet értelmezésének lehetőségeit is ebben az irányban kell és érdemes is keresni, mint azt a sasok párválasztási szokása is egyértelműen alátámasztja. Természetesen ez azt is jelenti, hogy a Nikolay Markov által felvetett lehetőségek közül a korsókon látható sast sem lehet a Zált elragadó Szimurggal azonosítani,¹²⁹ sokkal valószínűbb a vizek ősi indoiráni istennőjével, Anahitával kapcsolatos feltételezése.¹³⁰

Azonban a rakamazi korongpár természeti előképeken alapuló, pontos tartalommal megfogalmazott, de általános érvényűnek mondható jelenete a 2. korsó a női alak feltüntetésével már sokkal leszűkítettebb, konkrétabb tartalomra utal. A kivételes értékű kincs, a kivételes megfogalmazású ábrázolás alapján aligha kétséges, hogy maga a bemutatott jelenet is egy hasonlóan kivételes eseményt, ráadásul nagyon fontos és pontos célzattal örökített meg. Az Árpád-ház még a középkorban is szívósan továbbélő eredetmondái¹³¹ között Álmos születésénél jelenik meg a nő és a sas násza, ahogyan Anonymus *Gesta Hungarorum*-ában olvasható: *Emese gyermekét „...csodás eset következtében nevezték el Álmosnak, mert teherben levő anyjának álmában isteni látomás jelent meg turulmadár képében, és mintegy reá szállva teherbe ejtette őt.”*¹³² Figyelembe véve az uralkodócsalád hagyományait is, az újabb kutatási eredmények alapján összességében minden korábbinál hangsúlyosabban merül fel az a lehetőség, hogy a Nagyszentmiklósi kincs 2. korsóján látható nő ábrázolása kivételes személyt és pillanatot, az Árpád-ház ősanját jeleníti meg, az eredetmondának megfelelően a sassal való násza közben.

Ez utóbbit támasztja alá az is, hogy a mezopotámiai szövegben a mindenható Innin éneke szerint „*A madárnak, bizony, megadom, ami méltó hozzá, Anzunak, bizony, megadom, ami méltó hozzá: asszonyát kedvesen megölelem, Anzu asszonyát, Anzu gyermekét dús lakomához ültetem. S mert hát An az árpaföldek úrnőjét a hegyvidékről idehozta...*”¹³³ Az ég urát jelképező sas és az árpaföldek úrnőjének összekapcsolódása választ adhat a 7. korsón a madár csőréhez tartott phiale lehetséges tartalmára is.

CSODAFIÚSZARVAS

A magyar néphagyományban, népköltészetben jelentős szerepet játszó mitikus Cso-daszarvast gyakran nevezik Csodafiúszarvasnak is,¹³⁴ és a két elnevezést lényegében

¹²⁸ Mavrodinov 1943: Fig. 59.

¹²⁹ Markov 2014: 98.

¹³⁰ Markov 2014: 96.

¹³¹ Képes krónika 1964: 84.

¹³² Anonymus 1977: 81.

¹³³ Komoróczy 1983: 151–152.

¹³⁴ Sebestyén 1902.; Berze Nagy 1927.; Mátéffy 2013.

azonosnak tartják, a regösénekek állatát pedig kifejezetten hímnek tartják.¹³⁵ A Csodaszarvas ábrázolása alapvetően a Képes Krónika alapján ismert, bár gyakran idekapcsolják a szkíta aranyszarvasokat is, mint a például a Kárpát-medencei leletek közül a zöldhalompusztai vagy a tápiószentmártoni díszeket.¹³⁶ Azonban jól látható, hogy ezeket az ábrázolásokat mindössze az köti össze, hogy azokon egyaránt agancsos szarvasok vannak. A jelenetek megfogalmazása, például a lábtartás, következetesen eltér. A hazai régészeti feltárásokon több esetben is megfigyeltük, hogy a gímszarvas agancsok gyakran égett betöltésben, nőkhöz kötődő tárgyakkal, szövőszéknehezékekkel, orsógombokkal kerülnek elő.¹³⁷ (19. kép)

A nőkhöz köthető tárgyak és a hím állatok maradványainak együttes előfordulása önmagában is jelzi, hogy ezekben az esetekben nem egyszerűen csak a vadászszákmány elásott maradványairól, vagy állatáldozatokról van szó. A szarvast önmagában is a termékenység, újjászületés, nőiesség jelképének tartják. Azonban a gímszarvasok esetében ez némileg ellentmondó, mert csak a hím állatoknak van agancskoronája. Mégis, szinte mindenki természetesnek veszi, hogy például a magyar eredetmondában a Meotisz mocsaraiban az ünt üző Hunor és Magor egy olyan Csodaszarvast követnek,¹³⁸ amely, mint a néprajzi lexikon is megjegyzi¹³⁹ mindig hím állat, és legtöbbször agancskoronával ábrázolnak.¹⁴⁰ A monda eredetéről és jelentéséről is meglehetősen eltérő vélemények vannak. Van, aki ősi magyar mondának tartja,¹⁴¹ míg mások a nyugati forrásból való átvétel mellett érvelnek.¹⁴² A Csodaszarvast pedig a csillagos ég jelképének tartják.¹⁴³ A néphagyományban széles körben azt gondolják, hogy homlokán a fölkelő fényes nap, oldalán a szép hold, jobb veséjén az égi csillagok láthatók. Más mondaváltozat szerint pedig a Csodaszarvas homlokán a hajnalcsillag, vagyis a Vénusz van, szügyén a Hold, két sarva között pedig a Nap.

A szarvasokról, a sámánok szertartásairól, agancsos fejdíszeiről, a szibériai néprajzi párhuzamokról a magyar kutatásban Ipolyi Arnold, Diószegi Vilmos, Hoppál Mihály is bőszégesen beszámolt.¹⁴⁴ Régészeti oldalról László Gyula Hunor és Magyar nyomába eredve vizsgálta honfoglalóink leletanyagának és mondaviláguknak a kapcsolatát, s már ő is felhívta a figyelmet az agancsos ünőben a kőkor rénszarvasokhoz kapcsolódó képzeleti továbbélésének a lehetőségére.¹⁴⁵ Makkay János pedig elsősorban az indoírani párhuzamok és a görög mitológiai motívumok szempontjából tekintette át a témakört.¹⁴⁶ Az adatok összességéből jól látható, hogy a gím- és rénszarvas ábrázolása, tisztelete már a kőkortól éppen olyan széles körben megfigyel-

¹³⁵ Dobos – Dömötör 1977: 525–526.

¹³⁶ Jankovics 1996: 29.

¹³⁷ Szabó 2020b.

¹³⁸ Arany 1991.; Képes Krónika 1964: II. 70–71.

¹³⁹ Dobos – Dömötör 1977: 525–526.

¹⁴⁰ Képes Krónika 1964: I. 5., 87.

¹⁴¹ Róheim 1925.; Solymossy 1942.

¹⁴² Király 1921.; Hóman 1925.

¹⁴³ Sebestyén 1904.; Berze Nagy 1927.; Györffy 1948.; Dömötör 1958.; Kristó 1970.; Jankovics 2004.

¹⁴⁴ Ipolyi 1854.; Diószegi 1958.; 1962.; 1967.; Hoppál 2010.

¹⁴⁵ László 1967.

¹⁴⁶ Makkay 1996., 2006., 2007.

20. kép. Szarvas ábrázolása Sialk 4. évezredre keltezhető települési rétegeből. Szerző felvétele. Irán, Teherán, Nemzeti Múzeum.

hető, mint amilyen nagy területet fog át az élőhelye is. Azonban már a paleolit és mezolit anyagban érezhetően jóval gyakoribb a gímszarvas ábrázolása, noha mint ezt a Lascaux-i barlangban előforduló rén csontok legmagasabb aránya is bizonyítja, a vadászott állatok között nem állt az első helyen, táplálékforrás szempontjából ekkor még nem ez volt a legmeghatározóbb. Valószínűleg éppen a ritkább előfordulása, különlegessége, a rénnél látványosabb és nagyobb, formásabb agancsa, teste miatt választották a gímszarvast az ábrázolásokhoz és a szertartásokhoz. Ez az ábrázolásokban, lelet előfordulásokban megfigyelhető túlsúly a teljes elterjedési területén a későbbi korokban is tovább öröklődött. Sőt, az éghajlati változásoknak is köszönhetően, szinte kizárólagossá vált.

A Kr. e. 4. évezred közepétől formálódó sumer mitológiában a vadkecskét és a szarvast is Enki alkotta,¹⁴⁷ a hajdankor királyainak felsorolásában a 720 éven át uralkodó Arwi'um pedig konkrétan megnevezve, mint a Szarvastehén fia szerepel.¹⁴⁸ Utu-ról, a Nap és többek között a

holtak istenének fiáról, a Kr. e. 4.-3. évezred fordulóján uralkodó Enmerkar-ról, Uruk királyáról is azt olvashatjuk, hogy követe Aratta en-jének, szilaj szarvasnak mondja urát, „*kit a hegyek mélyén az igaz Tehén szült.*”¹⁴⁹ Ami ebben a szövegkörnyezetben Inninre, az ég úrnőjére, Nanna holdisten lányára vonatkozik,¹⁵⁰ akit másutt is jóhangú Tehén-nek,¹⁵¹ igaz Tehén-nek,¹⁵² vagy erős Tehén-nek említene.¹⁵³ Innin egyben a Vénusz istennőjeként apja, a holdisten, és testvére-férje, a napisten mellett az égi triász harmadik tagja. Minden terület úrnőjének is tartották, akinek Nippurban az év hatodik hónapjának (augusztus-szeptember) volt az ünnepe, amelynek nevében az aratásra utaló „*sarló*” szó is szerepelt. Majd ezer évvel később az erősödő Gilgames-hagyományban már anyját, az előtérbe kerülő Ninszuna istennőt tartják a vadtehenek úrnő-

¹⁴⁷Komoróczy 1983: 51.

¹⁴⁸Komoróczy 1983: 125.

¹⁴⁹Komoróczy 1983: 135.

¹⁵⁰Komoróczy 1983: 147., 419.

¹⁵¹Komoróczy 1983: 31.

¹⁵²Komoróczy 1983: 135., 147.

¹⁵³Komoróczy 1983: 319.

jének,¹⁵⁴ az „igaz Tehén”-nek,¹⁵⁵ aki Gudeát (Kr. e. 2144–2124 körül) is szülte. Ebből a pár adatból is látható, hogy a 4. évezred végétől Mezopotámiában is a mitológiában a női szerephez kapcsolódva jelenik meg a szarvas. (20. kép) Innin istennő, a minden terület úrnője személyén keresztül már ekkor az égi triász része, miként az augusztus-szeptemberi aratáshoz kötődő ünnepkörnek is, ahol a sarló szintén természetes módon megjelenik. Az, hogy Mezopotámiában rövidebb időszakok kivételével az adott földrajzi környezetben inkább az ibex ábrázolása a gyakoribb, és nincs markáns helyi neolitikus előzménye a szarvashoz kapcsolódó szokásoknak, az együttesen arra mutat, hogy ezek a 4. évezred második felétől megfogható jelenségek új elemként, kívülről kerültek a térségbe. A tágabb természetföldrajzi környezet és maguk a sumer források is inkább észak felé mutatnak, amikor például azt említik, hogy a szilaj szarvast Innin a hegyek mélyén szüli meg,¹⁵⁶ An-ról, az árpaföldek úrnőjéről pedig azt írják, hogy a hegyekből érkezett.¹⁵⁷ Az adatok összességében arra mutatnak, hogy a már jóval korábban kialakult, és Európa valamint Ázsia jelentős részén széles körben elterjedt, a szarvashoz kapcsolódó szokáselemek Dél-Mezopotámia területén, a 4-3. évezredben teljesedtek ki, és forrtak egybe a mitológiai motívumok dokumentáltan egységes rendszerévé. Hatása különösen az iráni népeknél figyelhető meg, de az azokkal érintkező, például ugor, türk népek hagyományait sem hagyta érintetlenül.¹⁵⁸

Az iráni nyelvű népek déli irányú vándorlásainak természetes útvonala a Kaszpi-tenger partjai mellett a Kaukázuson át vezetett.¹⁵⁹ Az Európát és Ázsiát elválasztó hegyvonulat területén a késő bronzkori Kobán kultúrától kezdődően számos jól ismert régészeti lelet mutatja a szarvas jelentős szerepét.¹⁶⁰ Azonban a tárgyi anyagnál is sokkal érdekesebbek lehetnek ebből a szempontból is a Nart-eposzok adatai.¹⁶¹ A testvérét kereső Ahszartag útja során találkozott Uarhag vak nővéreivel, akinek férje a Nap asztaltársa volt. Az anyóka vakságát a reggeli harmat cseppjét szarvastehéntől fejt tejbe keverve gyógyította meg.¹⁶² A nartok kertjében pedig az éltető erővel rendelkező csodálatos arany almákat termő fát, amely meggyógyította az embert minden betegségétől, és minden sebet beforrasztott (csak a haláltól nem mentett meg senkit), szarvasagancsokból álló kerítéssel védték a tolvajoktól.¹⁶³ Szoszlan, az egyik legvitézesebb nart harcost az a megtiszteltetés érte, hogy a gumiak földjén az agancsára dobott selyemzsinórral vezetett aranyszőrű szarvast miután vendéglátója „szertartást végzett - imádkozott fölötte, a szarvas homlokához aprófát emelve” ő ölhetette meg az állatot.¹⁶⁴ Máskor pedig, mikor az egyik éves portyáján volt, a megsebzett szarvasa elfutott, az elhullajtott vér-

¹⁵⁴ Komoróczy 1983: 432.

¹⁵⁵ Komoróczy 1983: 275.

¹⁵⁶ Komoróczy 1983: 151–152.

¹⁵⁷ Komoróczy 1983: 151–152.

¹⁵⁸ Dienes 1963: 110.; Makkay 1996.

¹⁵⁹ Абаев, 1949: 37., 198; 1979: 11., 14; Makkay 1998.; Козаев 2011.

¹⁶⁰ Домановский 1984.; Техов 2002., 2006.; Makkay 2006: Fig. 22.

¹⁶¹ Чибиров 2008.; Нарты 1991.; Нартские 2000.

¹⁶² Нартские 2000: 48–49.

¹⁶³ Нартские... 2000: 51.

¹⁶⁴ Нартские... 2000: 147.

cseppjeit összegyűjtötte, s azon a nyomon egy kis házikóhoz ért, ahol két legény élt, akiket aranyszarvassá változtatott édesanyjuk szoptatott és nevelt fel a hegyek mélyén. A fiúk éppen azon szomorkodtak, hogy anyjuk haldoklik, mert valaki nyilával súlyosan megsebezte. Az átok szerint az aranyszarvast csak az a nart tudja megmenteni, aki megsebezte és a kiserkenő vére cseppjeit meleg vízben elkeverve megitatja vele. Szoszlan végül sikerült az aranyszarvast megmenteni és visszavarázsolni nővé.¹⁶⁵ Az öreg, köztiszteltben álló Urizmag a vének tanácsában, a nihaszban mesélte el, hogy a vadászatan a nap felragyogott a nádasban, és egy aranyszörű dám állt előtte, de kilőtt nyilait valami titokzatos erő eltérítette, kardját a kezéből kiverte.¹⁶⁶ A dicsőségre szomjazó Szoszlan elhatározta, hogy ő is megpróbálja elejteni az aranyszarvast. Azonban fegyvereivel ő sem tudta megsebezni a csodálatos állatot, de követte nyomait, amelyek a hegyek közé, egy barlangba vezettek. Csak ott derült ki, hogy „...a dámszarvas képében Aciruh sz Nap lányát követte, akit hét óriás őrzött.” Szoszlant az menti meg attól, hogy az óriások széttépjék, hogy a hátán a Nap és a Hold képe látható, amiről azonnal tudták, hogy ő a Nap lányának vőlegénye. A rendkívül drága jegyajándékot, a kalimot azonban csak az elhunyt, a holtak országában lévő első felesége, Veduha segítségével tudta összegyűjteni.¹⁶⁷ A holtak országában vezető útja során a számos csoda közül az egyik, amikor egy magas kurgánon három kád forr, bugyborékol, amelyek alatt nem fa, hanem szarvasok agancsai égtek.¹⁶⁸ Szoszlan aztán a Nap lányával szépen élt, a szarvasűnő képében a forrásnál egy szép napon magát feleségének ajánlkozó újabb leánnyal el is utasítja. Vesztére, mert az égben lakozó Balszag megsértett leánya bosszúból megöleti apja fegyverével, a sors csodálatos kerekével.¹⁶⁹ Hamic, a másik jeles nart, pedig az erdő közepén levő tisztáson látott fehér szarvas révén kerül kapcsolatba a föld alatt élő Bicent nemzetséggel, ahonnan olyan csodás feleséget választ magának, hogy amihéz az hozzáér, az soha nem apad ki.¹⁷⁰ Máskor a három híres nart, Urizmag, Hamic és Szoszlan a fehér szarvast üldözve a hegyek mélyére jutottak, ahol az óriások fogságába estek, akik kis híján felfalták őket.¹⁷¹ A kaukázusi eposzok történeteiből jól látható, hogy a nartoknál a szarvas vezeti át a világok határain az őt követő hősöket, hozzásegítve őket az újjászületés, megújulás, a szakrális tudás megszerzéséhez. Természetesen ez a Csodaszarvas akár aranyszörű, akár fehér, minden esetben ünnö. Ezt a régészeti leletek között a lurisztáni bronz zabla és a Hét testvér kurgánban feltárt aranyozott ezüst lemez ábrázolása is bizonyítja, ahol az agancsot viselő szarvas éppen a borját szoptatja.¹⁷² Mindez felhívja a figyelmet arra, hogy nem is olyan egyértelmű, hogy az agancssal ábrázolt szarvas minden esetben hím állat. A meghatározó az, hogy a korabeli ember képzetében mi volt az előtte lévő állat vagy ábrázolás: bika vagy ünnö, agancssal. A jelenlegi ismeretek alapján legalább azt élesen külön kell választani, hogy a vizsgált jelenségek

¹⁶⁵Нартские... 2000:186–189.

¹⁶⁶Нартские... 2000: 245.

¹⁶⁷Нартские 2000: 247–248.

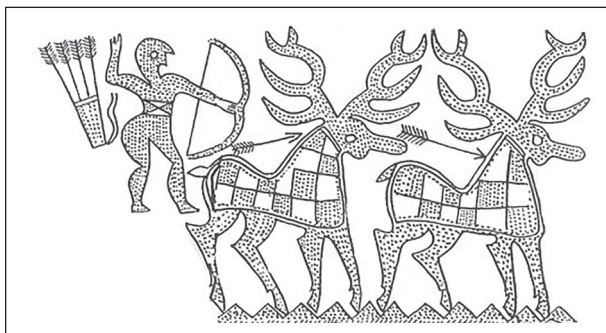
¹⁶⁸Нартские 2000: 255.

¹⁶⁹Нартские 2000: 273–274.

¹⁷⁰Нартские 2000: 343–350.

¹⁷¹Нартские 2000: 387–389.

¹⁷²Makkay 2006: 24., Fig. 1., 21.

21. kép. A Csodaszarvas mondánkat idéző ábrázolás a bronzkori Koban kultúra Tli falunál feltárt temetőjének 350. sírjában talált lemezöv ábrázolásán. Tehov 2002. alapján.

(agancsos) ünőre, vagy bikára vonatkoznak-e. Egyértelmű az adatokból, hogy *csak a bika vadászható, leölhető, felajánlható áldozat, az (agancsos) ünő megsebzése, pláne megölése, súlyos bűn, amely nemzedékekre kiható büntetésekkel járt volna.* Szoszylant az óriások már azért is majdnem széttépik, mert rálőtt és követte az ünőt, Agamemnón büntetéseként pedig megállt a szél, és Trója ostromára induló hajói nem mozdultak, mert

Artemisz ligetében levadászott egy szarvastehenet. A nemi szempontú szétválasztás mellett még további típusokat lehet elkülöníteni, melyeknek nem minden esetben van szakrális tartalmuk, de régészeti leletek értékelése szempontjából fontosak.¹⁷³

A szarvas, mint az eredet, a termékenység, újjászületés jelképe, az asztrális világ része, akit a szövegekben sokszor a Szent Tehénnek említene, aki az ábrázolásokon hátra fordul, borját szoptató *agancsos ünő*, vagy az asztrális triász jelképeivel díszített állat. Az ábrázolásokban jól elkülönül ettől, a jelentését tekintve mégis hasonló értelmezés, a szarvas, mint az új hazába vezető, a világok közötti átjárást segítő agancsos lény. Egyes mondaváltozatokban a menekülő, csalogató, nővé változó állat, amely rendszerint vadászjelenetekben tűnik fel, mint a magyarság eredetmondájában is. Ennek egyik legkorábbi megfogalmazása a Közép-Kaukázus déli oldalán Tli településen, a bronzkori Koban kultúra idejére keltezhető temető 350. sírjában talált lemez övön látható.¹⁷⁴ A bronz lemezből készült, 92,5 cm hosszú, 15,3 cm széles lemezöv, amelyet a szélein körbefutó, egymásba kapcsolódó kettős spirálsor között kocsizó, illetve vadászó emberek alakjai töltenek ki,¹⁷⁵ a feltáró szerint a Kr. e. 7. században készült.¹⁷⁶ A jobboldali részén a Nart-eposzról és a Csodaszarvas mondánkból is ismert története elevenedik meg, a vadász nyilai nem állnak bele az agancsos szarvasba. (21. kép)

Mint a fentiekben látható, a csodálatos szarvas minden esetben agancsot viselő ünő, semmiképpen sem hím nemű, tehát fiú sem lehet. Viszont, mint a mezopotámiai szövegek is mutatják, a királyuk lehetett a Szarvastehén fia.¹⁷⁷ Mindezek alapján felmerül, hogy a Sebestyén Gyula gyűjtése alapján gyakran használt Csodafiúszarvas¹⁷⁸ kifejezés valójában elhallás, félreértés, két jól elkülöníthető fogalom, a Csodaszarvas és fia a magyar nyelvben nem értelmezhető összemosása.

¹⁷³ Szabó 2020b.

¹⁷⁴ Texov 2002: 2006.

¹⁷⁵ Texov 2002: 210.

¹⁷⁶ Texov 2002: 17.

¹⁷⁷ Komoróczy 1983: 125.

¹⁷⁸ Sebestyén 1902: 25–41.

ÖSSZEGZÉS

A terület- és korszakhatárokon át követett régészeti párhuzamok, a természeti előképek megfigyelése, az iráni népek hagyományai, szokásai, jelképrendszere, a kaukázusi oszterek Nart-eposzainak vizsgálata szemléletformáló módon jelzi, hogy komplex megközelítéssel a gyakran csak díszítőelemeknek tartott motívumok valójában konkrét, meghatározható jelentésű üzeneteket közvetítenek. A mondanivalót egy egységes kulturális rendszerben a kisebb-nagyobb közösségek tagjai által jól azonosítható és értelmezhető módon közölték. Növények, állatok, meghatározott ikonográfiai jegyek és szerkezet mögé rejtve ábrázolták, mint a honfoglalás kori hajfonatkorongjainkon is. Csak az adott kulturális közeget, annak szigorú kötöttségeit nem ismerő mai emberben merülhet fel, hogy pusztán díszítésként sorozatban használtak volna olyan tárgyakat, amelyeket nem tudtak volna beilleszteni a saját hagyomány- és jelrendszerükbe. A szokások és az ezt tükröző, a viselkedésben, a tárgyakon egyaránt megjelenő, mindenki által világosan érthető jelképek szoros rendszerben működő, szigorúan őrzött rendje a közösség működésének, fennmaradásának egyik legfőbb záloga volt. Nem véletlen, hogy az osztereknél az egyik legnagyobb büntetés a kiközösítés volt, ami a Kaukázusi hegyek között gyakorlatilag egyet jelentett a halállal.

Az áttekintett ábrázolások jól jelzik azt is, hogy főleg a természeti előképekhez kapcsolódó motívumok évezredek át hatalmas területeken nagyjából hasonló üzeneteket hordoztak, mint a Csodaszarvas agancsos ünője is. Azonban sokszor csak egészen aprónak tűnő módosítással akár egy kisebb-nagyobb közösség, akár egy nemzetség vagy törzs is kifejezhette közvetlen, saját identitását, miként azt a Nagyszentmiklósi kincs 2. és 7. korszóján látható ragadozó madár jelenete közötti apró eltérések is mutatják. Egyben azt is újra bizonyítva, hogy az ötvös nem csak egyszerű díszítőelemeket, jeleneteket helyezett ötletszerűen a tárgyakra, hanem tudatosan megtervezett, az adott közösségben érthető tartalommal töltötte meg azokat. Ehhez neki is ismernie kellett az adott közösség világát. A két korszó, a részleteiben is az Árpád-ház eredetmondáját tükröző, és a szélesebb iráni hagyományrendszerben értelmezhető aranyedények ismét felhívják a figyelmet arra a kettősségre, amivel a honfoglalás kori hitvilágunk és díszítő művészetünk kutatása során folyamatosan találkozhatunk. Dienes István halottas szokásaink ugor kori emlékei kapcsán éppen a Bashalmi temető 10. sírjában a szem és száj körül talált, jellegzetesen magyarnak tartott leletek kapcsán már több mint fél évszázada felhívta a figyelmet arra, hogy örökségünk számos területén megfigyelhető, az Urálon túlra mutató jelenségnek is iráni eredete van. Mint írja, az obi ugorokhoz például a szemfedő a déli műveltségekből terjedhetett el északra, „hiszen a szkíta- és szarmata kori sztyeppeken, Iránban, a késő alánoknál hosszú időn át dívott a szem- és szájlemez használata.”¹⁷⁹ Korai észrevétele jól rávilágít arra, hogy az iráni hatásokkal már az ugor korban is találkozhattak elődeink, akár onnan is hozhatták e sajátos hagyományrendszer alapvető elemeit, de útjuk során az említett kaukázusi alánok felől is számos, közvetlen hatás érthette őket. Az embertani adatok, az újabb kutatások alapján a honfoglalók kirajzolódó, erősen kevert genetikai képe is azt mutatja, hogy a

¹⁷⁹Dienes 1963: 110.

magyarság különböző utakat bejáró etnikai csoportokból alakult ki, amelyek nyilvánvalóan többé-kevésbé eltérő hagyományokat, hitvilágot őriztek. Ezért számos vagyilagosan megfogalmazott kérdés, mint a hagyományos ugor-török háború, vagy akár csak a sámán-táltos vita¹⁸⁰ lényegében talaját veszti. Sokkal izgalmasabb lesz a konkrétan vizsgált közösségen, akár egyetlen család hagyatékán belül is a helyes arányok megtalálása, amihez a most tárgyalt jelenségek is természetesen csak egyik, de nem az egyetlen szálát jelenthetik.

Irodalom

ANONYMUS

1977 *Gesta Hungarorum*. Fordította: Pais Dezső. Budapest: Magyar Helikon.

ARANY János

1991 *Rege a csodaszarvasról*. László Gyula rajzaival. Budapest: Móra Könyvkiadó.

BAGYURA János

2021 A turul története. *Madártávlat*. 28. 2. 12–16.

BÁLINT Csanád

2004 *A Nagyszentmiklósi kincs*. Budapest: Balassi Kiadó.

BERZE NAGY János

1927 A csodaszarvas mondája. *Ethnographia*. XXXVIII. I, II. 65–80., 145–164.

BEVILAQUA BORSODY Béla dr.

1931 *A Magyar ser főzés története művelődéstörténeti és kézművészettörténeti tanulmány I-II*. Budapest: Athenaeum Kiadó.

BOLLÓK Ádám

2015 A magyar honfoglalás kora. In Vágó Ádám: *A Kárpát-medence ősi kincsei*. Budapest: Kossuth Kiadó.

2020 *Ornamentika a 10. századi Kárpát-medencében. Formátörténeti tanulmányok a magyar honfoglalás kori díszítőművészethez*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Régészeti Intézet.

BUDINSKÝ-KRIČKA, Vojtech – FETTICH, Nándor

1973 Das altungarische Fürstengrab von Zemplín. *Archaeologica Slovaca Monographiae* 2. Bratislava.

BÜHLER, Birgit – FREIBERGER, Viktor

2018 *Der Goldschatz von Sănnicolau Mare* (ungarisch: Nagyszentmiklós). Hrsg: Daim, Falko – Gschwantler – Plattner, Georg – Stadler, Peter. Mainz: Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums.

CARTER, Dagny.

1957 *The Symbol of the Beast. The Animal-Style Art of Eurasia*. New York: The Ronald Press.

¹⁸⁰Fodor 2017b.

CASTELLUCCIA, Manuele

2017 Transcaucasian Bronze Belts. *BAR International Series 2842* Oxford: BAR Publishing.

DIENES István

1962 Honfoglalás kori tarsolyainkról. *Folia Archaeologica*. XIV. 95–109.

1963 Honfoglalóink halottas szokásának egyik ugorkori eleméről. *Archaeológiai Értesítő*. 90. 108–112.

1969 Megjegyzések Fettich Nándor Válaszára. *Archaeológiai Értesítő* 96. 116–122.

1972 *A honfoglaló magyarok*. Budapest: Corvina Könyvkiadó.

DIÓSZEGI Vilmos

1958 *A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

1962 *Sámánizmus*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó.

1967 *A pogány magyarok hitvilága*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

1970 A honfoglaló magyarság hitvilágának történeti rétegei. A világfa. *Népi kultúra – népi társadalom* II–III. 295–326.

DOBOS ILONA – DÖMÖTÖR TEKLA

1977 Csodaszarvas. Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar néprajzi lexikon I.* 525–526. Budapest: Akadémiai Kiadó

DÖMÖTÖR Tekla

1958 Árpád-házi Imre herceg és a csodaszarvas mondája. *Filológiai Közöny* 4. 2. 317–323.

DUMÉZIL, Georges

1968 *Mythe et épopée I. L'idéologie des trois fonctions dans les épopées des peuples indo-européens*. Paris: Éditions Gallimard

1986 *Mítosz és eposz*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó.

FEHÉR Géza

1951 A nagyszentmiklósi kincs-rejtély megfejtésének útja. *Archaeologica Hungarica*. 7.

FODOR István

1973 Honfoglalás kori művészetünk iráni kapcsolatainak kérdéséhez. *Archaeológiai Értesítő* 100. 32–41.

1975 *Verecke híres útján...* Budapest: Gondolat Könyvkiadó.

1980 A honfoglalás kori korongjaink származásáról. A verseci és a tiszasülyi korong. *Folia Archaeologica* XXXI. 189–219.

1986 Honfoglalás kori csészéink. *Tudomány* 10. 98–99.

1999 A sas szerepe a honfoglaló magyarság hitvilágában. In: Fülöp Éva Mária – Kissné Cseh Julianna (szerk.): *Magyarok térben és időben. Tudományos Füzetek*. 11. 141–161. Tata: Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat Múzeumainak Igazgatósága.

2014 Honfoglalás kori korongjaink és párhuzamaik. *Folia Archaeologica* LVI. 133–185.

2017a Honfoglalás kori temető Jászberény határában. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 237–254.

2017b Sámánok voltak-e táltosaink? Megjegyzések Pócs Éva dolgozatához. *Ethnographia* 128. 2. 510–523.

FODOR, István – RÉVÉSZ, László – WOLF, Mária – M. NEPPER, Ibolya

1996 (Eds.) *The Ancient Hungarians*. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum.

FREIBERGER, Viktor – BÜHLER, Birgit

- 2015 Der Goldschatz von Nagyszentmiklós / Sânnicolau Mare: Ergebnisse der goldschmiedetechnischen Untersuchungen und der Materialanalysen. In: Daim, Falko – Gschwantler – Plattner, Georg – Stadler, Peter (Hrsg.): *Der Goldschatz von Sânnicolau Mare* (ungarisch: Nagyszentmiklós) – The Treasure of Sânnicolau Mare (hungarian: Nagyszentmiklós). RGZM – Tagungen Band 25. Mainz: Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums.

GARAM Éva – KOVÁCS Tibor

- 2002 *A nagyszentmiklósi kincs – Az avarok aranya*. Budapest: Helikon Kiadó.

GYÖRFFY György

- 1948 *Kronikáink és a magyar őstörténet*. Budapest: Néptudományi Intézet.

HAMPEL József

- 1884 Tanulmány a népvándorlaskori művészetről. *Archaeologiai Értesítő* 4. 1–166.
1894–1897 *A régibb középkor (IV-X. század) emlékei Magyarhonban*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
1907 *Újabb tanulmányok honfoglalási kor emlékeiről*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.

HÓMAN Bálint

- 1925 *A magyar hún-hagyomány és a hún-monda*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.

HOPPÁL Mihály

- 1996 A magyar samanizmus és a honfoglalók hitvilága. In: Pócs Éva – Voigt Vilmos (szerk.): *Ősök, táltosok, szentek – Tanulmányok a honfoglaláskor és az Árpád-kor folklórából*. 67–76. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet.
2010 *Sámánok világa*. Budapest: Püski Kiadó.

HOSSZÚ Gábor – ZELLIGER Erzsébet

- 2014 Többnyelvű feliratok a Nagyszentmiklósi aranykincsen. *Magyar Nyelv* 110. 177–195.

IPOLYI Arnold

- 1854 *Magyar mythologia*. Budapest: Heckenast.

JANKOVICS Marcell

- 2004 *A Szarvas könyve*. Debrecen: Csokonai Kiadó.

KÁDÁR Zoltán

- 1961 A nagyszentmiklósi kincs triumfális képtípusainak eredetéről. *Folia Archaeologica* 13. 117–128.
1968 Ikonographische und religionsgeschichtliche Bemerkungen zu den Zierscheiben von Rakamaz. *Folia Archaeologica* 19. 105–112.
1977 A nagyszentmiklósi kincs állatbrázolásai. In: László Gyula – Rácz István: *A nagyszentmiklósi kincs*. Budapest: Corvina Könyvkiadó.

KERÉNYI Károly

- 1931 A csodaszarvas az Ezeregynapban. *Ethnographia* XLI. 145–152.

KÉPES KRÓNKA

- 1964 *Képes Krónika*. Budapest: Magyar Helikon Könyvkiadó.

KIRÁLY György

- 1921 *A magyar ősköltészet*. Budapest: Ethika Tudományterjesztő és Könyvkiadó Rt.

KOMORÓCZY Géza

- 1976 Egy termékenység-szimbólum Mezopotámiában. Jegyzetek az „életfa” kérdéséhez. *Ethnographia* LXXXVII. 4. 569–573.
 1983 „Fénylő ölednek édes örömében...” *A sumer irodalom kistükre*. Budapest: Európa Könyvkiadó.

KOVÁCS J. Béla

- 2008 *A Nap gyermekei*. Budapest: Püski Kiadó.

KRISTÓ Gyula

- 1970 Ősi epikák és az Árpád-kori íráshagyomány. *Ethnographia*. LXXXI. 113–135.

LÁSZLÓ Gyula

- 1944 *A honfoglaló magyar nép élete*. Budapest: Magyar Élet Kiadása.
 1957 Jegyzetek a nagyszentmiklósi kincsről. *Folia Archaeologica*. 9. 141–152.
 1967 *Hunor és Magor nyomában*. Budapest: Gondolat Kiadó.
 1974 *A népvándorlások művészete Magyarországon*. Budapest: Corvina Könyvkiadó.
 1988 *Árpád népe*. Budapest: Helikon Kiadó.

LÁSZLÓ Gyula – RÁCZ István

- 1977 *A nagyszentmiklósi kincs*. Budapest: Corvina Könyvkiadó.

LITTLETON, C. Scott – MALCOR, Linda A.

- 2005 *Szkitiától Camelotig*. Debrecen: Kinizsi Nyomda.

M. LEZSÁK, Gabriella – NOVICHKHIN, Andrey – GÁLL, Erwin

- 2018 The analysis of the discoid braid ornament from Andreyevskaya Shhel (Anapa, Russia) (10th century). *Acta Archaeologica Carpatica* LIII. 143–168.

MAGYAR NÉPRAJZI LEXIKON

- 1977-1982 *Magyar Néprajzi Lexikon I-V*. (Ortutay Gyula főszerk.). Budapest: Akadémiai Kiadó.

MAKKAY János

- 1996 *Attila kardja, Árpád kardja*. Szeged: Csongrád Megyei Múzeumok Igazgatósága.
 1998 *Az indoeurópai nyelvű népek őstörténete*. Budapest: Gondolat Kiadó.
 2006 The Miracle stag. *Tractata Minuscula* 48. Budapest.
 2007 Szarvasok, lovak, szemfedők, üstök és tálak. Indoiráni (indoárja) sajátosságok a finnugor és magyar régiségben, és keltezésük kérdései. *Tractata Minuscula* 59. Budapest.

MARKOV, Nikolay

- 2014 About the Characters on Jugs Na 2 and 7 from the Nagyszentmiklós Treasure. In: Doncheva-Petkova, Lyudmila – Csilla, Balogh – Attila, Türk (Eds.): *Avars, Bulgars and Magyars on the Middle and Lower Danube*. Szófia – Pilisecaba: National Institute of Archaeology and Museum BAS – Pázmány Péter Catholic University Faculty of Humanities and Social Sciences Department of Archaeology.

MÁTÉFFY Attila

- 2013 Az Árpád-ház szerepe a csodaszarvas-történetek európai elterjedésében. *Ethnographia* 124. 1–40.

MAVRODINOV, Nikola

- 1943 Le Trésor protobulgare de Nagyszentmiklós. *Archaeologia Hungarica* 39.

NAGY Géza

- 1906 *A skythák. Székfoglaló értekezés*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia

POSTA Béla

- 1905 *Zichy Jenő gróf harmadik ázsiai utazása*. Régészeti tanulmányok az orosz földön. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum.

RÉVÉSZ László

- 2012 Honfoglalás kori áttört állatalakos hajfonatkorongok a Kárpát-medencében. In: Anders A. – Balogh Cs. – Türk A. (szerk.): *Avarok pusztái. Tanulmányok Lőrinczy Gábor 60. születésnapjára*. Opitz Archaeologica 6. Budapest: Martin Opitz Kiadó – MTA BTK

RÓHEIM Géza

- 1925 *Magyar néphit és népszokások*. Budapest: Athenaeum Kiadó.

SEBESTYÉN Gyula

- 1902 *Regös-énekek*. Budapest: Athenaeum Kiadó.

SEBESTYÉN Gyula

- 1904 *A magyar honfoglalás mondái I*. Budapest: Franklin.

SELMECZI László

- 2005 *A jászok eredete és középkori műveltsége*. Jászberény: Jász Múzeumért Alapítvány.
2007 A jászok betelepítése, a magyarországi jászok a 13–15. században. *Jászsági Évkönyv*. 104–106. Jászberény: Jászsági Évkönyv Alapítvány.

SOLYMOSSY Sándor

- 1942 A magyar csodaszarvas monda. *Magyarságtudomány* I. 2. szám. 157–224.

SZABÓ Géza

- 2017a Eastern myth elements in the West in light of the Nart sagas and the archaeological finds of the Carpathian Basin. *Nartamongae* 12. 1,2. 85–109.
2017b Egy iráni ősvallás nyomai a Kaukázusban és a Duna mentén. In Hubay Péter (szerk.): *Az igaz vallás*. Budapest: Wesley János Lelkészképző Főiskola.
2018a Égi ajándék: a komló – a honfoglalás kori tarsolylemezeink díszítéséről. *Életünk* 56. 8,9. 3–13.
2018b Kutatóúton az oszétéknél – a szénakaszálás ünnepe és a Zadaleszki Nana barlangja. *Tisicum* 26. 445–476.
2019a How and why do the deer and the bars appear on the belts used in the Caucasian Koban culture? *Nartamongae* 14. 1,2 50–77.
2019b Agancsos szarvastehenek. *Életünk* 17. 4. 31–50.
2020a A kontinuitás változatai a regölyi grafémák tükrében. In Fehér Bence – Ferenczi Gábor (szerk.): *Ősi írásaink*. Budapest: Magyarságkutató Intézet.
2020b A pannonok szarvasa és a magyar őstörténet. In: Ferenczné Szöcs Éva – Gazda József (szerk.): *Kőrösi Csoma Sándor. A magyarság rétegei*. 26. 342–363. Sepsiszentgyörgy: Kőrösi Csoma Sándor Közművelődési Egyesület.
2021a Kaukázusi régészeti és néprajzi megfigyelések a rovásfeliratos Nagyszentmiklósi kincs értékeléséhez az újabb archaeometriai vizsgálatok tükrében. In: Fehér Bence – Ferenczi Gábor (szerk.): *Ősi írásaink* 2. Budapest: Magyarságkutató Intézet.
2021b Bühler, Birgit & Freiburger, Viktor: Der Goldschatz von Sannicolau Mare (ungarisch: Nagyszentmiklós). Könyvismertetés. *Archeometriai Műhely*. 18. 1. 89–94.

SZABÓ István

- 1989 A sör és elkészítésének osztét módja. *Múzeumi Levelek*. 61–62. Szolnok. 129–134.

SZABÓ László

- 2007 Az oszét asztal felér egy akadémiaiával. *Jászsági Évkönyv*. 139–172. Jászberény: Jászsági Évkönyv Alapítvány.

ÜNAL, Ahmet

- 1999 *The Hittites and Anatolian Civilisations*. Istanbul: Etibank.

VÁGÓ Ádám

- 2015 *A Kárpát-medence ősi kincsei*. Budapest: Kossuth Kiadó.

VÉKONY Gábor

- 1973 Zur Lesung der griechischen Inschriften des Schatzes von Nagyszentmiklós. *Acta Archaeologica Hungarica* 25. 293–306.
 2004 *A székelly írás emlékei, kapcsolatai, története*. Budapest: Nap Kiadó.
 2020 A nagyszentmiklósi kincs történeti értékeléséhez. In: Fehér Bence – Ferenczi Gábor (szerk.): *Ősi írásaink*. 289–307. Budapest: Magyarságkutató Intézet.

АБАЕВ, Василий Иванович

- 1949 *Осетинский язык и фольклор*. Москва: Издательство Академии наук СССР.
 1979 *Историко-этимологический словарь осетинского языка*. Москва: Наука.

ДОМАНОВСКИЙ, Ярослав Витальевич

- 1984 *Древняя художественная бронза Кавказа*. Москва: Искусство.

КОЗАЕВ, Петр Кузьмич

- 1998 *Аланы-арии*. Владикавказ: Проект–Пресс.

НАРТСКИЕ

- 2000 *Нартские сказания*. (Предисловие В. И. Абаева, словарь и комментарии Б. А. Калоева, перевод с осетинского Ю. Либегинского.) Владикавказ: Комитета РССО-Алания

НАРТЫ

- 1991 *Нарты. Осетинский героический эпос*. I–III. (1989–1991). Москва: Наука.

ПОГРЕБОВА, Мария Николаевна

- 1992 *Ранние скифы и древний Восток: К истории становления скифской культуры*. Москва–Ленинград: Наука.

РУДЕНКО, Сергей Иванович

- 1952 *Горноалтайские находки и скифы. Итоги и проблемы современной науки*. Москва: Наука.

ТЕХОВ, Баграт Виссарионович

- 2002 *Тайны древних погребений*. Владикавказ: Проект–Пресс.
 2006 *Археология южной части Осетии*. Владикавказ: Ир.

ТРЕВЕР, Камилла Васильевна

- 1937 *Новые сасанидские блюда Эрмитажа*. Ленинград: Государственный Эрмитаж.

ЧИБИРОВ, Людвиг Алексеевич

- 2008 *Традиционная духовная культура осетин*. Владикавказ: Проект–Пресс.

ЧЛЕНОВА, Н. Л.

- 1984 Иранские прототипы «скифских оленей». *Краткие сообщения Института археологии* 178. 3–11.

Szabó Géza

PhD, régész – főmuzeológus, Wosinsky Mór Múzeum, Szekszárd

e-mail: kaladeaa@gmail.com

Géza Szabó

**Caucasian archaeological and ethnographic parallels to the interpretation
of the Hungarian beliefs as well as plant and animal representations
in decorative arts around the 9th century**

The determinative elements of Hungarian beliefs and decorative arts around the 9th century (settlement in the Carpathian basin) are representations of animals and plants on men's sabre and sabretache and women's hair accessories, and the magical deer of the legends on the origin of Hungarians. No consensus has been reached as to the exact identification of these animals and plants. It is also an open question whether the representation had a specific message: if the goldsmiths were familiar with the beliefs and worldview of the users, or if they used a system of symbols that was appropriately interpretable for the orderer? Or members of the elite simply used the spectacular and precious elements of goldsmiths' work and legends originated from far-away areas in their own rites and representation?

The representations the author discusses well indicate that especially motifs related to natural prefiguration had similar messages over vast areas, just as the magical deer (doe with antlers) did. Often with seemingly small modifications a community, a kinship group or a tribe could express its own identity as the tiny differences observable in the scene of the bird of prey on the second and seventh jugs of the treasure from Nagyszentmiklós. It also testifies that the goldsmith did not put decorative elements and scenes haphazardly on the objects, but fulfilled them along a plan with contents that were interpretable in that given community, for which purpose he had to be familiar with the worldview of the community. These two golden jugs, reflecting even in detail the aetiological legend of the Árpád dynasty and set into a wider context of Iranian tradition, once again draw attention to that kind of duality that one can encounter in course of the investigation of Hungarian beliefs and decorative arts before the settlement in the Carpathian basin.

Forefathers of Hungarians could experience Iranian influence even in the Ugrian period, and they could borrow basic elements of this peculiar tradition, but later in course of migration they could also borrow effects from Alan people of the Caucasus. Anthropological data and latest research refer to the strongly mixed genetics of the Hungarian settlers in the Carpathian basin, which indicates that Hungarians were made up of various ethnic groups, which preserved more or less different beliefs and traditions. Therefore several questions and statements that are usually and traditionally based on a binary opposition (Ugrian vs. Turkish, Shaman vs. *táltos*) are practically pointless. It is going to be more fruitful to find the appropriate *rate* within a given community or in the legacy of a family, to which the subject matter under discussion may also contribute.

Az iparművészet a népművészet háttérében

A népművészet kifejezés a szakkörökben csakúgy, mint a köznyelvben a hagyományos paraszti életben használt tárgyak egy csoportjára vonatkozik. A népművészeti tárgyak meghatározásának nincsenek kanonizált alapjai és feltételei.¹ A paraszti kézművesség iránt a 19. század utolsó évtizedeiben felébredő érdeklődés egyik oka az említett társadalmi réteg megélhetésének a javítása volt,² a másik a falusi életmód sajátosságainak a felértékelődése. A kibontakozó magyar iparművészet képviselői az iparfejlesztés érdekében kifejtett állami erőfeszítésekhez kapcsolódóan figyelemmel kísérték a – többféle korabeli kifejezéssel megjelölt – háziiparokat, népiparokat, parasztiparokat.³

A 19-20. század fordulóján közismerten sok szálon folyt magyar nemzeti *styl* körüli vita. Ugyanebben az időben nemzetközi és hazai szakkörökben nagy horderejű kérdésnek vélték az ornamentika keletkezésének és jelentőségének a meghatározását, a díszítményelemek rendszerzését.⁴ A magyar népies ornamentika a viták folyamán nyert nagy jelentőséget és egyszerre vált történeti értékű és *ethnoszimbolikus sztereotípiává*⁵ a magyarság kifejezésének *tiszta forrásává*. Ez a vélemény árnyaltabbá válhatott az idők folyamán, az értelmezés hangsúlyai is változhattak, mégis a művelődéspolitikától a közbeszédig elfogadottá vált.⁶

A népművészet fogalmi konstrukciójához és a kifejezés használatának elterjesztéséhez az iparművészek hathatósan járultak hozzá, mivel számukra a nemzeti jegyek éppen az ornamentika és a kézműves kivitelezés révén a háziipari, paraszti kézművesipari termékeken voltak felfedezhetők.⁷ A nemzeti iparművészet sajátos arculata megformálásához az iparművészek ihlető forrásként fordultak az előzménynek tekintett paraszti kézművesség felé. Másfelől azt is kötelességüknek tartották, hogy a kézműves (háziipari) tevékenységeket már nemcsak műipari szintre kell emelni, hanem tervezők segítségével a művészi színvonal elérése felé kell terelni. Mind a két terület belefért az iparfejlesztés kereteibe. Az *Országos Magyar Iparművészeti Társulat*⁸ folyóiratai a *Művészi ipar* (1885-1894). és a *Magyar Iparművészet* (1897-1944) túlnyomó részt

¹ Fejős 2006.

² Deneke 1980.

³ Gelléri 2004: 27–41.; Bellák 2006.

⁴ Sinkó 2005.

⁵ Smith 2009.

⁶ Huszka, 1890.; Korongi Lippich 1908.; Kós 1910.; Gerevich 2018.; Domanovszky 1953.

⁷ A kézművességet gyakorlók megnevezése a korabeli folyóiratokban nem következetes és a hivatalos statisztikai felmérések megnevezéseivel sem egyezik. Ezért a '*kézműves ipar*' átfogó kifejezést használom, mivel az iparművészeti szóhasználatban ez volt a gyakori. A kézműves ipar megfelelőjeként a '*kisipar*', a '*városi és falusi kisipar*' megnevezések is előfordulnak a 19. század végétől főleg az iparral foglalkozó szakirodalomban. A szakkifejezésekről lásd: Domokos 1991. Itt köszönöm meg Szulovszky János lektori véleményét, aki felhívta a figyelmemet a terminológia pontosítására és néhány más fogyatékoság kijavítására.

⁸ OMIT, 1885-1947. Prékopa 2017.

nem elméleti tanulmányok közlésére vállalkozott, hanem, mint az alcím is jelzi, az Országos Magyar Iparművészeti Társulat és az Országos Magyar Iparművészeti Múzeum és Iskola közlönyeként sokirányú tevékenységeikről számolt be.⁹ Ezen kívül a lap minden számában, különösen 1897-től, képek és ismertetések jelentek meg díszes néprajzi tárgyakról, e tárgyak művészi jelentőségéről, valamint a tárgy- és technikai ismeretek új alkotásokon való kivitelezéséről.¹⁰ E folyóiratok áttekintése alapján azt vizsgálom, hogy az iparfejlesztés és az iparművészet képviselői hogyan alakították át a *kézműves iparra* (*háziiparra*) vonatkozó ismereteket a *népművészet* mitikus képévé.¹¹

A magyar iparművészetnek, mint társadalmi jelenségnek a létrejöttéhez nemcsak a művészi alkotásvágy térhódító szándéka vezetett, hanem a korabeli iparfejlesztési törekvések is. Közismert, hogy az 1867-es kiegyezés után Magyarországon a társadalmi és politikai erők nagy lendülettel láttak hozzá ahhoz, hogy a reformkorban megindult, a polgári nemzet-állam létezéséhez szükséges alapokat – ha megkésve is – megteremtésék. A gazdaság- és művelődéspolitikában, az oktatási rendszer felállításában számos olyan törekvés nyilvánult meg, amelynek közös célja nemcsak gazdasági és kereskedelmi értékek létrehozása volt, hanem a polgári lét feltételeinek és értékrendszerének a megteremtése és tudatosítása is. A polgári és nemzeti öntudat kulturális megalapozása, valamint ennek a szimbolikus szférában való megjelenítése is gondosan felépítve kezdett a társadalomban kulturális mintaként megjelenni. Az építészet és az otthon művészete, az iparművészet volt alkalmas a korszerű életmód kereteinek a megteremtésére, mindezt úgy, hogy a historizáló stílusokkal szemben modernebb, a nemzeti jelleget is kifejező stílus jöjjön létre.¹² A művészek, művészeti szakírók – új tudományszakként a néprajz is – a nemzeti múlt *szellemét*, egyfajta ősi és változatlan hagyományt keresve találtak rá a paraszti kézművességre, a háziiparra. Az OMIT fennállása során szoros kapcsolatban állt a mindenkori hatalom kultúrpolitikájával, közvetítő, javaslattevő funkció betöltését is felvállalva. Szervező szerepének köszönhetően a művészekkel és a közönséggel is folyamatosan kapcsolatban állt.

A Millenniumi kiállításon felépített néprajzi falu a fővárosi és vidéki látogatók számára tette szemléletessé, hogy a vidéki nép is a nemzet része, hogy sajátos életmódja és tárgyi környezete nem egzotikus, hanem történeti perspektívából nézve érték. A néprajzi kiállítás és a háziipari termékek árusításának a sikere megerősítette mindazokat a törekvéseket, amelyek immár új körülmények és feltételek közepette a gyáriparkok mellett a kézművesiparok fejlesztésére törekedtek.¹³ A népi kézművesség örökségesítése a Millenniumi kiállítással kezdődött el és azóta változó dinamikával és tartalommal zajlik, ami a mindenkori *gazdasági, művészi, szociális* tényezők mozgásától függött és függ ma is.¹⁴

A magyar iparművészek és a kézműiparok kapcsolatának bemutatásakor szükségesnek tartom a társadalmi, valamint a közgondolkodást befolyásoló tényeknek,

⁹ Az OMIT teljes iratanyaga, tárgy- és rajz- gyűjteménye elveszett. Vö: 53. lábjegyzet.

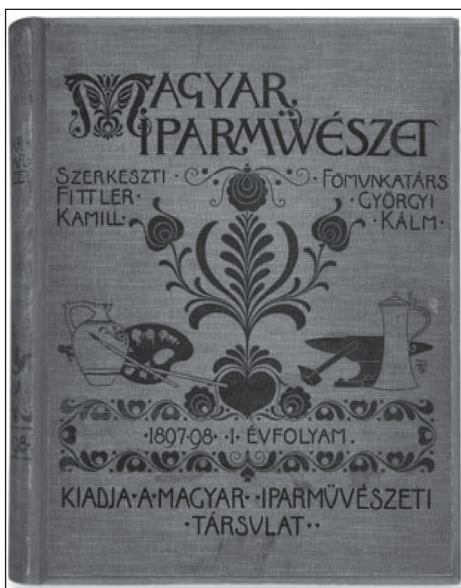
¹⁰ A folyóirat 1913. 4. kezdve néhány számban a *Népművészet* rovat *külön* is megjelent.

¹¹ Korf 1992.

¹² Keserű 2010.

¹³ Varga 1980: 1–30.

¹⁴ Hajnal – F.Tóth 2013.

1. kép. Magyar Iparművészet, címlap. 1909. nemzetikonyvtar.blog.hu/2021/11/23/a_konyvtaros_filatelista_es_iparmuveszeti_szakiro_czako_elemer_ex_libris_gyujtok_gyujtemenyek_16_res (Letöltés: 2021.11.08.)

Tolnai György a 19. század végén a falusi háziiparok *második kiadásának* és nem a népművészet *kivirágzásának*.

*Ez a háziipar minden formai azonossága mellett is gyökeresen különbözik az eredeti háziipartól. Ez nem előzménye a kisáru termelésnek, hanem folyománya: ennek a gyökere nem a feudalizmus, hanem az elégtelenül fejlett kapitalizmus.*¹⁵

Az említett mozgalmak jobbra a társadalom felsőbb rétegei képviselőitől indultak ki azzal a céllal, hogy a háziipari munkamódokat újraélesszék.¹⁶ A mozgalom kiemelkedő alakja Gyarmathy Zsigáné és Izabella hercegasszony, aki 1895-ben Pozsonyban alapította meg az Izabella Háziipari Egyletet, melynek tevékenysége során 65 faluban folytatták a hímzést.¹⁷ Az alapgondolat az volt, hogy a mezőgazdaságban dolgozók a téli szabadidejükben piacképes termékek előállítására legyenek képesek, amivel keresetre tehetnek szert. A háziiparok körébe a hivatalos iratokban, nyilvántartásokban sokféle kézműves tevékenységet soroltak, az iparművészek számára elsősorban a női

ismereteknek, elgondolásoknak a szövevényéből azokat a legfontosabb összetevőket kiemelni, amelyek éppen az említett kapcsolat létrejöttének alapjait és környezetét alkották a 19. század utolsó évtizedeiben, valamint a 20. század elején.

A kiegyezést követő évtizedekben, körülbelül 1880-es évektől számolhatunk, az ún. *háziipari mozgalom* kibontakozásával, ami konkrét *gazdasági*, valamint *szociális* értelemben is nagy szerepet játszott a falusi kézműves termékek felfedezésében. Ebben az időszakban jelentkező agrárválság, a piacok átalakulása, a céhrendszer felbomlása (1872), valamint a tökehiány következtében az iparosodás alakulásának egyenetlenségei az országban számos helyen a népesség elszegényedését okozták. A paraszti kézműves iparüzés, valamint a kisiparok nem tudva alkalmazkodni az iparszerkezet átalakulásához, kiszorultak a korábbi piacokról. A már nem árut termelő parasztiiparok történetében a csak házi szükségletek kielégítésére folytatott tevékenységet nevezte

¹⁵ Tolnai 1980: 92.

¹⁶ „Erdélyrészi házi iparfejlesztő egyesület”-et 1877-ben, Kolozsváron, Eszterházy Kálmán gróf hozta létre. *Udvarhelyi Híradó* 1877: 118.

¹⁷ Izabella 1909.

2. kép. A Budapest Székesfővárosi Iparrajz iskola textilműhelye. 20.század eleje. http://corvina.mke.hu:8080/voyager/images/foto_SG/FOT_fotoszak_2015.035.003.html (Letöltés: 2021.11.08.)

kézimunkák, a fafaragás, és fazekasság voltak a fontosak.¹⁸ A Vallás és Köznevelési Minisztérium, a Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium, majd az utódaik különböző szinteken és alkalmakkor igyekeztek az elszegényedett lakosság segítségét megszervezni. Ezt szolgálta az iparfejlesztés, amelynek keretében megvalósult a céhek helyébe lépő ipartestületek felállítása, jogaik és kötelességeik meghatározása, a kézművesiparok *oktatási rendszerének a kidolgozása*, a *szakmúzeumok, tanműhelyek, telepek* létrehozása.¹⁹ Ehhez társult az ismeretterjesztést, a közízlés alakítását és a piacteremtés célját szolgáló helyi, országos és külföldi *szakkiállítások* rendezésének a támogatása.²⁰

Az oktatáshoz a technológiai és tárgyi példatárat az 1890-ben Budapesten megnyílt Magyar Királyi Technológiai Iparmúzeum, valamint Kolozsváron és Marosvásárhelyen még egy-egy hasonló intézmény biztosította.²¹ A budapesti Technológiai Iparmúzeum például szakági és irányítási szerepet töltött be az ország olyan iskolái és múzeumai felett, amelyekben a helyi nyersanyagokra, valamint a hagyományos háziipari, kézműipari, kisipari tevékenységekre támaszkodó tevékenységek folytak.

¹⁸ Györgyi 1926.

¹⁹ 1872. évi VIII. tc.; 1884. évi XVII. tc.; 1922. évi XII. tc.; 1932. évi VIII. tc.; 1936. évi VII. tc. Az 1868. évi XXXVIII. tc., a Népoktatásról szóló törvény, az iparoktatásról is rendelkezett. 1892-től az Országos Iparoktatási Tanács segítette a minisztériumok munkáját. Szulovszky 2005.

²⁰ Gelléri 1883., 1885. Ráth 1898.

²¹ *A kiegyezést követő három évtizedben a múzeumalapítások ügyét a kereskedelmi és iparfejlesztés, a közgazdasági rendszer modernizációja, a regionalizmus és a nemzeti jelleg erősítését szolgáló törekvések formálták.* Székely 2015: 189.

A 1886-ban alapították a Magyar Kereskedelmi Múzeumot, amelynek feladata a magyar termékek állandó kiállításon való bemutatása volt. 1909-ben az Országos Magyar Háziipari Szövetség alakult meg, amely a vidéken működő munka-telepeket fogta össze. A Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége 1918-1946 között járult hozzá a háziipar, nőipar támogatásához.

Az 1882 előtt az iparoktatás nem zajlott eléggé tervszerűen. 1882-ben a Kereskedelmi- és a vallás és közoktatási miniszterek megállapodtak az oktatási intézmények elosztásában, a felügyelet meghatározásában. Vannak iparos és tanonciskolák, felső *Nép* - és polgári iskolákkal kapcsolatos ipari tanműhelyek, iparos-segégeket továbbképző tanfolyamok, ipari szakiskolák, középipariskolák.²² A képzés első szintjét az ipartársulatoknak, illetve ipartestületeknek kellett biztosítani, második szintjét a szak-középiskolák és ipari szakiskolák jelentették, a harmadik szintet pedig a felső ipariskolák. Az iparoktatással is kapcsolatba hozható tevékenységet fejtett ki az Országos Magyar Királyi Mintarajztanoda és Rajztanárképezde (1871),²³ valamint az Országos Magyar Királyi Iparművészeti Iskola (1880.),²⁴ a Budapest Székesfővárosi Iparrajz iskola (1886), a Magyar Királyi Állami Nőipariskola (1880). A vidéken működő nőipariskolákat is megemlítjük, amelyek száma a 19. század végén és a 20. század elején általában soha nem volt 17-nél több.²⁵ 1883-ban a következőket tartották számon: 1 műszövő iskola, 3 tanműhely, 12 szövészeti ideiglenes tanfolyam, 2 műfaragó iskola, 2 műfaragó tanműhely, 1 gyermekjáték készítő tanműhely, 3 agyagipari tanműhely, 2 kosárfonó tanműhely, 1 csipkeverő tanműhely, 1 nőipariskola, 9 nőipari tanműhely, 1 háziipar iskola, 1 fa- és vasipar-tanműhely.

A háziipart és iparoktatást 10 helyi egyesület támogatta.²⁶ Már a 18. század óta folyamatos volt a törekvés arra, hogy a kézműves tanoncok rajzoktatásban is részesüljenek. Az 1868-ban hozott oktatási rendelet az alapfokú, középfokú oktatás minden szintjén, beleértve az ipari szakoktatást is, kötelezővé tette a *rajzoktatást* és biztosította az ehhez szükséges *rajztanár képzést*. Az iparos szakmák szerint különböző tartalmúak ún. *Mintalapok*,²⁷ az *ornamentika-gyűjtemények* pedig a magyar stílus alapjaként kezelt díszítmények rendszerezett formáit többféle felhasználásra szánták.²⁸ A rajzoktatás az iparfejlesztés tárgykörébe (is) integrálódott, mivel nemcsak a rajzkészséget fejlesztette, hanem a síkdíszítmények (minták) alkalmazásához, a három dimenzióban való tervezéshez is megfelelő ismereteket nyújtott. A magyar mustrák nemcsak az építészethez kapcsolódó díszítő művészetekben – fali kerámia, falfestés – a nyilvános te-

²² Szerényi 1897.

²³ Blaskóné-Majkó-Szőke 2002.

²⁴ Gróh 1899.; Halkovics 1999.; Helbing 1931.

²⁵ Gaul 2000.

²⁶ Suppan 1895.

²⁷ A Mintalapokat sorozatként a 19. század végén az Ipari Minisztérium jelentette meg: Szerényi 1895-1896. A 20. században az OMIT a kiadó: Ráth 1903-1905. és Ráth 1904. Lásd még Domokos – Kemecsi 2018.

²⁸ Czákó-Györgyi 1930.; Gróh 1904., 1908.; Hollós 1914.; Kovács 1915.; Pulszky 1878.; Szerényi 1895-96.; Undi 1934., 1932-1948.; Várdai 1891, 1908., 1910. A rajztanárok minta-gyűjteményei jól tükrözik a geometriai rajztudást, ami a rajzoktatás egyik alapeleme volt a korszakban.

3. kép. Kovách Géza gyűjteményének címlapja. 1915. www.antikvarium.hu/konyv/kovach-geza-magyar-mustrak-569769-0 (Letöltés: 2021. 11.08.)

téren, de nem hallgathatjuk el, hogy e művészet idegen hatások alatt indult meg, s még most sem eléggé magyaros jellegű. Sok internacionális ízű portékát gyártott. Igazi értéke csak akkor lesz, ha hazai anyagot, hazai formában dolgoz fel, a magunk köntösében jelenik meg idegen földön, s nem internacionalis ruhában. Több alkalommal tapasztalhattuk, hogy sikert csak magyaros ízű produktumokkal arattunk, tehát ezen irányban kell haladnunk.²⁹

A Kereskedelmi Minisztérium felügyelete alá tartoztak az állami nőipari iskolák. A Magyar Királyi Állami Ipari Leányközépiskola és Nőipariskola 1880-tól 1951-ig működött Budapesten. A Székely Háziipart és Ipari Oktatást Fejlesztő Egyesület és a Jótékony Nőegylet összefogásával jött például létre a sepsiszentgyörgyi Nőipar Iskola 1880-ban, ahol 2, illetve 3 évig tanulhattak a növendékek.³¹

A kiegyezés korának és a 20. század elejének oktatási rendszeréről, ezen belül is az ipari szakoktatásról számos áttekintéssel rendelkezünk.³² A kézügyességet, alapvető technológiai ismereteket jelentő kézimunkák, háziiparok, illetve a parasztiparok okta-

rekben, jelentek meg,²⁹ hanem berendezési tárgyak, bútorok, dísz tárgyak, szőnyegek felületein az intim terekben is.

Várdai Szilárd iparművész, az OMIT tagja minta - gyűjteményének előszavában olvasható: *Somogy megyében és a Felvidéken összegyűjtött anyag egy részét adja közre most Várdai Szilárd, a képzőművészeti főiskola igazgató-tanára, ki magyar motívumok összeszedésével, rajzolásával s megmentésével évek óta foglalkozik. A munka tartalmát Somogyból és Felvidékről nyert motívumok képezik: vászonhímzések, szőttes-varrottas munkák, subahímzések feketén és színesen, bőrhímzések, melyek – sajnos – ma már a népnél kiveszőben vannak. E mű célja egyrészt az érdeklődést ébren tartani népművészetünk iránt, másrészt régi magyaros mintákat adni az iskolák kezébe. A mozgalom, mely népünk művészeti kincseinek összegyűjtését célozza, nem nagyon régi keletű, de nagy haszna van, mert sok értékes anyagot mentünk meg vele a jövőnek. Nagyra vagyunk iparművészetünk fejlődésével. A haladás nagy is e*

²⁹ Óhidy 2007.

³⁰ Bosznai 1910: 1-2.

³¹ Huszka József is tanított itt rajzot néhány évig.

³² Székely 2013., 2020.; Sztéreny 1897.

4. kép. Egy lap Várdai Szilárd Magyar Diszítványok c. kötetéből. 1910. <http://mek.oszk.hu/12500/12520/12520.pdf> (Letöltés: 2021.11.08.)

tásának a számbavétele ugyanakkor szinte reménytelen, mint ahogy ebben az iparművészek rendszeres vagy alkalmi részvétele is nehezen tárható fel.³³ A minisztériumok mellett helyi hatóságok, különféle szervezetek, egyesületek, sőt egyének is szervezettek szaktanfolyamokat. A 19-20. század fordulójának környékén állami kézműves iskolák is megkezdtek a működésüket.

*A kézművesiskolák működése teljesen gyakorlati irányú; a kosárfonó- és gyermekjátékszer készítő iskolákban a kiképzés tartama három év. a csipkeverő iskolában két év. Felvétel a 12 éves életkor betöltéséhez és az elemi népiskola elvégzéséhez van kötve. Minthogy az iskolák tanulóanyag tekintetében a szegényebb néposztályból táplálkoznak, a felvett tanulók már kiképzetésük első idejétől kezdve ösztöndíjban részesülnek. Egy-egy intézetnek a tanulók segélyezésére fordított költsége az illető intézet évi főtartási költségeinek mintegy 25%-át képezi.*³⁴

Az ipari szakképzés nagy lendülettel folytatott megszervezése és megújítása figyelembe vette a kézműves hagyományokat, beleértve a középkori emlékek tanulmányozását is.³⁵ E közben lehetőség nyílt új technológiák, illetve új iparágak (kőcsiszolás) bevezetésére. A téma kutatói úgy vélik, hogy az *Arts and Crafts* angliai mozgalom eszméi az iparoktatás szemléletére és módszereire is hatni kezdett. Ez elsősorban az anyag és technológia korábbtól eltérő felfogásában, a műfaji határok rugalmas kezelésében, a tervezés jelentőségének a hangsúlyozásában, a művészi teljesítmény létrehozásának szándékával fogalmazódott meg.³⁶ A beavatkozás a kézműves hagyományokat illetően nem fejlődést, hanem alapvető változást, egy új szakasz kezdetét jelentette, összességében pedig változó minőségű eredményeket hozott.³⁷

³³ Gazda 2016:17. 1920-tól például a Magyar Királyi Posta háziipari tanfolyamokat szervezett az alkalmazottak számára, amelyek eredményeit a Nemzeti Szalonban időnként ki is állították. Lásd még: Gazda 2018:19.

³⁴ Gaul 1929:167.

³⁵ Középkori templomok és falfestmények felmérésével Gróh István, Huszka József, Sztérényi József is foglalkozott: Huszka 1888.; Könczei 2009.

³⁶ Az ipariskolai műhelymunkában az ornamentelek variálásán alapuló, a mintakönyvek világától elszakadó egyéni formai és technikai megoldások váltak döntővé. Székely 2020: 71.

³⁷ Györgyi 1926.

5. kép. Mintacsíkokat hímző lányok.1911. Fortepan (Letöltés: 2021.11.08.)

Az OMIT a kézművesipari, műipari előzményeket figyelembe véve folyamatosan a magyar iparművészet kialakításán és népszerűsítésén munkálkodott. Mivel az iparművészetet a kézművesiparok felső fokának tekintette, értelemszerűen az iparfejlesztésbe is bekapcsolódott. Mintegy fél évszázadon át gyakorlati szerepet vállalt az oktatásban, bemutatók szervezésében, bizonyos minőségi, stílus és ízlésbeli igények meghatározásában, ellenőrzésében és népszerűsítésében. A Társulatnak sok, az iparos- és művész-képzés valamely intézményében tanító és iparművészként is tevékenykedő tagja volt.³⁸ Rájuk támaszkodva lehetett a Társulatnak is továbbképző tanfolyamokat szervezni, nem egyszer minisztériumi felkérésre. Ezeket rendszerint egy-egy táj háziiparának a felmérése előzte meg, ahol a kiküldött iparművészek igyekeztek megtalálni a még tevékenykedő mestereket. Tárgyakat vásároltak, hogy minta kollekciókat tudjon Társulat kiállítani, ajándékozni vagy kérésre kölcsönözni. A minta kereséshez az ilyen gyűjtőmunka (is) évtizedeken át társult, amelyhez a szaktudományon kívül sokféle csoport, intézmény, lelkes amatőr is csatlakozott.³⁹ Hasonló gyűjtő és dokumentáló munkát végeztek az Iparrajziskola, valamint a felsőfokú művészeti oktatási intézmények tanárai és hallgatói, gyakran vidéki rajztanárok is.⁴⁰ Malonyai Dezső A Magyar népművészet című mű kötetei nem valósulhattak volna meg az ő közreműködésük nélkül.⁴¹ Az OMIT saját és neves gyűjtők népművészeti gyűjteményét önálló kiállításokon is a nézők elé

³⁸ *Magyar Iparművészet* 1907: 310.; Tasnádi 2006/a.

³⁹ Jaschik 1929.

⁴⁰ Tasnádi 2006a., 2006b.

⁴¹ Malonyai 1907-1922. Jurecskó 1982.

tárta.⁴² A Társulat, ha egy kézművest tehetségesnek talált, akkor fejlődését azzal segítette, hogy mintarajzokkal látta el, kiállításokra, pályázatokra, vásárookra hívta meg.

Ismeretes, hogy a háziipar és a művészi ipar összekapcsolásában elől járt Ipolyi Arnold⁴³ Zsolnay Julia és Zsolnay Teréz, valamint Nikolszky Géza. A Zsolnay lányok Jakob Falke irányítását követve már 1870-es években jelentős népi hímzés- és kerámia gyűjteményt állítottak össze.⁴⁴

A hazai iskolai rajzoktatás a 18. század óta szerepet játszott az iparos-képzésben, ami a kiegyezést követően folytatódott és meghatározta a rajztanárképzést is.⁴⁵ Megjegyzendő, hogy a rajzoktatás alapja a szerkesztett mintalapok, fali minták (geometrikus formák) másolását, a szabadkézi rajzolás pedig a minták négyzethálóba illesztését jelentette ebben a korban. Síkmértani szerkesztések is a megszerzendő ismeretekhez tartoztak. A népi tárgyak gyűjtése, kutatása, tanulmányozása mintegy kiegészítette a rajzoktatást különösen az szakoktatás felsőbb szintjein. A végzett rajztanárok felkészültsége alkalmassá tette őket arra, hogy tervezéssel, sőt vállalkozásaikkal is szerepet vállaljanak az iparfejlesztésben, a nemzeti stílus, a hazai iparművészet létrehozásában. Huszka József dolgozott iparművészeti tervezőként is, Ács Lipót Szekszárdon kerámia műhelyt üzemeltetett (1901), Ócsényben háziipari telepet létesített (1902-1903),⁴⁶ Dékány Árpád alkotta meg a halasi csipkét (1902), Stepanek Ernő csipketervezőként érvenyesült, Bálint Benedek a tüllre varrt csipke technikáját dolgozta ki.⁴⁷ Várdai Szilárd bútorokat tervezett, Juhász Árpád elsősorban a grafikáival jeleskedett. Jelentős vállalkozás volt a hódmezővásárhelyi majolika gyár létrehozása 1912-ben, amelyben Endre Béla és Tornyai János festőművészek, Kallós Ede, Pásztor János és Rubletzky Géza szobrászművészek, Smurák József építész és Weisz Mihály csizmadia mester voltak a kezdeményezők. Ismeretes Kiss Lajos néprajzkutató kapcsolata az említett művészek körével, az ő népi fazekasságra vonatkozó kutatásai nyilvánvalóan hatottak a gyár termékeinek a tervezésére.⁴⁸ Iparművész tervező és kézműves mester együttműködésére számos példát lehet találni, az OMIT kiállításain ezt mindig fel is tüntették. Gróh István, Horti Pál, Ács Lipót kerámia terveit például Staig Flórián szekszárdi fazekas valósította meg, akinek a fia, Steig István 1960-ban Népi iparművész címet kapott.

Hegedűs Sándor kereskedelemügyi miniszter, elődje Baross Gábor törekvéseit folytatva⁴⁹ a műipart támogató intézkedései között szerepelt a kézműves műhelyek, műiparosok, valamint a tervezőművészek intenzívebb foglalkoztatása.

⁴² A Társulat budapesti népművészeti kiállításai *Magyar Iparművészet* 1910: 328., 1916: 193-195., 1920: 17., 1931: 37., 1933: 157. Wolfner Gyula gyűjteményéről *Magyar Iparművészet* 1924: 53-54., 1927: 101-112.

⁴³ Verebélyi 1992., Szulovszky 1992., 1999.

⁴⁴ Sikorska-Zsolnay 1898.

⁴⁵ Székely 2020.

⁴⁶ Ács 1913., 1934., Jurecskó 1994., Szilágyi 2009.

⁴⁷ Gazda 2016.

⁴⁸ Kiss 1957.

⁴⁹ Baross Gábor miniszter védnökségével 1891-ben Országos Agyagipari Kiállítás nyílt a budapesti Kereskedelmi Múzeumban, amelyen már Badár Balázs is részt vett. Lásd Szulovszky 1986.

A kereskedelemügyi miniszter a Magyar Iparművészeti Társulatnak a hazai fazekasipar támogatása érdekében hozza-íntezett felterjesztésére leirattal válaszolt, melyben azt mondja, hogy a mennyiben azt látja, hogy helyenkint a régi tradíció alapuló és nemzeti jeleggel bíró díszítési módoknak fentartása, sőt fejlesztése, a keresetforrás fokozása és a nagyobb anyagi haszon biztosítása érdekében kívánatos, készségesen támogatja a rendelkezésre álló eszközök keretében a vázolt cél előmozdítására szolgáló törekvéseket. Ezek alapján megbízta Horti Pál tanárt, hogy Vasvármegye déli részén, esetleg Somogyvármegyében, Gróh István tanárt pedig, hogy a Sajó és Murány völgyében a nyár folyamán a helyenkint dívó technikák alapján egyes kiválóbb fazekas-iparosokat vagy háziiparosokat, tetszetős, tökéletesebb formák készítésére, izléses ékítmények alkalmazására tanítsanak és őket e célból megfelelő tervrajzokkal lássák el. Megbízta továbbá nevezett tanárokat, hogy egyenkint egyelőre 20–20 edénytervet, lehetőleg a helyi díszítő motívumok felhasználásával akként készítsenek, hogy az egyes ékítmény-típusoknak különböző alakú és rendeltetésű edény-formákra való alkalmazása is szemlélhető legyen. E tervek alapján, az egyes fazekasok által, nevezett tanárok felügyelete alatt 10–10 edény volna készítenő. E tárgyak az Iparművészeti Társulat karácsonyi kiállításán, esetleg fennmaradó példányok pedig a M. Kir. Kereskedelmi Múzeumban értékesítés céljából kiállíttatnak.⁵⁰

Horti és Gróh munkája sikerét látva ugyanez a miniszter 1902-ben OMIK-nak írt leiratában részletezi a hazai agyagipar fejlesztését célzó tervét. Ennek a keretében előírnyozza az ország egész területén az agyagipart üzésére alkalmas területek alapos felmérését, a működő fazekasoktól minta edény készletek összegyűjtését, a fazekasok megfelelő felügyeletét, a Technológiai Iparmúzeumban mintagyűjtemények elhelyezését, valamint egy budapesti központi agyagipari műhely felállítását. A művészeti vezetést Horti Pálra bízta, és első feladatként a Székelyföld agyagiparának fejlesztését tűzte ki célul.⁵¹

A folyóiratban publikáló tanárok, művészek és szakírók közül többen is gyűjtettek az ország különféle tájain díszített néprajzi tárgyakat, nemcsak maguk, hanem a Társulat számára is. A tárgyakról, motívumokról készült rajzokból, fényképekből válogatások jelentek meg a folyóiratban.

*Az Orsz. M. Iparművészeti Társulat tudvalevően már évek óta rendszeresen gyűjti a pusztulófélben lévő népművészetünk alkotásait s ha nincs módjában azoknak megszerzése, pontos fölvételeket készíttet róluk fiatal művészekkel, kiket e végből ki szokott küldeni az ország különböző vidékeire. Az ekképen beszerzett mintegy 2000 lapból álló igen érdekes és tanulságos rajzsorozat és a Társulat gyűjteményéből való sok száz eredeti magyar népi csipke, varrottas, szöttes, fafaragás cserép stb. október hó 16-óta látható az Orsz. Iparművészeti Múzeumban...*⁵²

A tárgyakról, motívumokról készült rajzokból, fényképekből válogatások jelentek meg a folyóiratban. A tárgy- és rajzgyűjteményből – nem egy esetben – az induló vállalkozásoknak, munkatelepeknek mintaként néhány darabot elajándékoztak

⁵⁰ Fazekasiparunk támogatása *Magyar Iparművészet* 1901:191

⁵¹ Gyarmati 2007.

⁵² Népművészeti kiállítás *Magyar Iparművészet* 1910:328.

6. kép. Badár Balázs 1930 körül. intezet.nori.gov.hu/nemzeti-sirkert/mezotur/alsoreszi-reformatus-temeto/badar-balazs/ (Letöltés: 2021.11.08.)

vagy kölcsönöztek. 1924-ben 27 rajzot, 1928-ban pedig 147 tárgyat a Néprajzi Múzeumnak eladtak.⁵³

A 19. század végétől kezdve a folyóirat lapjain ismétlődően megfogalmazódik az, hogy a nemzeti iparművészetnek magyaros jellegűnek kell lenni, amit össze tudtak egyeztetni *a modernség követelményével*. Az elgondolások szerint a nemzetközi kiállításokon, vásárokon a specifikus etnikai jellemző jegyek révén válnak majd az alkotások a nemzetközi átlagtól megkülönböztethetőkké. Az ízlésnevelésre azért van szükség, hogy a nemzetközi hatásokkal szemben a magyar stílus megbecsülésére a hazai vásárlóközönség fel legyen készítve. Az iparművészeknek ugyanakkor fejleszteniük kellett a kézműves- és háziiparokat. A Társulat azokba a műhelyekbe vagy telepekbe, ahol szükségét látta vagy ahol igényelték, iparművészeket küldhetett tanácsadóként, tervezőként.⁵⁴ A szakiskolák,

munkatelepek, műhelyek a 19. század végén a kerületi iparfelügyelők javaslatára a megfelelő minisztériumi szakosztályoktól kaphattak szakmai támogatást, melyek a 20. században az OMIK-ra bízta a feladatok megoldását. A Társulat művésztanár tagjai az iparoktatásban is részt vettek. Ennek az áttekintése azért nem könnyű, mert közülük többen állami intézményekben és tanfolyamokon is oktattak. Ezeket a tanfolyamokat a Vallás és Közoktatási Minisztérium, a Kereskedelmi Minisztérium Iparoktatási Osztálya, esetenként az Országos Ipari és Kereskedelmi Oktatási Tanács vagy helyi hatóság is kezdeményezhette, akár a Társulat részvételével. Dékányi Árpád jó példa erre. Többek között tanított az Iparművészeti Főiskolán (1906), 12 textil műhely felügyeletét látta el, számos városban tartott tanfolyamokat minisztériumi felkérésre, terveivel folyamatosan részt vett kiállításokon. Solton pedig csipke varrónőket képzett ki, akik az ő *solti csipkének* nevezett tervein dolgoztak.

A háziiparok közül a *Magyar Iparművészet* lapjain a csipkeverés és a fazekasság támogatása került talán a legtöbbször szóba.⁵⁵ Időről-időre a gyakorló tanítónőknek is tartottak hímző és csipkeverő tanfolyamokat, azzal a céllal, hogy azok ezt a tudást

⁵³ Itt köszönöm meg Tasnádi Zsuzsanna, a Néprajzi Múzeum főmuzeológusának a segítségét, aki az OMIT-től átvett anyagok listáját és néhány információt a rendelkezésemre bocsájtott.

⁵⁴ Torontál megyében az előjáróság Streitmann Antal (1850–1918) nagybecskereki gimnáziumi rajztanárt kérte fel a szőnyegszövő tanműhely felállítására. A művészek részvételével -- Horti Pál, Nagy Sándor, Nádler Róbert, Lakatos Artúr, Vaszary János stb.-- sikerült a torontáli szőnyeget piacképes áruvá tenni. Lackner 2012., Németh 1993.

⁵⁵ Gazda 2014.

7. kép. Lányszoba Budapesten. 1933. Fortepan.
(Letöltés: 2021.10.07.)

már az elemi iskolában igyekezzenek átadni.⁵⁶ A 20. század első felében számos helyi kezdeményezés tudott ideig-óráig eredményes lenni és magának hírnevet szerezni.⁵⁷ Hasonló módon a fazekasság is sok figyelmet kapott.

Az első világháború idején több aggodó hangú írás szerzője teszi szóvá azt, hogy a kívülről érkező tanítók a helyi hagyományos kézművességet illetően károkat okoztak.⁵⁸ A dilettáns tanfolyami oktatók ellen tilalmak fogalmazódnak meg. A háború után a viszonyok rendeződésével az ipar- és kultúrpolitika részéről a kézművesség egyszerű és művészi gyakorlatának támogatása folytatódott, ami ebben az időszakban is túlnyomó részt az OMIT közvetítésével valósult meg. A 1929-ben a kereskedelemügyi miniszter a háziipari termelés szakmai színvonalának a biztosítása érdekében országos háziipari felügyelőt nevez ki, akinek kötelessége a telepek meglátogatása és szükség esetén

a tanácsadás volt.⁵⁹ A magyaros stílus és a minőség, mint követelmény továbbra is hangsúlyos: ez a piaci érvényesülés alapja. A folyóirat írásainak a hangneme a két világháború között is lojális, és megmarad a korábbi célok, azaz a nemzeti iparművészet propagálása mellett.

Az OMIT a művészek, műiparosok és műbarátok támogatása céljából, de nagyiparosok vagy intézmények kérésére is, időtől időre *pályázatokat* írt ki, a pályaműveket elbírálta, kiállította és némelykor vásárolt is azokból. Magyaros stílusú ajándéktárgyak terveit kérték többször is, hogy a turista helyeken megmutatkozó igényeket ízlésesen lehessen kielégíteni.

A Társulat működésének egyik legjelentősebb területe a *helyi, országos és nemzeti iparművészeti kiállítások* rendezése volt, amelyekhez a háziipar is hozzá tartozott.⁶⁰

Az iparművészek egyedi alkotásai a háziipari (vagy annak tekintett) termékekkel együtt jelentek meg a tárlatokon.⁶¹ A szervezők nem tettek különbséget a háziipari, az ipartelepeken, iskolákban, műhelyekben készült tárgyak és az egyéni, művészi ter-

⁵⁶ Spányi 1935: 40–49.

⁵⁷ Erdei T. 2009.

⁵⁸ Bokor 1916.; Körösfői Kriesch 1903.; Gazda 2018-19.

⁵⁹ Népies magyar hímzések kiállítása *Magyar Iparművészet* 1929: 29.

⁶⁰ Györgyi 1929:131.

⁶¹ Az Országos Iparművészeti és Háziipari kiállítás résztvevőinek jegyzéke *Magyar Iparművészet* 1929:133–134.

8. kép. Utcai árus népies kerámiákkal. 1939. Fortepan. (Letöltés: 2021.10.07.)

vek alapján készült kézműves produkciók között. *A magyar stílus, magyaros stílus* megjelölések nem mindig határolódnak el egymástól, ami különféle koncepció szerint készült tárgyak egymásmellé kerülését tette lehetővé. A 19-20. század fordulóján lassanként kialakult a pályázatokon, kiállításokon rendszeresen résztvevők köre: a pécsi Zsolnay gyár, a pozsonyi Izabella Egylet, a nagybecskereki szőnyegszövő műhely, az ungvári kerámia iskola, stb. Ez a kör időről-időre változott és mindig kiegészült egyéni pályázókkal. A Társulat kiállításain folyamatosan szerepeltek teljes szobaberendezések, amelyek minden darabját tervezhette ugyanaz az iparművész, a kivitelezést műiparosok végezték. Az OMIT a tervezéshez gyakran megadta a szoba funkcióját is: gyermekszoba, könyvtár, lakószoba, idegenforgalmi iroda, stb. 1936-ban *Új magyar Otthon* címmel megerősítették a programot, majd pályázatokat írtak ki, 1944-ben pedig a nyertesek szobá-

it kiállításon mutatták be. A megfogalmazott cél az volt, hogy a múlt falusi szobaberendezési tapasztalatait és a modern életvitelre alkalmas korszerű otthonok igényeit a tervezők összehangolják.⁶²

A Társulat nagy gondot fordított az ún. *karácsonyi kiállítások* árusítással egybekötött, évről-évre ismétlődő megrendezésére. Az ízlésnevelés nem egyszer abban nyilvánult meg, hogy a Társulat konkrét tervek kivitelezésére ösztönözte az iparosokat, vagy témákat ajánlott. Évente nem is egy alkalommal rendezett az OMIT tematikus kiállításokat is a fővárosban, az Iparművészeti Múzeumban, vagy a Magyar Királyi Technológiai Múzeumban (1890-1924), a Magyar Királyi Kereskedelmi Múzeumban (1886). Hímzések, csipkék más iparművészeti és háziipari tárggyal együtt a legkülönbözőbb tárlaton szerepelhettek.⁶³ A Budapest Nemzetközi Vásárokon 1925-től, a kezdetektől kezdve a Társulat is szervezett bemutatókat.⁶⁴ A Társulat első, címében is megjelölt *népművészeti kiállítására* 1908 tavaszán került sor az Iparművészeti Múzeumban.⁶⁵

A Társulat vidéki képviselőiteivel együtt nagyobb *városokban* is rendezett bemutatókat, mindig kiegészülve a helyi háziipari termékekkel.⁶⁶ Az 1909-ben Debrecenben

⁶² Szablya 1940: 22–38.

⁶³ A magyar iparművészeti társulat tavaszi kiállítására *Magyar Iparművészet* 1907: 45.

⁶⁴ Népművészet a nemzetközi vásáron *Magyar Iparművészet* 1925: 3.

⁶⁵ Népművészeti kiállítás *Magyar Iparművészet* 1908: 183. Mihalik 1908.

⁶⁶ A vidéki iparművészeti kiállítások tervéről *Magyar Iparművészet* 1905: 85.; Mihalik 1908.

9. kép. Az OMIK karácsonyi kiállításának a plakátja. 1899. kepkonyvtar.hu/jetspeed/portal/browser.psml?docID=77094 (Letöltés: 2021.11.08.)

telt megszervezte. A magyar *iparművészet*, *háziipar és népművészet* a párizsi (1900), a torinói (1902), és a milánói (1906) kiállításokon jelentkezett először.⁶⁹ A székelykapu, a népi szőttés, hímzett bunda, csakúgy, mint a csárda, a további tárgye gyűjtemsek eredetiségének a bizonyítékeként is szolgáltak.⁷⁰ Az 1923-30 között Monzában, majd ismét Milánóban (1936, 1940) rendezett Nemzetközi Iparművészeti Kiállításokon való részvételek a magyar iparművészet alakulását folyamatában mutatták be.⁷¹ A szűkszavú

rendezett iparművészeti kiállítás háziipari és népművészeti csoportjában Badár Balázs és Bozsik Kálmán fazekasok is részt vettek. Badár a társulat mintalapjait is megkapta, műhelye pedig fazekas tanfolyam helyszíne is volt.⁶⁷

Hazai és nemzetközi kiállítások sorát vizsgálva válik láthatóvá, hogy a nagy mezőgazdasági vagy ipari kiállításokon a 19. századtól kezdve a háziiparok, kézműiparok egyes ágai a nemzeti iparok reprezentációjának részeként szerepeltek. Vállalkozó iparosok az államilag szervezett részvételen kívül is benevezhettek kiállításokra. Mivel az iparművészetek a műiparokból bontakoztak ki és a kézműves technikák továbbra is jellemzőjük maradt, így a *rokonság* megalapozta az együttes szereplést. A művésziesség értelmezése különösen a 19-20. század fordulója körül elsősorban az ornamentikára támaszkodott, az első világháborút követő évektől már az anyag és a forma összhangja, a kompozíciós elvek is mérlegelésre kerültek.⁶⁸

Az OMIK tevékenységének a jelentőségét növelte az, hogy *minisztériumi* felkérésre a *külföldön* megvalósuló iparművészeti kiállításokon, vásárokon a magyar részvétel

⁶⁷ Rác 1911.; Mihalik 1905.; Nagy 2001.

⁶⁸ Viski 1926.

⁶⁹ Györgyi 1906.

⁷⁰ 1906-ban a milánói iparművészeti kiállításon Toroczkai Wigand Ede tervezte szoba szerepelt, a dekorációban előfordult a székelykapu motívum. 1935-ben Lakatos Artúr magyaros szobát mutatott be az Iparművészeti Társulat jubiláris kiállításán. Lásd Györgyi 1906.

⁷¹ Az OMIT évente 2-3 külföldi, több itthoni vidéki, valamint fővárosi kiállítást hozott létre. Budapesten, az egykori Mária Valéria (ma Apáczay Csere János) utcai kiállítótermeiben évtizedeken át zsúrizett iparművészeti és népművészeti tárgyakat állított ki. A háború, a gazdasági válságok mérsékeltek a lehetőségeket. Lásd Gerevich 2018.

10. kép. Budapesti Nemzetközi Vásár. 1941. Fortepan. (Letöltés: 2021.10.07.)

kiállítási beszámolók alapján annyit megállapíthatunk az 1940-es évekre vonatkozóan, hogy azokon a tárlatokon, amelyen a Magyar Iparművészek Országos Egyesülete⁷² is részt vett, a háziipar, népművészet már kevesebbet szerepelt. Ez az Egyesület nagy hangsúlyt helyezett az iparművészek érdekvédelmére és orientálódni kezdett az ipari formatervezés felé.

A *népművészet* kifejezés a 19. század végétől kezdődő meggyökeresedésének vázlatosan körvonalazott körülményei felhívják a figyelmet annak szövevényes hátterére. A kiegyezést követő évtizedekben a gazdaság és a művelődés valamennyi területén feltámadtak azok a törekvések, melyek célja végül is a polgári nemzetállam alapjainak megteremtése volt. Az ország lakosai identitás tudatának a megerősítésére használta fel a hatalom az iskolát, a művelődés és művészetek szféráit és intézményeit. A nemzeti érzés felébresztésének és fenntartásának eszközeivé váltak a folklór művészetek ágai, közöttük a népi ornamentika, azaz a *díszítőművészet* is.

A nép iparának a tanulmányozása egy olyan kép megalkotásához vezetett, amely a használati tárgyakat és díszítményeiket kiemelte az eredeti kontextusukból és olyan autonóm létet és lényegét tulajdonított nekik, aminek csak szimbolikus jelentősége lehetett.⁷³ Megjegyezzük, hogy ez a felfogás Alois Riegel *Kunstwollen* teóriájával rokonítható, bár közvetlen kapcsolatot nem lehet kimutatni. Az egykori háziipari termékek az új piaci körülmények között a korabeli tárgyrendszerben státuszt váltottak és

⁷² MIOE 1926-tól.

⁷³ Kós 1910.; Körösfői Kriesch 1903., 1913., 1914.; N Szabó 2007.; Viski 1928.

műalkotásnak minősültek. Növelte a magyaros tárgyak kelendőségét a stílus, amely a vizualitásnak köszönhetően könnyen befogadhatóvá tette a díszítmények közvetítette etnikai, nemzeti tartalmat idehaza és külföldön egyaránt. Világnézeti és etnikai kérdéseknek az ornamentikába való belevetítése alig módosult a 19. század vége óta. A Magyar Iparművészet szerzőinek szóhasználatát elemezve jól nyomon követhetővé válik, ahogyan a *háziipar* kifejezés mellé, majd helyére kerül a *népművészet* és évtizedeken át megőrzi az iparművészeti kultúrában betöltött referencia szerepét, melyet az iparművészek egymást követő generációi is másként és másként értelmeznek. Az *ornamentika* helyébe is a *népművészet* kerülhetett az előbbihez hasonló szimbolikus tartalommal. A Magyar Iparművészeti Társulat sokrétű tevékenysége nemcsak a magyar iparművészet jelentős területére terjedt ki, hanem az oktatástól az otthonokig évtizedeken át alakította a magyarságképet és annak fundamentumát a *népművészetet*.

Irodalom

ÁCS Lipót

1913 A Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztálya és művészeti kultúránk. *Magyar Iparművészet* 16. 8. 358–368.

1934 Mit tanulhat a magyar iparművészet a magyar népművészetől. *Magyar Iparművészet* 37. 1. 50–60.

BELLÁK Gábor

2006 Népművészet és háziipar. In Öriné Nagy Cecília (szerk.) *A népművészet a 19–20. század fordulójának művészetében és a gödöllői művésztelepen*. 64–70. Gödöllő: Gödöllői Városi Múzeum.

BOKOR Imre

1916 A kalotaszegi faművesség pusztulása. *Magyar Iparművészet* 19. 2. 105–108.

BOSZNAI István

1910 Magyar díszítmények. In Várdai István *Magyar Díszítmények*. 1–2. Budapest: Magánkiadás

CZAKÓ Elemér – GYÖRGYI Kálmán

1930 *A magyaros ízlés. Szemelvények a magyar háziipar, népművészet és iparművészet formakincséből*. Budapest: Könyvbarátok Szövetsége.

DENEKE, Bernward

1980 Hogyan fedezték fel a népművészetet az iparművészet számára? *Folkloristica* 4–5, 5–59.

DOMANOVSKY György

1953 Népművészeti és Iparművészeti kiállítás. *Szabad Művészet* 7. 5. 197–203.

DOMONKOS Ottó

1991 Kézművesség. In Domokos Ottó (szerk) *Magyar Néprajz III. Kézművesség*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

DOMOKOS Ottó – KEMECSEI Lajos

2018 Egy feltárássra váró forrástípus az ipari rajziskolák mintalapjai. *Ethnographia* CXXII. 139–156.

ERDEI T. Lilla

- 2009 Csipkeműhelyek a 19. század végétől a 20. század közepéig In Öriné Nagy Cecília (szerk.) *A gödöllői szőnyeg 100 éve*. 18–25, Gödöllő: Gödöllői Városi Múzeum.

FEJŐS Zoltán

- 2006 A népművészet a 19–20. század fordulóján. Kutatás- és fogalomtörténeti jegyzetek. In Öriné Nagy Cecília (szerk.) *A népművészet a 19–20. század fordulójának művészetében és a gödöllői művésztelepen*. 117–127. Gödöllő: Gödöllői Városi Múzeum.

GAUL Károly

- 1929 A magyar iparoktatás. In Dálnoky Kovács Jenő (főszerk.) *A magyar ipar almanchja* 164–177. Budapest: A Magyar Ipar Almanchja Kiadó.
- 2000 A kézimunka-oktatás meghonosodása az elemi népiskolában. *Iskolakultúra*, 5. 72–78.

GAZDA Enikő, Szőcsné

- 2016 Egy székely művész és a székely háziipari tüllhímzés meghonosítási kísérletei Háromszéken. *Ethnographia* 127. 1.52–65.
- 2016–2017 Egy nőipariskola és hatása a kézimunka-kultúra átalakulására. Esettanulmány. *Acta Siculica* 447–468.
- 2018–2019 Ipartanítók terepen - Körkép az erdélyi magyar fazekasság 19. század végi és 20. század eleji metamorfózisáról. *Acta Siculica* 343–360.

GELLÉRI Katalin

- 2004 „Avult hagyomány” vagy megújító forrás: viták a nemzeti művészetről. Népművészet és orientalizmus. In uő. *A magyar szecesszió*. Budapest: Corvina kiadó.

GELLÉRI Mór

- 1883 *A magyar háziipar jövő irányai*. Budapest: Dobrowszky és Franke.
- 1885 *A kiállítások története, fejlődése*. Budapest: Dobrowsky és Franke.

GEREVICH Tibor

- 2018 Gerevich Tibor és a milánói triennálék. Katalógus bevezetők. 1930, 1936, 1940. 1930. *Enigma* 25. Gerevich-olvasókönyv. 35–44.

GRÓH István

- 1904 *Magyar stílusú rajzminták*. Budapest: szerzői kiadás.
- 1908 *Magyar díszítőművészet*. 1–2. rész. Budapest: szerzői kiadás.

GYARMATI János

- 2007 „Egész Mexico egy nagy temető – temetője mesésebbnél mesésebb kultúráknak! Horti Pál és mexikói gyűjteménye. *Néprajzi Értesítő* 89. 155–168.

GYÖRGYI Kálmán

- 1906 Az iparművészet a milánói kiállításon. *Magyar Iparművészet* 9. 2. 163–219.
- 1926 A magyar hímző-háziiparról. *Magyar Iparművészet* 29. 1.51–53.
- 1928 A népművészet és az iparművészet kölcsönhatásáról. Viski Károlynak a Társulat körében tartott előadásából. *Magyar Iparművészet* 31. 1. 5–8.

HAJNAL Tamás – F. TÓTH Ilona

- 2013 *Mesterségem címere a használható hagyomány a népi kézművesség stratégiája*. Budapest: Hagyományok Háza.

HALKOVICS László

- 1999 A magyar ipari szakoktatás és statisztikája 1945 1999 előtt. *Statisztikai Szemle* 77. 4. 266–272.

HELBING Ferenc (szerk.)

- 1931 *Magyar Királyi Iparművészeti Iskola Könyve. 1880-1930.* Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.

HOLLÓS Károly

- 1914 *Magyar díszítmények.* Budapest: szerzői kiadás.

HUSZKA József

- 1888 A derzsi (Udvarhelym.) falképek. *Archaeologiai Értesítő* 8. 50–53.
1890 *Teremtünk igazán magyar műipart.* Sepsiszentgyörgy: Jókai Nyomda.

IZABELLA főhercegnő

- 1909 Izabella főhercegnő a háziiparról. *Magyar Iparművészet* 12. 2-3. 66–67.

JASCHIK Álmos

- 1929 Esztergom népművészete. *Magyar Iparművészet* 32. 9-10. 155–159.

JURECSKÓ László

- 1982 K. Lippich Elek – a hivatalos művészetpolitika irányítója – és a gödöllőiek. *Studia Comitatus* 10. 9–34.
1994 Huszka József, a magyar stíl előharcosa. *Magyar Szemle Új* folyam XXX. 9–10.

KESERŐ Katalin.

- 2010 „Az építészeti és iparművészet nemzeti keretei” In Királyi Erzsébet – Róka Enikő – Veszprémi Nóra (szerk.) *XIX. Nemzet és művészet. Kép és nemzeti népi törekvések a magyar iparművészetben a századfordulón.* 230–237. Budapest: Magyar Nemzeti Galéria

KISS Lajos

- 1957 *Vásárhelyi művészélet.* Budapest: Művészeti Alap.

KÓS Károly

- 1910 Nemzeti Művészet. *Magyar Iparművészet* 13. 4. 141–157.

KORFF, Gottfried

- 1992 Volkskunst als ideologisches Konstrukt? Fragen und Beobachtungen zum politischen Einsatz der «Volkskunst» im 20. Jahrhundert. *Jahrbuch für Volkskunde* NF.15. 23–49.

KORONGI LIPPIH Elek

- 1908 A művészetek és a stílus. *Magyar Iparművészet* 11.3.97–120.

KOVÁCH Géza

- 1915 *Magyar mustrák.* Budapest: Egyetemi nyomda.

KÖRÖSFŐI KRIESCH Aladár

- 1903 Mit jelent hát a kalotaszegi művészet. *Magyar Iparművészet* 6.5.250–284.
1913 A népművészetről. *Magyar Iparművészet* 16. 9. 351–355.
1914 Egy kis visszapillantás. *Magyar Iparművészet* 17.10. 461–465.

LACKNER Mónika

- 2012 A háziipar szervezett keretei és irányai.
1867-1910. In Fülöp Hajnalka et. al.: *Nők, szőnyegek, házi ipar.* Kiállítási katalógus. 186–191.
Budapest: Néprajzi Múzeum.

A M. KIR. POSTASZEMÉLYZET

- 1924 *III. iparművészeti és háziipari kiállításának katalógusa.* Budapest: Nemzeti Szalon.

MALONYAI Dezső

- 1907-1922 *A magyar nép művészete.* I.–V. Budapest: Franklin Társulat, Magyar Irodalmi Intézet.

MIHALIK Gyula

1905 A kaposvári kiállítás. *Magyar Iparművészet* 8. 5. 249–252.

NAGY Vera

2001 Az 1904-es ipari és mezőgazdasági kiállítás Hódmezővásárhelyen. In Bárkányi Ildikó (szerk.) A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. *Néprajzi tanulmányok. Studia Ethnographica* 3. Szeged: Csongrád Megyei Múzeumok Igazgatósága.

2012 *A hódmezővásárhelyi majolikatelep.* Hódmezővásárhely: Tornyai János Múzeum és Közművelődései Központ.

NÉMET Ferenc

1993 *A torontáli szőnyeg.* Újvidék: Fórum.

ÓHIDY Viktor

2007 A magyaros stílus főúri lakáskultúrában betöltött szerepe. In *Főúri lakáskultúra Magyarországon a dualizmus időszakában.* Kézirat, Doktori disszertáció: ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola Magyar Művelődéstörténeti Program. <http://doktori.btk.elte.hu> (Letöltés: 2022. 04. 28.)

PRÉKOPA Ágnes

2017 Százhusz év. 1897-ben indult a Magyar Iparművészet folyóirat. *Magyar Iparművészet* 24. 1. 41–48.

PULSZKY Károly

1878 *A magyar háziipar díszítményei.* Budapest: Magyar Királyi Egyetemi Nyomda.

RÁCZ Lajos, dr.

1911 Badár Balázs. Egy magyar parasztfazekasról. *Magyar Iparművészet* 14. 1. 66–68.

RÁTH György (szerk.)

1903-1905 *Mintalapok iparosok és ipariskolák számára.* Új folyam. 3. kötet (14 db). Budapest: Magyar Iparművészeti Társulat.

RÁTH Károly

1898 Háziiparunk jellege és közgazdasági szerepe. In: *A magyar háziipar.* Klny. Matlekovits Sándor (szerk.) Az 1896. évi ezeréves kiállítás eredménye. VIII. Budapest: Pesti Könyvnyomda Részvény- Társaság.

1904 *Mintalapok iparosok és ipariskolák számára.* Ú.F. II. (X.) Budapest: Magyar Iparművészeti Társulat.

SINKÓ Katalin

2005 Die Entstehung des Begriffs der Volkskunst in den Kunstgewerbemuseen des Zeitalters des Positivismus. Ornamentals Nationalsprache. *Acta Historiae Artium* 46, 205–259.

SMITH, Antony D.

2009 *Ethno-symbolism and Nationalism. A cultural Approche.* London: Routledge.

SPÁNYI Béla

1935 Háziiparunk és a tanítósa. *Magyar Iparművészet* 38. 1. 40–49.

SUPPÁN Vilmos (szerk.)

1885 *Az 1885. évi országos általános kiállítás nevelési, közoktatási és iparoktatási csoportjainak külön katalógusa.* (XXXI. és XXX) Budapest: Pesti Könyvnyomda Részvény Társaság.

SÜMEGI György

- 2009 A kecskeméti szőnyegszövő telep. In Őriné Nagy Cecilia (szerk.) *A gödöllői szőnyeg 100 éve*. Tanulmányok a 20. századi magyar textilművészetéhez. 65–69. Gödöllő: Gödöllői Városi Múzeum.

N. SZABÓ Magdolna

- 2007 Adatok a hazai háziipar reprezentációjához az országos és világkiállításokon 1872–1900. In Bárkányi Ildikó (szerk.) *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Néprajzi Tanulmányok* 6. 309–330. Szeged: Móra Ferenc Múzeum.

SZABLYA János

- 1940 Az „Új Magyar otthon” *Magyar Iparművészet* 43. 1. 22–28.

SZÉKELY Miklós

- 2013 A magyarországi ipari szakoktatási rendszer a századfordulón, különös tekintettel Erdélyre. In Kovács Zsolt – Orbán János (szerk.): *Táguló Horizont. Tanulmányok a fiatal művészettörténészek marosvásárhelyi konferenciájának előadásaiból*. 129–140. Cluj-Napoca: Societatea Muzeului Ardelean.
- 2015 Tárgyi valóságok összefonódásai a dualizmus kori hazai iparmúzeumokban. In Lajtai Mátyás és Varga Bálint (szerk.) *Tény és fikció. Tudomány és művészet a nemzetépítés bővkörében a 19. századi Magyarországon*. 189–208. Budapest: MTA BTK Történettudományi Intézet.
- 2017 *Nemzet, ipar, művészet*. A kolozsvári I. Ferenc Iparmúzeum 1887–1918. 62–67. Budapest: MTA BTK Történettudományi Intézet.
- 2020 Az Arts and Craftstól a Bauhausig: Új szempontok a századfordulós nemzeti iparoktatási mozgalmak értékeléséhez. *Ars Hungarica* 67–78.

SZILÁGYI Miklós

- 2009 Ács Lipót és a sárközi népművészet kutatása. *Ethnographia* 120. 375–386.

SIKORSZKA – ZSOLNAY Júlia

- 1898 *Régi magyar himzések*. Budapest: Eggenberger.

SZTERÉNYI József

- 1897 *Az iparoktatás Magyarországon*. Budapest: Pesti Nyomda.
- 1895–1896 *Mintalapok iparosok és ipariskolák számára*. I.–II. Budapest, Bécs: Kereskedelmi Minisztérium; Gerlach és Schenk.

SZULOVSKY János

- 1986 A gömöri agyagipar állapota 1891-ben. In Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXVI. 161–166.
- 1992 Kísérlet a gömöri fazekasipar fejlesztésére a 19. század utolsó harmadában. In Viga Gyula (szerk.) *Kultúra és tradíció*. Tanulmányok Ujváry Zoltán tiszteletére. II. 737–744. Miskolc: Herman Ottó Múzeum.
- 1999 A tárgyi világ felfedezése. Ipolyi Arnold tudománytörténeti szerepéről. *Ethnographia* 110. 1. 147–180.
- 2005 A kézművesipar helyzetének változásai a céhek megszűntetésétől az államosítás küszöbéig. In Szulovszky János (szerk.) *A magyar kézművesipar története*. 243–286. Budapest: Magyar Kereskedelmi és Iparkamara.

TASNÁDI Zsuzsanna

2006/a Vidéki rajztanárok a műemlékvédelem és a néprajz korai történetében. In Fejős Zoltán (szerk.) *Huszka József, a rajzoló és gyűjtő*. 76–80. Budapest: Néprajzi Múzeum.

2006/b Falképek és templomi berendezések rajzai. In Fejős Zoltán (szerk.) *Huszka József, a rajzoló és gyűjtő*. 53–54. Budapest: Néprajzi Múzeum.

TOLNAI György

1980 *A manufaktura ipar pusztulása és a függő tőkés fejlődés kezdetei Magyarországon 1850–1867*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

UNDI Mariska

1932–48 *Magyar Kincsesláda. Művészi eredeti rajz- és hímzésminták gyűjteménye*. Budapest: szerzői kiadás.

1934 *Magyar hímvarró művészet*. Budapest: szerzői kiadás.

VARGA László

1980 Állami ipartámogatás a dualizmus korában. *Történelmi Szemle* 2. 1–30.

VARGA Vera

2012 *A hódmezővásárhelyi majolikatelep*. Hódmezővásárhely: Tornyai János Múzeum és Közművelődési Központ.

VÁRDAI Szilárd

1891 *Faliminták az elemi szabadkézi és ékítményes rajzoktatáshoz közép –polgári és ipariskolák, valamint tanítóképzők számára*. Budapest: Eggenberger.

1908 Az Országos Magyar Királyi Mintarajziskola és Rajztanárképző története 1871–1908. *Az Országos Magyar Királyi Képzőművészeti Főiskola. Értesítője az 1907–1908. tanévről*. 5–6. Budapest: ifj. Kellner Ernő Könyvnyomdája

1910 *Magyar díszítmények*. Budapest: magánkiadás

VEREBÉLYI Kincső

1999 Ipolyi Arnold hímzés-gyűjteménye. *Ethnographia*, 110.1.140–146.

VISKI Károly

1926 A Nemzeti Múzeum népművészeti gyűjteménye. *Magyar Iparművészet* 29. 6–8.105–106.

1928 A népművészet és iparművészet kölcsönös hatásáról. *Magyar Iparművészet* 31.1. 5–8.

Verebéli Kincső

Néprajzkutató, Budapest

e-mail: verebelyi.kincso@gmail.com

Kincső Verebéli

Applied arts in the background of folk art

After the Compromise of 1867, which established the Austrian-Hungarian dual monarchy, in almost all spheres of culture and society renewed endeavours aimed at the extended construction of national autonomy. One of these endeavours was the support of handicraft and home industry. The so-called home industry movements from the 1880s tried to help that part of the population that was unable to make a living solely from agriculture. They urged local population to take part in

various market-oriented activities of home industry. State intervention in industrial development and the spontaneous home industry movements were joined in the last decades of the 19th century by representatives of the evolving Hungarian applied arts. They created national ornaments basically from decorative motifs found on ethnographic objects. The National Association of Hungarian Applied Artists as well as the journals *Díszítő Művészet* ('Decorative Arts') and *Magyar Iparművészet* ('Hungarian Applied Arts') from the end of the 19th century until 1945 consistently dealt with the formation of the created folk art at the level of home industry and at the level of the works of art of the representatives of Hungarian national applied arts. The visual elements of the expression of Hungarian/ethnic identity became folk art owing to the applied artists of the period, and at the same time the indispensable elements of representation.

A komáromi bútor és rokonai

Az 1920 óta Komárnonak nevezett Duna parti város régi asztalosipara leginkább templomfestői és a bútorkutatás révén tett szert hírnévre. A Duna mentén – a Kisalföldön, a középső országrészben – és a hozzá kötődő dél-alföldi tájakon készült népi bútorokat önálló díszítő stílus jellemzi, amely a néprajzi szakirodalomban elterjedt fölfogás szerint Komáromban formálódott.

A komáromi bútorelmélet K. Csilléry Klára nevéhez fűződik. A nagy tekintélyű tudós a komáromi asztaloság négy stíluskorszakát írta körül. Az első két kategóriát az ismeretlen eredetű ládák, ágyak és a város asztalosai által festett 17–18. századi hímes templomok – szükségszerű – összehasonlítása nyomán ítélte komárominak, eleinte óvatosan, az 1980-as évektől meggyőződéssel.¹ A jó érzékkel fölvázolt koncepció megkívánja, hogy az időközben gyarapodott és jobban hozzáférhetővé vált műtárgyanyag elemzése alapján kiegészítsük és mérlegeljük. A téma valós föltérképezését megkönnyíti a tudományban lezajlott szemléletváltás, amelynek értelmében bármiféle rekonstrukció csak kellő mennyiségű, szigorúan ellenőrzött bizonyítékkal alátámasztva tekinthető hitelesnek.

A korai bútorok készítőhelyének névtelensége, a gyér motívummegyezés a templomi ornamentikával, a felderítetlen komáromi vásárcörzet számos kérdést vet föl, mindenekelőtt azt, hogy mi tekinthető komáromi bútornak és mi nem. Több évtizedes munkája során Nagy Varga Vera is e dilemmával szembesült, amit jelez az „*ügynevezett komáromi*” megjelölés rendszeres használata.² Ráduly Emil világosan fogalmaz: „*a váci vásárok vonzáskörzetében közlekedve, soha nem hallottam a komáromi megnevezést. Azt mondták, hogy váci láda. Persze, mert ott vették. Klári néni,³ amikor megmutattam neki a váci koporsókat, mondta is, hogy újra kell gondolni a dolgokat, a stílus, a technológia, ilyesmi tekintetében... véleményezem, hogy a komárominak nevezett ládák és más bútorok egy általánosabban elfogadott stílusnak megfelelően készültek*”.⁴ A bútorkutatók által érzékelt, ám elvéve kimondott probléma a precíz adatolásban is tükröződik. A sárközi bútorkatalógusban például Szojka Emese a legtöbb komáromiként bemutatott tárgynál feltüntette, hogy a leltárkönyvből hiányzik a készítés és a használat helye.⁵

A fölmerült kételyek vezettek oda, hogy behatóan tanulmányozzuk a komáromi bútorelmélet kiindulási pontjait, és kiváltképp a rendelkezésre álló műtárgyakat, különös tekintettel az ornamentikára. Pozitív hozadéka mellett e kutatásnak van vesztesége is. A gondosan mérlegelt állítások és a konkrétumok talaján a komáromi asztaloságról

¹ K. Csilléry alább idézett leírókartonjai, majd 1972, 1987, ismételve és bővítve 1991, 1997 stb.

² Nagy Varga 2003.

³ K. Csilléry Klára.

⁴ Ráduly Emil levele, 2021. 10. 22.

⁵ Szojka 2005.

szűkebb képet közvetít, nélkülözi a szárnyaló teóriát, ellenben láthatóbban jelennek meg benne komáromi bútorok ismérvei és a nagy régió díszbútorairól minden eddiginél részletesebb feldolgozást nyújt.

Az újabb tapasztalatok fényében a komáromiként közölt művek és sok száz határainkon inneni és túli műtárgy elemzése alapján a kelengyebútorok három fő csoportja körvonalazódik: a dunai stílus kör (I.) festett virágmintás korai és (II.) érett alkotásai, (III.) faragott és/vagy festett asztalosbútorai, utóbbin belül a korai komáromi jellegű és a késői komáromi tárgyaké. Bemutatásuk ebben a – nem mindenütt kronológiai – sorrendben következik, összevetve a komáromi bútorelmélet négy stíluskorszakával. – A téma bővebb kifejtése és a Duna mente festett bútorainak áttekintése két új könyvben olvasható.⁶

A DUNAI STÍLUSKÖR

A „*dunai stílus kör*” új fogalom a bútorkutatásban. Azokra a festett bútorokra vonatkozik, amelyek a Duna mente hazai, szlovákiai, dél-alföldi vidékeiről származnak és közös tulajdonságokkal bírnak. Az első fejezetben az olyan ismeretlen készítőhelyű 17–18. századi ládákat és ágyakat értékeljük, amelyek nagy része a komáromi festőasztalososság első és második stíluskorszakába foglalt bútorként jelent meg a szakirodalomban.

I. KORAI MŰVEK

E tárgycsoport jellemzésére ma még csupán néhány ládát tudunk felsorakoztatni: azt a hármat, melyeket a komáromi festőasztalosok első periódusú műveiként közöltek Bács-Bodrog megyéből, Szentgálról, Mohácsról, hozzátevé a Csongrád megyéből publikált ládát, annak hasonmását a Mohácsi-szigetről és két Csányoszáron használt ládát az Ormánságból.⁷

A 17. századi emlék

A Duna menti tájakról ebből az időből egyetlen évszám nélküli ládát említhetünk. A szépen festett tárgy 1896-ban került a Néprajzi Múzeumba (1. kép).⁸ Mindössze annyit jegyeztek föl róla, hogy *Bács-Bodrog megyéből* való. Barna alapú előlapját három ívelt levelű virágtó díszíti, szimmetrikusan elrendezve. Fő motívumai a szélső töveken ülő hatalmas, gyűrűs fészku „rózsák”, négy piros kerek szírommal és közéjük tűzött apró fehér elemekkel. A vörös levelű száruk a középső fekete – eredetileg zöld? – le-

⁶ Zentai 2022a.; Zentai 2022b.

⁷ Minden gyűjtemény teljes feltárásakor még előkerülhet néhány darab.

⁸ NM 23546. Gyűjtő: N. N., Budapest, 1896. Sz.: 77cm, M.: 32 cm. Az Ezredéves Kiállítás Néprajzi Falujának hercegszántói háza számára gyűjtötték.

1. kép. Bács-Bodrog megyei láda, vélhetően a 17. századból. Néprajzi Múzeum. Sarnyai Krisztina felvétele, 2006.

velű tő felé hajlanak, ami fordított szívből ered és napraforgószerű virággal zárul. A motívumkészlet elég szűkös, de annál igényesebb rajzolat és ecsetkezelés jellemzi. A minta – jelenlegi állapotában – piros, fekete, sárga ornamensekből áll, és minden nagyobb eleme fehérrel kontúrozott.

Ez az a láda, amivel a komáromi asztaloság első periódusának kezdetét szokták bemutatni.⁹ A mű egész megjelenése azt sugallja, hogy készülhetett a 17. században, komáromi minősítését azonban utólag kapta, Révkomárom templomfestő asztalosainak művei alapján, amelyek legkorábbi emlékeként többben az 1650-es feliratú szentsimoni római katolikus templom mennyezetét (4. kép) tartják számon.¹⁰ Ám a bútordarab és a szentsimoni mennyezet egyezése kimerül a korstílus általános tulajdonságaiban, hiszen motívumaik eltérőek. A szentsimoni kazettákon is van négyszirmú felülnézetű rózsa, de a nagyobbak mályvarózsa alakúak, hullámos szélekkel és belső cifrázással, a kisebbek kerekszirmúak ugyan, de nincs fészük és a beékelte fehér levelek hiányoznak. – Egyébként a szentsimoni mennyezet komáromi volta is kétséges. Azonosítása *STEPHANUS LÉVAY* és *STEPHANUS COMAROMY* asztalosok nevére alapszik,¹¹ abból kiindulva, hogy a Lévay és a Comaromy lakóhelyüket jelöli.¹² Ebben az időben viszont már nagyon gyakori a vezetéknév, amit jól illusztrál a tény, hogy a szentsimoni kazettán megörökített előjárók is családnévvel szerepelnek. Fölvetődhet persze a gondolat, hogy az

⁹ K. Csilléry 1972: II. tábla; Domanovszky 1981: 52. 8. kép; K. Csilléry 1991: 510. 260. kép.

¹⁰ Kecskés 1978: 42.; K. Csilléry 1987: 47–48., említve a kutatás hiányosságát is.

¹¹ A teljes felirat: *HOC OPUS EDIFICA:- /TUM EST IN HONO:/REM DEI: PER NOS/ MENSATORES: STE:- /PHANUM LÉVAY/ ET: STEPHANUM/ COMAROMY: IN/ ANNO: 1650/ DIE 26 OCTB.*

¹² K. Csilléry 1987: 47–48.

eklézsia papja, aki rendszerint megfogalmazta a feliratot, jobban ismerte a helyieket, ám ez szintén csak találgatás. Mi több, a szöveg készítőkre vonatkozó része, a „*PER NOS/ MENSATORES*” – *mi, asztalosok által* – a mesterek saját közlésére vall, akik valószínűleg pontosan írták a nevüket, y-nal, nem pedig latin jelzőként.

Dunántúli bútorok a 18. századból

A korai „templomos” periódust további négy datálatlan láda képviseli, amelyek önálló változatnak tekinthetők, mert festett mintájuk lényegesen különbözik az iménti bútorétól. Egyikük Szentgálról, társai Mohácsról, a Mohácsi-szigetről és Csongrád megyéből származnak. Főbb tulajdonságuk az alig tagolt kompozíció és a stilizált „szőlő”, avagy gránátalma domináns szerepe. A keltezésük és komáromi lokalizálásuk valószínűleg a templomokban is látható gyümölcs jelenlétén alapszik. Az idézett elmélet szerint ugyanis e ládákat a komáromi asztalosok Veszprém megyében festett sólyi (1724) és vilonyai (1728) hímes templomai azonosítják,¹³ noha a vilonyai, fölirata szerint, bicskei Földes Mihály és egy névtelen lakóhelyű *Ballog* mester műve.¹⁴

A négy láda díszítését összeköti a szakirodalomban szőlőnek nevezett bogyós motívum,¹⁵ a tulipán alakja és a mintaszerkezet, emellett azonban eltérések is mutatkoznak. A vörösesbarna, 79 centiméter széles *szentgáli láda* látszik a legidősebbnek (2. kép).¹⁶ Előlapjának fő díszeit három „szőlő”, három tulipán, két rózsás és levélornamentika képezik. A részarányos minta három összefonódó egységből áll. A magvas elemek a középső teret foglalják el és háromszöget alkotva körbe veszik a fő helyre került tulipánt. A két oldalsó szőlő virágként jelenik meg, leveles szárai és a felső sarkokba nyúló piros tulipánok töve ötszirmú fészkes rózsát határolnak. A tulipánok is sajátosak: nyúlánk alakjukat három hegyes, aprócska bimbóban végződő szírom és két sávós levéldísz alkotja, kiegészülve a kehely aljába zárt három-, négyszirmú fehér virággal.

A közös készítőhelyre valló *mohácsi* és *csongrádi*, régiesen kisméretű ládák eleje és két vége festett. Előlapjukat boltozatos, majdnem az egész felületet betöltő, sárga szalagkeret díszíti. E szokatlan, magas homlokzatra való keretforma útkeresésről árulkodik.

Az egyik 18. századi barna mohácsi láda szalagkeretében a három bogyós motívum kör alakú (3. kép).¹⁷ A belső mezőt két nagy virágtő foglalja el, amelyek egy-egy „szőlő”-ből, hatszirmú fehér virágokból, kis fehér oldalnézetű szegfűből és zöld levelekből állnak. A középső „szőlővirág”-on egy kétkarjús gránátalma nyugszik. A részarányos kompozíció talpát három páros (gránát)alma képezi a fülke alján. Az előlap sarkait egy-egy tulipán tölti ki, kelyhükben tölcsérvirággal és a szentgáli

¹³ K. Csilléry 1987: 48.

¹⁴ Közli Tombor 1968: 207.

¹⁵ K. Csilléry 1987: 49.

¹⁶ NM 23119. Gyűjtő: Jankó János, Szentgál, 1898 [vsz. 1986]. – Sz.: 79 cm, M.: 40 cm.

¹⁷ NM 79. 61. 1. Gyűjtő: Páldy Krisztina, Budapest, 1979. – Sz.: 78,5 cm, M.: 39 cm

2. kép. Szentgáli láda a 18. századból (Veszprém megye). Néprajzi Múzeum. Sarnyai Krisztina felvétele, 2006.

3. kép. Mohácsi láda a 18. századból (Baranya megye). Néprajzi Múzeum. Sarnyai Krisztina felvétele, 2007.

ládáról ismerős levelekkel. Belső szirmuk tetejét fehér nárcisz, oldalát és öblét fekete meg piros pávaszem díszíti.

A többi láda bemutatása – miként a következőkben említett számos bútoré is – az e témáról írt könyvben található.¹⁸

A korai művek jelentősége

A csekély számú tárgy festett díszítése a 17–18. századi templomokban is észlelhető korszellemet és stílusvilágot tükrözi. Olyan konkrét megfelelést azonban, amely az Ormánságban készült reformkori hímes templomokat és bútorokat jellemzi, nem találunk közöttük.¹⁹ A dunai stíluskör korai ládáinak mintáiban leginkább a bogycsücs, a kacsakaringók bősége és a kétkaréjú (gránát)alma jeleníti meg a rokonságot az egyidejű templomfestészettel. A bútorokon azonban más a rózsza meg a tulipán alakja, és hiányzik a templomi ornamentikára jellemző akantuszleveles lombdíszt, a kasmír palmettás akantuszvirág, az akantuszlevelekből képzett „előtulipán”, a virágot körül ölelő inda és így tovább.

Mindazonáltal e néhány értékes láda fontos információt nyújt a Dunához kapcsolódó tájakon alakulóban lévő népi bútorfestés irányairól. Előállítási helyük és pontos idejük ma még ismeretlen. A három szinte egyforma szalagkeretes ládáról azonban inkább föltehető, hogy Mohácson készültek, mintsem Komáromban, ahonnan, sőt Komárom megyéből sem maradtak fenn ilyen vagy hasonló tárgyak. Amíg egzakt bizonyíték nem kerül elő, e bútorokat, adományozott jelzők nélkül, a tágabb dunai stíluskör képviselőinek tekinthetjük.

¹⁸ Zentai 2022b.

¹⁹ Részletesen Zentai 2022a: Ormánság.

II. ÉRETT DUNAI STÍLUS

A 18. század második felétől datált *lécrátétes festett bútorok* megítélése hasonló a korai ládákéhoz. A szakirodalomban a komáromi bútorművesség második periódusú bútoraiként szerepelnek, és velük kapcsolatban az ottani asztalosok által festett töki (1740) és mezőcsáti (1746) hímes templomok neve merült föl azonosító mintaként. Egyezésük azonban csekély, és még e bútorok között sem találtunk olyan darabot, amelynek komáromi eredete igazolt lenne. Az ekkoriban készült ládákön meg ágyakon már nem szerepel a szőlő, és hiányoznak a töki mennyezeten látható fogas szirmú, foltos felületű, akantuszlevélből képzett tulipánok, a palmetták, a hullámos szélű középkori rózsák, a csillagrozetták, valamint a mezőcsáti akantuszvirágok, különleges rózsák, tulipánok és egyéb díszek is. A mezőcsáti templom festett tábláin viszont megfigyelhető egy szív alakú levélvirág, a két félkörből alkotott gránátalma, melyeknek variációival a népi ládákön is találkozunk, és van szőlő is.

Az érett dunai stíluscsoportba tartozó, szép számban fennmaradt bútorok ládák és ágyak. Jellemző vonásuk a homlokzati léckeretezés, a lapos pillérek (ágyakon), a festett lombdíszek, a tulipán és gránátalma uralma, valamint a motívumok apróvonalas cifrázása. E díszítőelemek jó része a korabeli népi ládákön szerte az országban – és Európában – megtalálható. A komáromi kritériumnak minősített léckeretezés és árnyaló vonalkázás²⁰ a 18. századi céhládákön, a korabeli festett bútorokon²¹ meg a templomokban is nagyon gyakori. Mindamelllett a felsorolt ornamensek együttes jelenléte, a motívumok sajátos formái és a komponálás módja önálló stíluskört alkot a Duna mentén.

A ládák

A 18. századi léckeretes ládák ismertetését egy kisalföldi példánnyal kezdhetjük, habár fülkéinek alakja nem vált általánossá. Az 1752 évszámú darab *Rábaszentmihályról* került egy győri műgyűjtőhöz, majd szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeumba (4. kép).²² A 87 centiméter széles fekete fenyőfa láda előlapját két fülke tagolja, amelyek hajdani lécrámák lenyomatai.²³ E szögletes boltozatú keretek tulipános virágtövet öveznek, aminek már csak a felső része látható. A minta fő motívuma egy ötszirmú „*levéltulipán*”. Zöld külső levelekkel öltöztetett, vajsínű kelyhe vörös levelet foglal magában. A tulipánt két oldalról egy-egy ferde állású vörös gránátalma határolja. A fülkék közé féloldalas levéldísz, a külső szélekre kétszirmú tulipán került. A sötétpiros motívumokat erőteljes fehér rajzolat és cifrázat ékesíti. A homlokzat felső részén olvasható a három részre tagolt felirat: „*ANO/ DOMINI/ 1752*”.

²⁰ K. Csilléry 1987: 50–51.

²¹ Lásd Veres 2007: 212.; Csiffáry 1982: 40–43. képek.

²² SZNM 1982. 1. 1. Gyűjtő: Várainé Bíró Ibolya, Győr, 1981.

²³ A szögnyomokat restauráláskor tömítették. Sz. Gombás Ágnes főrestaurátor szíves közlése. Szentendre, 2021. 06. 17.

4. kép. Rábaszentmihályi láda 1752-ből (Győr megye). Szabadtéri Néprajzi Múzeum.

5. kép. Tulipános láda 1799-ből. Dusnok (Bács-Kiskun megye). Néprajzi Múzeum. Kiss Margit felvétele, 2003.

Datalása ellenére a műtárgy díszítése határozottan különbözik az imént bemutatott korai ládákétól. Főbb tulajdonságai az érett dunai stílusú bútorokhoz kötik. Ilyen a páros keret alkalmazása és a gránátalma meg a tulipán ábrázolásmódja.

A négyszögletes léckeretű, festett ládák ma ismert legkorábbi, *barsvárad*i példányát a Barsi Múzeum őrzi Léván.²⁴ E sötétbarna bútor előlapján két törtvonalú foglalat látható, csekély vörös és sárga virágozása a belső kicsi rámakba pingált leveles tulipánból és némi lombdíszből áll az „ANNO/ 1775” évszám elemei köré illetve.

Az időrendben következő láda Szeremléről való,²⁵ és a szájhagyomány szerint ott is készült.²⁶ A műtárgy magán viseli az érett dunai stílus valamennyi meghatározó jegyét, sőt annál többet is. A sötétbarna láda homlokzatát két törtvonalú, vörös léckeret díszíti, föléljük írt névvel és 1780-as évszámmal. A keretek közti sávba egy háromtulipános virágtövet, széleikhez egy-egy tulipánszálat festettek. A befoglalt mezőket átlós szerkezetű lombdíszre ültetett madár ékesíti. Népi bútoron a madár jelenléte önmagában is korai, a többlet azonban a madárfejek ábrázolásában jelentkezik, amelyek az ún. lófejes ágyak névadó idomaira hasonlítanak.

A *Dusnok*on gyűjtött, 1799-ben datált sötétkék láda a klasszikus dunai ládák leggyakoribb változatát képviseli (5. kép).²⁷ Elejét két négyszögletű, piros léckeret és kicsi belső ráma ékesíti, amely köré lombdísz és a felső sarkokba egy-egy nagy, piros tulipánt festettek. A tulipán levélvirágszerű és a mezőcsáti karzat egyik motívumát idézi. E szép rajzolatú ornamensből hét van, négy a foglalatokban, egy-egy pedig közöttük és a széleken. A ládafelirat a keretezett mezők felső részébe került, „ANNO // 1799”-ként kettéosztva.

A dusnokihoz hasonló ládák előfordultak Pest környékétől a Délvidékig (Újvidék 1796, Kupuszina 1817),²⁸ legnagyobb számban a Duna észak-déli szakaszának két ol-

²⁴ Barsi Múzeum 5319/E. Gyűjtő: Katarina Rényiová, Tekovsky Hradok (faluk a Garam mentén, volt Bars m., Szlovákia), 1979.

²⁵ NM 71. 22. 3. Gyűjtő: Balogh Jánosné, Szeremle (Bács-Kiskun, volt Pest m.), 1971.

²⁶ Szojka 2005: 75. – Az online adatbázisban már komáromiként szerepel.

²⁷ NM 71. 112. 8. Gyűjtő: Balogh Jánosné Horváth Terézia, Dusnok (Bács-Kiskun m.), 1971. – Sz.: 84 cm. M.: 44,5 cm.

²⁸ Nagy M. 2010. 04. 20. Muzej Vojvodine, Novi Sad; Saját szemle: Kupuszina (volt Bácskertes, Bács-Bodrog m., Szerbia), 2015.

6. kép. A gömörhályfalvi láda (1805) festése (Szlovákia). Szlovák Nemzeti Múzeum. Fekete Arnold felvétele (2020).

7. kép. Nagy gránátalmás, vésett fülkájú láda a 19. század elejéről. Szeremle. (Bács-Kiskun megye). Néprajzi Múzeum. Roboz László felvétele, 2007.

dalán. Szórványosan eljutottak a Dunántúlon Veszprém (Felsőörs)²⁹ és Baranya megyébe (Drávapalkonya, Kopács),³⁰ a Felföldön Nógrádtól (Felsőpetény)³¹ Gömörig (Gömörhályfava, 1805),³² az Alföldön Hódmezővásárhelyig. Egységes stílusú díszítésük több variánsban öltött formát. Keretműveik változatosak, és a tulipán helyét sokszor gránátalma foglalja el, vagy e két motívum együtt szerepel, néha az ornamentika csupán levelekből áll, ahogy a felsőörsi darabon is. Számos minta úgy készült, hogy alapként nagy színes foltokat festettek, amelyekre vékony ecsettel rápingálták a fehér vonalú tulipánt, gránátalmát és a szárát (6. kép). E megoldással a szokásos festő-eljárás első munkafázisát, a minta előrajzolását megspórolták. A ládák alapszíne legtöbbször sötétkék, de gyakori a fekete és a barna is. A 19. század elején a homlokzat itt-ott kiegészült esztergályozott féloszlopokkal; a nyárádi (1807) és a szalkszentmártoni ládán – ritka módon – három is van belőlük.

E műtárgyak nagy része datált, mai ismereteink szerint 1752-től 1817-ig. Beszerzésük idején egyikükről sem jegyezték föl, hogy komáromi lelőhelyű vagy készítésű lenne. Szlovákiában a komáromi (Duna Menti Múzeum), a szeredi (Mestské múzeum), a dunaszerdahelyi (Csallóközi Múzeum), a galántai (Honismereti Múzeum) és az érsekújvári (Thain János Múzeum) múzeumoknak nincs is ebbe a stíluskörbe tartozó ládájuk,³³ a pozsonyi Szlovák Nemzeti Múzeumban kiállított 1805-ös évszámú példányt pedig Gömörhályfalván gyűjtötték.³⁴ A látóköreinkbe került hazai kisalföldi – mosonmagyaróvári, soproni, kapuvári, csornai, győri – múzeumokból és helyi gyűj-

²⁹ LDM 55. 75. 1. Felsőörs, 18. század. Közli Mészáros 2000: 119. 2. kép.

³⁰ NM 137366. Gyűjtő: Gönyey Sándor, Kopács (Kopacevo, volt Baranya m., Horvát Köztársaság), 1941.

³¹ Közli Zólyomi 2000: 106. kép.

³² A pozsonyi Szlovák Nemzeti Múzeum állandó kiállításának ládája (1805, Gemerské Michalovce, Szlovákia). Danter Izabella szíves közlése, Galánta, 2020. 09. 19.

³³ Saját szemle: Komárom, 1998; Sipos Anna, Ida Gaálova (Komárom), Danter Izabella (Galánta), Mária Diková (Szered) és Varga Zsuzsanna (Érsekújvár) szíves közlései, 2020–2021.

³⁴ Lásd a 32. lábjegyzetben!

teményekből (Szany, Györszentiván, Táp, Tényő, Jánossomorja, Rábapatona, Nyalka, Felpéc) ugyancsak hiányzik.³⁵

Az elemzett ládákkal laza kapcsolatot mutat egy, mai tudásunk szerint kilenc darabból álló tárgycsoport, amelynek egyik tagját „*bajai láda*”-ként jegyezték,³⁶ noha adatolatlan. Egyikük sem datált, de megjelenésük a 18. század végére és a 19. század első felére utal. Közös tulajdonságuk az előlapon kialakított két mély vésetű boltíves, vállas fülke, belsejükben nagyelemű festéssel. Ez a fajta fülke és mintaszerkezet a Dél-Alföldön vált leginkább népszerűvé, amit jól példáz a szegedi múzeum sötétkék ládája is.³⁷

A legöregebbnek tűnő példányok Szeremléről, Szabadszállásról, a tolnai sárközbeli Őcsényből származnak, variációik pedig Kiskunhalasról.³⁸ Fő díszítményüket három, csokorba rendezett hatalmas tojásdad gránátalma alkotja, fehér kehellyel körülvéve. A középső barna gránátalma fölfelé, két oldalsó vörös társuk kifelé néz, és felszínükhöz három páfrányszerű zöld levél tapad. A felső ornamens mellett piros bimbók helyezkednek el, a ládaszélekre és a fülkék közé egy-egy száras gránátalma vagy tulipán került.³⁹ A leírás pontosan ráillik a Néprajzi Múzeum sötétbarna *szeremlei* ládjára (7. kép)⁴⁰ és két – szerényebb, olajzöld alapú – Budapesten vett rokonára.⁴¹

Az érett dunai stílusú ládák többféle változatot képviselnek, ami arra utalhat, hogy más-más helyeken készülhettek. E ma még ismeretlen műhelyek föltehetően a nagyobb városokban léteztek, mert az asztalosok vidékre költözése jobbára a korai évszámok utáni időben történt. Több városról lehet szó, köztük Komáromról is. A korabeli iratok feltárásából a jövőben talán a nevükre is fény derül. A végrendeletekből kitűnik például, hogy az 1743-ban meghalt Joseph Michael Seebald váci műhelyében száz számra gyártották a ládákat, amiket hajón is szállítottak.⁴²

Tornyos ágyak

A ládákéhoz képest a 18. századi nyoszolyák száma csekély. A Duna menti tájak sajátos ágytípusa magas, áttört orommal készült. Formai kialakításában barokk, rokokó és klasszicista stílushatások játszottak közre, festett díszítésében a reneszánsz él tovább. A tornyos ágyfők két domináns változata létezett: az egyik csipkeszerűen áttört indás szárnyú orommal rendelkezik, a másik állatfejű, zömében „lófejes”, amelyen

³⁵ Csiszár Attila (2020. 12. 22.) és T. Városi Ágnes (2021. 06. 07.) közlései.

³⁶ K. Csilléry 1977: 187–188. Sárközi tárgyakkal illusztrálva.

³⁷ MFM 52. 2196. 1. Közli K. Csilléry 1990: 113. 92. kép.

³⁸ NM 60. 28. 3. Gyűjtő: K. Csilléry Klára, Szeremle, 1960; SZNM 1983. 34. 5. Gyűjtő: Zentai Tünde, Őcsény, 1976; kecskeméti Katona József Múzeum 89. 34. 1., Gyűjtőhely: Szabadszállás (volt Kiskun m.).

³⁹ Részletesen Zentai 2022a. Baja.

⁴⁰ NM 60. 28. 3. Gyűjtő: K. Csilléry Klára, Szeremle, 1960.

⁴¹ NM 2019. 134. 8., NM 2019. 134. 9. Gyűjtő: Kemecci Lajos, Budapest. 2019. – Felföldiként leltározva, föltehetően műgyűjtői közlés alapján.

⁴² Horváth M. F. 2006: I. 252–255. A forrásra Ráduly Emil figyelmeztetett.

mindössze két nyílás van a kihajló fejek nyaka és az ágyfő teste között. Felületüket egyaránt lécrátétek tagolják. A 19. században belőlük alakult ki egy harmadik változat, amely kétféleképpen jelentkezett. Az ágyorom nyílásai eltűntek, de a korpusz oldalait egy-egy kinyúló madáralak (Ormánság, 1845–1863) vagy – többnyire csökevényes – állatfej díszíti.⁴³

Az ágyak jellemzésekor legtöbbször az oromzatról beszélünk, mert ez a „nyoszolya címere”, ami döntően meghatározza a bútordarab jellegét.

Az inda- vagy szalagmintás áttört orom

Az évszámok tanúsága szerint ez a forma látszik korábbiak. Öt reprezentánsát ismerjük a Kisalföldről és a Dél-Alföldről: a legrégebb datált népi ágyat a szentesi múzeumból (1759), három évszám nélkülit a rábaközi Csornáról, Kapuvárról és Győrből, egyet pedig a Békés megyei Tótkomlósról.

A szentesi Koszta József Múzeum bútora (8. kép)⁴⁴ két egyforma tornyú ágyvéggel és esztergályozott oszlopú födéllal készült.⁴⁵ Ormának középső részét profillécekből álló, négylépcsős keret veszi körül. Fölötte egyenes párkányú, négyszögletes zárótag emelkedik, amit két *kannelálás lizéna* díszít, vöröses alapon sárga kockákkal és pötty-sorral tarkítva. Alapszíne sötétbarna, tagolt keretezése zöld. A lépcsős mező felső harmadába „ANNO 1759” föliratot festettek. Alatta egy előrajzolt virágcsokor látható, ami befejezetlen maradt. Az ágyvég legfőbb értékét a kétoldali, rokokó jellegű, fűrészszel áttört, lapos szárny képezi.

Az adatolatlan lelőhelyű műtárgy egy matrikulára utaló föltevés alapján komáromiként vált ismertté, miszerint az 1761-ben állított szentesi református templomban dolgozó egyik komáromi asztalos készíthette.⁴⁶ A konkrétan nem hivatkozott anyakönyvi bejegyzés azonban két évvel későbbi az ágy évszámánál. Akár így is történhetett volna, mert a komáromi mesterek által kifestett templomot 1747-ben emelték, majd leégése után 1761-ben újjáépült, és faelemeit ismét komáromi asztalosok virágozták,⁴⁷ ám egy névtelenül említett iparos személye kinyomozhatatlan.

A Kisalföldről származó mennyezetes, tornyos nyoszolyák⁴⁸ sajátja, hogy kétféle áttört orom van, egyesítve magukban a dunai stílusú ágy két fő változatát. A külső orom mindegyiken indadíszes, a fejevé pedig lófejes. Lára alakú záradékok a másutt szokásosnál kétszer szélesebb. E léckeretekkel gazdagon díszített, feketére festett bútorok stílusjegyei a 18. századi, legfőljebb 19. század eleji voltukra utalnak. A három közöletlen ágy minden fontos részlete egyforma, ezért anonim műhelyük azonos lehet.

⁴³ Zentai 2022a.

⁴⁴ SZKJM 89. 51. 1. Adatolatlanul nyilvántartásba vette Nagy Vera. Közli K. Csilléry 1990: 144.; Zentai 2002: 193.

⁴⁵ Mennyezete nincs meg. Magassága 161, szélessége 101 cm.

⁴⁶ Fél-Hofer–K. Csilléry 1969: 82.; K. Csilléry 1990: 135., 1998: 42.

⁴⁷ A templomról: Kiss Bálint 1992 (1825). Közli Takács 2001: 18–19., 194–199.

⁴⁸ Csornai ágy: NM 97950. Gyűjtő: Grünbaum Gyula, Budapest, 1912; SM N 56. 137. 1. Gyűjtő: Bunker J. R., Kapuvár (Sopron m.), 1901.

8. kép. Az 1759-es áttört indájú szentesi ágyorom (Csongrád m.). Mód László felvétele, 2020.

K. Csilléry Klára úgy vélte, hogy az általa ismert, Kapuváron és Csornán gyűjtött „komáromi” műtárgyak szolgálhattak a komáromi és egyéb lófejes nyoszolyák mintájával.⁴⁹ Mivel azonban mindegyik datálatlan, és komáromi etalon (ágy) nincs e korból, készítőhelyük nyitott kérdés.

Legrégibbnek a győri Xantus János Múzeum adatolatlan szerzeménye látszik.⁵⁰ Támláit fűrészszel áttört indás és lófejes ormok, dús applikáció, törtvonalú ráámák, rovátkolt lizénák díszítik, sőt rábaközi társaitól eltérően, külső végére két esztergályozott féloszlopot, aljára pedig egy íves-karéjos peremdeszkat illesztettek.

A Soproni Múzeum *kapuvári* ágyát (9. a–b. kép)⁵¹ Bünker János Rajnárd vásárolta az 1901-ben rendezett soproni néprajzi kiállítás magyar szobájába.⁵² A bútordarab apróbb részletei különböznek említett hasonmásaitól, például áttört indáit domború faragás is gazdagítja. Az eredeti fekete felületen látható vörös ornamensek újrafestés eredményei.⁵³

⁴⁹ K. Csilléry 1980: 245–246.; 1998: 42–43. Csornai ágy: NM 97950. Gyűjtő: Grünbaum Gyula, Budapest, 1912; SM N 56. 137. 1. Gyűjtő: Bünker J. R., Kapuvár (Sopron m.), 1901.

⁵⁰ XJM N 64. 55. 1. Gyűjtő: N. N., h. n.

⁵¹ SM N 56. 137. 1. Gyűjtő: Bünker J. R., Kapuvár (Sopron m.), 1901.

⁵² Bünker 1903: II. tábla.

⁵³ Csizsár Attila felületkutatása és szíves közlése (évszámot nem talált), 2021.

9.b. kép. A kapuvári ágy hátsó, lófejes orma. Soproni Múzeum. Csizsár Attila felvétele, 2020.

9.a. kép. Kapuvári ágy áttört indájú lábvége a 18. századból (Sopron m.). Soproni Múzeum. Csizsár Attila felvétele, 2020.

A rendkívül igényes áttört indájú forma a barokk és a rokokó stílus hatására jött létre. Közel egykorú külföldi párhuzamait osztrák és német területeken találjuk, elsősorban Linz környékén, Felső-Ausztriában és Frankföldön, az 1780-as évektől 1810-ig datálva.⁵⁴ A tárgyi emléanyag szerint ez a típus hazánkban nem terjedt el széles körben, talán mert hamar találkozott a nép számára vonzóbb „lófejes” ágygal.

A lófejes ágy

A lófejes jelzőt több évtizedes vidéki gyűjtéseimen sohasem hallottam. „Csikófejes” névváltozatával először egy 1903-ban írt leírókartonon találkoztam,⁵⁵ majd a „lófejes” megjelölés a 20. századi szakirodalomban bevett terminusz technikusszá vált. Az ilyen típusú ágyorom körvonala emlékeztet a templomfestésben gyakran látható kétfejű sas alakjára. Hasonlóságukat Andrásfalvy Bertalan is észlelte, K. Csilléry Klára pedig néha „kétfejű sasos áttört típusú orom”-nak nevezte.⁵⁶ Mindamellett a lófejes név használata ugyancsak indokolt. A tárgytypus hosszú léte folyamán a fejek kifestése

⁵⁴ Heindrich 1984: 36–38. 21. kép; Beitzl 1976: 142. 36. kép; Baur-Heinhold 1983: 70–71. kép; Wagner 1983: 130, 158–160. képek.

⁵⁵ Batty 1903: az NM 42838. váraljai ágy leírókartonja.

⁵⁶ Andrásfalvy 1958: WMM 34. 13. 8. ágy leírókartonja; K. Csilléry 1951: NM 51. 47. 7. ágy leírókartonja.

10. kép. A „lófejes” ágyorom 1783-as mintapéldánya. Néprajzi Múzeum.

többféleképpen módosult, néha madárfejet idéz, többnyire azonban füle és kerek áll van, a nyakára pedig kötőféket, hámot pingáltak.

A Dunához közeli tájakon a lőfejes ágy népszerűsége mintegy kétszáz évig, a szűkebb idejű datálások szerint 1783-tól 1938-ig tartott. Legkorábbi reprezentánsa egy 1783 évszámú ágyorom.⁵⁷ A sokszor közölt darab a lőfejes típus kifejlett példánya (10. kép). Az arányos, barokk körvonalú oromhoz líra alakú fejezet és kissé ferdén lépcsőzött belső keretezés tartozik. Mezője egy kis álló téglalap alakú ráját is magában foglal, fölötté ANNO, alatta 1783 felirattal. A profilozott léckeretek vörös színűek. Az oromnak ez a szerkezeti, formai kialakítása, minimális változással egészen az 1938-as évszámú hartai ágyig követhető. A műtárgy feketére festett homlokzatát reneszánsz jellegű, piros, fehér, sárga lombdíszek ékesítik, három tulipánja mellékszereplő csupán. A tárgy mérete átlagos: szélessége 79,5, magassága 66 centiméter. Az utólag komárominak minősített ágyvégnek ez a negyedik lokalizálása. Az Iparművészeti Múzeumból került a Néprajzi Múzeumba 1898-ban, „Magyarország” származási hellyel, anonim gyűjtővel, majd dél-dunántúliként és sárköziként szerepelt, mielőtt komáromivá lett.⁵⁸

A lőfejes ágyakat kedvelték a Rábaközben, Harta környékén, a három Sárközben, Baranya megye és az Alföld déli tájain. A hartai német asztalosok nagy mennyiségben gyártották is. A legtöbb tárgyi emlék Hartán és a tolnai Sárközben maradt fenn.⁵⁹

⁵⁷ NM 15462. Gyűjtő: N. N., h. n. „Magyarország”.

⁵⁸ K. Csilléry 1958: NM 15. 462. leírókarton („Déldunántúl”); Fél–Hofer–K. Csilléry 1969: 157. kép (Sárköz); Domanovszky 1981: 87–88. kép (Komárom).

⁵⁹ A hartai ágyak leírását lásd Zentai 2022a.

Korai példányait őrizték meg Csongrád (Tápé, Szentes) és Békés megyében (Békéscsaba, Tótkomlós),⁶⁰ nyugat felé pedig a Balaton-felvidékre (Örvényes) is eljutott.⁶¹

Elmélyülten kutattam a lófejes ágy nemzetközi párhuzamait, de hasonmását vagy egyértelmű mintaképét kontinensünkön nem találtam. A német nyelvterületeken ugyan – miután a 18. században fölhagytak a mennyezettel egybeépített teletáblás fejevéggel – a kitüremkedő elemekkel dúsan tagolt ágyormok az 1770-es évektől gyakorivá váltak, főleg az osztrák Tirolban (1773, 1778), Bajorföldön (1778), a svájci St. Gallen kantonban (1797), Salzburg tartományban (1800) és Elzászban, ahol még a 19. század első felében (1826) is készültek.⁶² E népies barokk-rokokó stílusú ágyfők idomai azonban különböznek a magyarországi formáktól. Azt kell gondolnunk tehát, hogy a lófejes típus belső fejlemény a hazai Duna mentén.

Összegezve az elmondottakat leszűrhető, hogy a vizsgált régióban a 18. században kialakult a népi bútorfestésnek egy jellegzetes, gazdag megjelenési formája, amely először ládákon és tornyos ágyakon jelentkezett. Elterjedési területe nagyrészt egybeesett a szakirodalomban vázolt komáromi asztaloság vásár- és hatókörével. Mivel azonban az elemzett, több készítőhelyre valló bútorok eredete az 1840-es éveket megelőző időből különösen bizonytalan, hitelesebb, ha egyelőre a dunai stíluskör megjelenését használjuk.

III. A KOMÁROMI BÚTOR

Ez a fejezet a dunai stíluskör faragással díszített népi bútorairól szól, amelyek legfontosabb képviselői a komáromi ládák.

Az egykori Révkomárom fejlett asztalosiparáról a 17. századtól vannak ismereteink. A különféle források szerint 1686-ban alapított asztaloscéh 1753-ból fennmaradt privilégiumlevelét H. Csukás Györgyi tette közzé, gondos elemzéssel.⁶³ A jeles asztalosközpont és ládagyártásának múltját sokan – köztük a komáromi Kecskés László⁶⁴ – próbálták rekonstruálni, ám a történet hézagos maradt. A céh 1766-ban készült remek ládája megtekinthető a Duna Menti Múzeumban,⁶⁵ de a benne őrzött 1686-os kiváltságlevél és céhjegyzőkönyvek elkallódtak,⁶⁶ a termékeik árszába pedig csak 1813-ból került elő. Szerencsére a hímes templomok meg az építető egyházközségek néhány kézírata számos komáromi festőasztalos művét és nevét őrzik, köztük Jó-

⁶⁰ NM 43113. Gyűjtő: Bertóky Lászlóné, Békéscsaba (1858), 1903; NM R 1840. Csete Balázs, Békéscsaba, 1930–1940; NM R 1841. Csete Balázs, Békéscsaba 1930–1940. Tótkomlós: Boross 1983: 8. fotó, l. n.

⁶¹ NM 83.68. 4. Gyűjtő: Páldy Krisztina, Örvényes, (Veszprém m.), 1983. – A rosszul látható 1888 a tárgynál későbbinek tűnik.

⁶² Lásd Ritz 1977: 176, 51, 100, 160. képek; Deneke 1969: 108, 104. képek; Klein 1983: 174. kép.

⁶³ H. Csukás 2011.

⁶⁴ Kecskés 1978: 157–166.

⁶⁵ Podunajské múzeum V Komárne. Közli Kecskés 1978: 36.

⁶⁶ Gyulai 1890: 88. Idézi H. Csukás 2011: 24.

kai Mór őseiét is.⁶⁷ S mivel a komáromi láda előállítás az 1920-as évekig tartott,⁶⁸ a kutatók jó néhány 19–20. századi ládas asztalos nevét és visszaemlékezéseit följegyezheték.⁶⁹ A legbővebb névsort Nagy Varga Vera állította össze, amely *Clement Prambtmair* asztaloslegény (1675) és *Lucas képiró* nevével (1685) kezdődik, magában foglalva *Joannes Németet* (1799) is,⁷⁰ akinek utódai a 19. század végéig készítettek ládát és leszármazottai ma is élnek.⁷¹ A főként református templomokban dolgozó komáromi asztalosok közül a legkorábbi feliratokon *Szőke András*t örökítették meg (Madar 1681, Nagykőrös 1686, Kiskunhalas, 1698),⁷² majd az 1740-es években következett *Szabó István* a töki (1840), *Czina Mihály*, *Kontz János* a mezőcsáti (1746) és *Nemzetes Jókai Sámuel* a szentesi (1747) templomban.

A „komáromi nyoszolya”⁷³ és a „fekete komáromi láda” előfordul egy-egy 18. századi följegyzésben is. Előbbit Debrecenből közölték év nélkül, utóbbit Szokolyáról (Pest m.) 1789-ből.⁷⁴ A helynév a komáromi bútor elterjedésére utal. A legrégebbi – sajnos hallomásból vett – adat szerint a komáromi láda már 1728-ban szerepelt egy belgrádi bolt árukészletében.⁷⁵ Arra is gondolnunk kell azonban, hogy a *komáromi* jelző bizonyára nem csak a készítőhelyre vonatkozott, hanem az ott vett, onnan érkező, ottani kereskedők által forgalmazott termékekre is.

Bél Mátyás 1730-as évekbeli megfigyelése is azt jelzi, hogy Komárom vásárain rengeteg kislalföldi és felvidéki bútor cserélt gazdát, majd szállították őket tovább a Dunán és szekéren. Az ő szavaival: „mindenféle fa bútorokat is összehordanak ide [...] egyrészt Pozsonyból és Győrből, másrészt az egész Csallóköz szigetről, az egész Vág-vidékről, azután a hegyek közt megbúvó Liptóbból, Trencsénből, meg a folyó menti városokból, Újhelyből, Galgóczból, és Szeredából”⁷⁶ a halandók hihetetlen sokasága jön össze. Egyesek táj-jellegű árukat hoznak”.⁷⁷

A felsorolt helyek termékei közül a „Szeredi Láda”-t az 1813. évi, komáromi asztalosárszabásban is említik.⁷⁸ Szokatlan viszont, hogy rajta kívül e limitációban – más megyékétől eltérően – csak lisztesláda és a kelengyészládnál alacsonyabb rangú „Szolgállónak való festett Láda” szerepel.⁷⁹ Hasonlóan szegényes az ágyak választéka is.

⁶⁷ Kecskés 1978: 41.; Részletesen: Nagy Varga 2003: 47–51.

⁶⁸ Kecskés 1978: 41.

⁶⁹ Kecskés 1978: 40–41.; K. Csilléry 1987: 56–58.; Németh 2016. I. n.

⁷⁰ Nagy Varga 2003: 47.

⁷¹ Németh 2016.

⁷² Nagy Varga 2003: 48–49.

⁷³ Zoltai 1936: 101.; Varga Gyula Debrecenben nem talált ilyen adatot. 1988: 93–161.

⁷⁴ Gönyey 1938: 277.; Zólyomi 1998: 110.

⁷⁵ Verena Han adatát említi hivatkozás nélkül K. Csilléry 1972: 49.; 1991: 509., szóbeli közlésre hivatkozva 1987: 49, 61.

⁷⁶ A latin szövegben Szered (‘Szeredinum’) szerepel. Bél 2016: III. 279.

⁷⁷ Bél 1989: 208. Latinul 2016: 279.

⁷⁸ Próbáltam kideríteni, milyen volt a „szeredi láda”, de a szeredi és az említett szlovákiai múzeumokban nem tudnak ott készült darabról.

⁷⁹ H. Csukás 1996: 141.

Kevés korabeli árszabásból hiányzik a festett ágy, a komáromiban viszont csak „*lágý fából*” és „*kemény fából készült nyoszolya*” került a listára.⁸⁰

Hogy milyenek voltak ezek a bútorok és melyek készültek Komáromban, egykorú leírások és adatolt tárgyi emlékek híján nem tudható. Közülük két olyan ládáról van fogalmunk, amiket Bél Mátyás is láthatott volna, mert Érsekújváron (1723) és Győrben, illetve Dénesfán (1729) maradtak fönn. A híres komáromi ládák többsége a 19. századból származik, a csekély számú ágy pedig a 19. század derekáról, második feléből.

Több száz komáromi és komárominak vélt láda meg a föllelhető ágyak beható vizsgálata nyomán úgy látszik, hogy a Duna menti térségben a festett bútorokat alapvetően háromféle díszítő stílus jellemezte, amelyeken belül helyi és alkotói variánsok jöttek létre. A bemutatott korai és érett dunai stílusú tárgyak mellett a 18. század elején is jelen volt a vésett faragással, festéssel dekorált láda, amely később Komáromról vált ismertté.

A komáromi láda

A készítőhely szerint azonosítható komáromi ládák vésett díszűek, amihez színezés, majd a faragott motívumoktól független festett virágminta társult.

A legkorábbi képviselőjüket, egy 1723 feliratú érsekújvári ládát Thain János rajza őrzi.⁸¹ E szakszerűen megépített, fedél- és talppárkánnyal készült láda elejét faragott minta díszíti. A nem egészen kiérlelt, barokk-rokokó jellegű ornamentika két azonos egységre oszlik. Laza keretezésük, a lantkeret előfutára, hajlított oldalsó levelekből és följük boruló, szívet közrefogó kagylókból áll, amelyek egy csuporba rendezett tulipáncsokrot határolnak (11. kép).

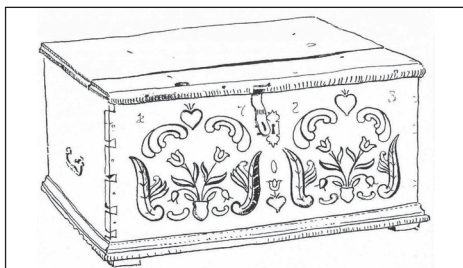
Az 1729-es évszámú „*győri*” láda a dénesfai (Sopron m.) Cziráky kastélyból került a Xantus János Múzeumba, 1951-ben.⁸² A műtárgy a komáromi típusú ládák egyik őseinek látszik, de arra nincs bizonyítékunk, hogy Komáromban is készült. A fecskefarkas csapolású fenyőfa bútordarab egy méter széles, esztergályozott pogácsalábakon áll, és oldalait vasfogantyúval is felszerelték. Előlapjának mély vésetű mintája csupán levelekből és apró, átlósan osztott négyszögekből, azaz sarokrozetttákból épül föl. A hajlékony levelek két azonos keretet formálnak, oly módon, hogy a széles levélkehelyre egy hasonló, lefelé fordított indadisz borul. A kompozíció némely része még szabálytalan. A fölös számú, huszonegy sarokrozetta csoportosítása a középső térben és a keretek belsejében tanulatlanságról vagy kísérletező szándékról árulkodik. A faragott évszám elhelyezése a láda alján ugyancsak szokatlan. A mű fekete festése alatt nem látható színezés.

A szakirodalomban – az érsekújvári és győri műtárgyakat nem tekintve – a faragott komáromi ládák mintapéldányaként egy 1799-ben datált bútordarabot tartanak

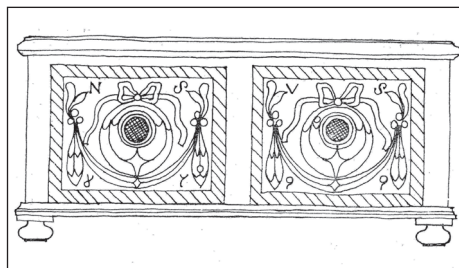
⁸⁰ H. Csukás 1996: 140.

⁸¹ Thain 1991: 49. Rajz az 1920-as évekből Érsekújvárról (Nové Zámky, volt Nyitra m., Szlovákia). A tárgy nincs meg az érsekújvári múzeumban. Varga Zsuzsa közlése, 2021. 05. 18.

⁸² XJM N 64. 2. 18. Gyűjtő: N. N., Dénesfa (Sopron m.), 1951. Közli Zentai 2022b: 83. 33. kép.

11. kép. Az 1723 feliratú érsekújvári láda (volt Nyitra m., Szlovákia). Thain János rajza, 1920 körül.

12. kép. Az 1799-es évszámú láda Budapestről. Szabadtéri Néprajzi Múzeum. Sabján Tibor rajza, 1983.

számon (12. kép). Az „*NS VS 17 99*” feliratú láda korai klasszicista díszítése és az N S (ha nem monogram) nemesi megrendelőre vall.

Az egyszínű fekete láda a Bizományi Áruházból került a Skanzenbe,⁸³ adatok nélkül. A nagyméretű fenyőfa bútor előlapját és födelét bemetszett babérfüzéres, szalagcsokros, rozettás minta ékesíti. Az ismeretlen eredetű műtárgynak K. Csilléry Klára önálló tanulmányt szentelt *Komáromi láda* címmel. Készítőhelyét deduktív módszerrel Komáromban jelölte meg, olyan másutt készült tárgyak alapján, amelyek inkább ellenpéldaként szolgálnak. Az ő szavaival a láda „*kivitelezésének és elsősorban díszítésének a modora, különösen pedig a homloklapjának a komáromi mesterek kezén még a XIX. század derekán túl is továbbélő, jellegzetes kompozíciója határozottan vall a mesterének komáromi voltáról*”.⁸⁴ A „*komáromi 'ládások' vásárcsokorából*” származó 1774-es évszámú bölskei (Tolna m.) ládára hivatkozva kifejti, hogy az 1799-ben datált ládán az 1770–1780-as évektől terjedő klasszicista korstílus „*szabatos tisztaságban*” mutatózó jegyei közül „*megrendelői óhajra komáromi mesterek szintén vállalhatták korábban, a XVIII. század második felében is a ládák keretezésének ily módon [faragással] való kivitelezését*”.⁸⁵ – A bölskei műtárgyat azonban az ismert komáromi ládákon nem látható, faragott rokokó kartusok díszítik. – Az 1799-es „*komáromi láda*” és 19. századi, egyelőre Komáromból nem, csak a Dunántúlról és a Duna–Tisza közéről ismert füzérkeretes utódainak (Bodajk, Fejér m., 1807, Győr m., 1835) vésett díszítése között „*meghökkentő metamorfózist*” érzékelt.

A megfigyelt átalakulás a népivé válás útja, aminek nyomán elérkezünk az adatokkal és tárgyi bizonyítékokkal is azonosítható, valódi komáromi ládákhoz. Ezen belül a korai ládák meghatározásához is jórészt közvetett módon jutunk, ugyanis a Komáromban gyűjtött legrégebbi datált láda 1848 föliratú (13. kép). Mivel azonban a Komárom megyei Csicsón fennmaradt hasonló keretű, 1810-ben keltezett ládát folyamatosan követik az évszámos rokon művek, lehetőség nyílik a konkrét összehasonlításra.

⁸³ SZNM 1981. 12. 1. Gyűjtő: K. Csilléry Klára, Budapest. Szélessége 114 cm.

⁸⁴ K. Csilléry 1984: 203.

⁸⁵ K. Csilléry 1984: 206.

Tömérdek ládát elemezve kirajzolódik a bútortípus alakulása. Nagyvonalú osztályozás szerint a komáromi ládák két csoportba sorolhatók: 1) A *korai ládákat* – V alakú vésőt használva – mély faragással díszítették. A minta fő eleme a véssett homlokzati páros keretékítmény és a véssett tulipán, amely helyenként újfajta festett virágmintával gyarapodott. 2) Az 1850-es évektől datált *késői ládákon* az addigi kereteket fölváltották a sekély zsinórfaragással készült körök meg az egymást keresztező hullámvonalak alkotta „*halas*” keret- és szegélydíszek. E típusra koszorús festés jellemző, amelynek fő motívuma rózsza.

Korai ládák

A legrégebbi föliratos ládákon már jelen vannak a korai komáromi bútorok legjellemzőbb véssett keretdíszei: a rokokó lant alakú az 1723-as érsekújvári és az 1810-es csicsói (Komárom m.),⁸⁶ a klasszicista füzér az 1807-es bodajki (Fejér m.) ládán.⁸⁷ Az 1810-es évektől pedig Fejér (Tác 1813), Veszprém (Szentgál 1828, Kenese), Esztergom megyében (Bajna 1829) és Kecskeméten (1828) látható a négyszögletes keret is, amely szintén a komáromi ládák főszereplője. A komáromi asztalosművek mellett egyes tájakon már a 19. század elején felfedezhetők helyinek tűnő változatok is.⁸⁸ Különösen a Felvidéken, a Közép-Dunántúlon és a Duna–Tisza közén, hol naiv,⁸⁹ hol professzionális kivitelben⁹⁰. Tekintve, hogy az első és legfőbb kelengyebútorról van szó, a tény nem meglepő, mert bármekkora is volt a komáromi központot, nem elégíthetett ki minden igényt.

Lant- vagy pajzskeretű ládák

A véssett keretékítmények közül – a magas művészeti stílusáramlatok időrendjét és az 1723-as érsekújvári ládát tekintve – bizonyára legkorábbi a rokokó jellegű lant (líra) avagy pajzs alakú. E keret ívelt, tükörszimmetrikus elemekből áll. Rendszerint két hosszú, hajlított levélből, amelyekből kis levelek ágaznak befelé. Tetejét páros levél, két-három ívű, csigás elem vagy egyenes faragott lécc alkotja, de nyitott formában (Érsekújvár, 1819) is előfordul.⁹¹ Ez az egyik leggyakoribb keretdísz. Az ábrázolásokon 1723-tól, az ismert tárgyi anyagban az 1810-től (csicsói láda) követhetjük nyomon. A komáromi láda elterjedési területén szinte mindenütt alkalmazták: a Kisalföld északi

⁸⁶ NM 37263. Gyűjtő: Bátky Zsigmond, Csicsó (Cicov, volt Komárom m., Szlovákia), 1902.

⁸⁷ SZIKM 75. 88. 1. Gyűjtő: Lukács László, Pákozd (Fejér m.), 1975.

⁸⁸ Lukács 2019: 378.

⁸⁹ Szakmár (Bács-Kiskun m.) 1826. VKM 71. 371. 1. láda.

⁹⁰ Tác 1813, Szentgál 1828, Harta 1840. NM 52. 71. 273. hartai láda. Gyűjtő: Fülep Lajos–K. Csilléry Klára, Sárköz (Tolna m.).

⁹¹ Thain 1991: 49.

13. kép. Komáromi láda 1848-ból (Komárno, Szlovákia). Néprajzi Múzeum. Kiss Margit felvétele, 2003.

és déli felében,⁹² Komárom körzetében,⁹³ a Duna bal partján, főleg Pest és Bács-Kiskun megyében, azon belül a kalocsai Sárközben,⁹⁴ és a távolabbi területeken,⁹⁵ a Dunántúlon leginkább Veszprém megyében,⁹⁶ szórányosan Fejér⁹⁷ (38. kép), és Somogy megyében.

A sokasodó asztalosműhelyekben a lantkeretnek számos lokális változata jött létre, nyitott és zárt formában, szakszerű kidolgozással, amit jól példáznak az említett Veszprém megyei ládák. Mellettük azonban a legkorábbi időktől fogva készültek szolid megoldások is, egyebek között Komáromtól északra⁹⁸ és a kiskunsági Duna mentén.⁹⁹

A lantkeret az egész 19. század folyamán jelen volt. Legtovább valószínűleg a hartai ágyakon létezett, amelyekre még a 20. században is rávésték (1907-es ágy).¹⁰⁰

⁹² Érsekújvár 1723, 1819, Bogyoszló 1817, Győr 1822, Edve 1840.

⁹³ Csicsó 1810, 1826, Komárom 1840, 1848.

⁹⁴ Szakmár 1826, Szeremle 19. század eleje.

⁹⁵ Nógrád, Heves m.

⁹⁶ Szentgál 1821, 1828.

⁹⁷ Pákozd 1831.

⁹⁸ Érsekújvár 1723, 1819.

⁹⁹ Kiskunhalas 1852 TJM 87. 5. 1. Gyűjtő: Bodor Géza, Kiskunhalas, 1987. Közli Szakál 1999: 258, 12. kép.

¹⁰⁰ Zentai 2022a: Harta.

Motívumkincs és díszítésmód

A líra alakú rámak belsejét különféle díszítmények ékesítik, legtöbbször tulipán, amely már az 1723-ban helyet kapott egy érsekújvári ládán. Az 1810 feliratú csicsói láda rozettája viszont mutatja, hogy a lantkeretek elvontabb témájú faragott elemeket is tartalmaztak. A reformkortól a vésett minta leginkább tulipános. Egy 1840-es évszámú láda foglalatába páros tulipánt véstek,¹⁰¹ az 1848-as Komáromból való ládát három pici tulipán díszíti.¹⁰² A közel egyidős kisalföldi (rába)csécsényi láda pajzsmezői egyvirágú tulipántövet zárnak magukba, az edvei ládán (1840, Sopron m.) a virágtőre öt eltérő tulipánt ültettek.¹⁰³ Ekkoriban a faragott felületeken már föltűntek a festett virágok is, először csak a domború motívumok közeiben.

Egyes tájakon a lantkeretben korán megjelentek *a vézés nélküli festett virágminták*, főleg a Sárközben (Szeremle), Sopron (Bogyoszló 1817), Veszprém (Bakonybél 1828, Nagyvázsöny)¹⁰⁴ és Fejér megyében (Pákozdi 1831),¹⁰⁵ Komáromból azonban nincs róla tudomásunk. Az egysíkú festett ornamentika jelentősen különbözik a komáromi vésett díszítéstől. Mindig vegyes virágokból áll, és uralkodó eleme a rózsa, ami a 19. század első felében legtöbbször kerek piros folt, ám van fehér árnyalással plasztikussá varázsolt „almarózsa” is, amint az egyik *szeremlei* sötétkék ládán szemlélhető (14. kép).¹⁰⁶ A nagyszerűen komponált mustra öt részre tagolódik. A vésett keretekben a virágos festmény háromszög alakú, a köztes teret és a széleket egy-egy négyrósás virág foglalja el. Mind az öt minta keskeny talpú fehér cserépen nyugszik. A festmények fő díszje a szembenéző páros galamb. A szeremlei láda nem datált, de stílusjegyei alapján a 19. század első harmadában készülhetett. Korának azonosításához segítségül szolgál három, hasonló madarakkal, kerekrozsákkal és kétfülű virágcsereppel festett láda a Veszprém megyei Szentgálról (1828), Balatonkeneséről meg Kádártáról (18. kép).¹⁰⁷

A négy ládát uraló gömbölyded motívum hasonmásaival másutt is találkozunk, például az 1831-es évszámú pákozdi (Fejér m.) ládán, a szigetközi Lipótról származó 1837 feliratú német ágyon,¹⁰⁸ nagy tömegben pedig a töltzi német bútorokon. A többnyire piros, olykor sárga vagy fehér ornáments leginkább almának látszik, helyenként – főleg a német mobíliákon – azonban apró rózsaszirmok sorai övezik, amelyekre a Hartán készült bútorokon, a táci ládán (1813) és a későbbi martosi, faddi tárgyakon csak fehér csíkozás emlékeztet.

Mind a faragott, mind a festett bútorok között már a 19. század első évtizedeiben

¹⁰¹ SZNM 1980. 17. 3. Gyűjtő: Kecskés Péter, Budapest, 1979.

¹⁰² NM 72. 136. 1. Gyűjtő: K. Csilléry Klára, Komárno (Szlovákia), 1972.

¹⁰³ Pálos Ede rajza, 1907. XJM-NA 1502.00. Közli F. Tóth 2002: 208.

¹⁰⁴ LDM 63. 3. 138. Bakonybél, 54. 124. 11. Nagyvázsöny. Közli Mészáros 2000: 120, 119. 10, 19. képek.

¹⁰⁵ SZIKM 63. 267. 1. Gyűjtő: Pesovár Ferenc, Pákozdi (Fejér m.), 1963. Közli Domanovszky 1981: 56. 18. kép.; Lukács 2006: 132. 7. kép.

¹⁰⁶ NM 60. 28. 4. Gyűjtő: K. Csilléry Klára, Szeremle (volt Pest m.), 1960.

¹⁰⁷ LDM 59. 29. 1., Gyűjtő: Vajkai Aurél, Szentgál, 1959; LDM 96. 18. 2. Gyűjtő: Törő László, Balatonkenese, 1996. Közli Mészáros 2000: 120. 11–12. kép. SZNM 1975. 21. 1. Gyűjtő: Takács Lajos, Kádárta, 1971.

¹⁰⁸ HM N 56. 56. 1., Közli Zentai T. 2022a: 50. kép.

14. kép. Szeremlei láda a 19. század elejéről (Bács-Kiskun m.). Néprajzi Múzeum. Sarnyai Krisztina felvétele, 2005.

is találkozunk lokális jellegű darabokkal. Ilyen datált példányokat örökített meg Thain János Érsekújváron 1812-ből és 1819-ből.¹⁰⁹ Veszprém megyéből *Szentgálról* rendelkezünk olyan korai lantkeretű ládával, amelynek a díszítése helyi ízekeket mutat. A gyűjtési adatok szerint az „ANNO // 1821” föliratú „komáromi láda”¹¹⁰ Szentgálon is készült. Sötétkék alapon fehérre pingált, faragott keretlevelei különféle festett virágokat ölelnek magukba, fehér csillagvirágokat, kerek piros és fehér rózsákat, háromszög alakú csokrokba rendezve. E kompozíció és a Komárom megyéből nem ismert apró fehér szirmú virágok egy korai csóri (Fejér m.) ládán is megfigyelhetők.¹¹¹

A szeremlei madaras minta párhuzamaként fölsorolt ládák festése nem rokokó foglalatú, jelezvén, hogy a virágozás független lehet a keretformától. A komáromi és az említett dunántúli, sárközi ládák díszítése alapvetően kétféle: 1) a komáromi ornamentika vésett mintájú, többnyire színezett tulipánokkal, amelyek mellé – az idő múltával – a faragott díszektől független festett virágok kerültek, 2) Komárom megyétől délre a keretmező és külterülete jobbára csupán festéssel dekorált, amelyben nagy szerepet játszik a vegyes csokor meg a rózsza.

A legdivatosabb alapszín a sötétkék, de gyakori a barna és a fekete is. A komáromi vésett ládák homlokzatának két szélét gyakran esztergályozott féloszlopok szegélyezik, amelyek a Veszprém, a Fejér megyei és a sárközi darabokról többnyire hiányoznak.

¹⁰⁹Thain 1991: 49, 51.

¹¹⁰NM 68. 136. 1. Gyűjtő: K. Csilléry Klára, Szentgál (Veszprém m.), 1968. Közli Zentai 2022b: 97. 44. kép.

¹¹¹SZIKM 80. 153. 1. Gyűjtő: Pesovár Ferenc, Pákozd (Fejér m.), 1980. Közli Lukács 2006: 16. kép.

Füzérdíszes ládák

15. kép. Bodajki láda 1807-ből (Fejér m.). Gelencsér Ferenc felvétele, 2006.

A copf stílusú füzérkeret fölülről és oldalról határolja a virágmintát. Sorsát az 1807-es bodajki ládától kísérhetjük figyelemmel egészen a 20. századig (Harta 1908). A legtöbb datált példány az 1840–1850-es évekből maradt fenn. Szép számban reprezentált Győr-Moson-Sopron, Veszprém és Bács-Kiskun megyéből, amellet kedvelték Pest, Fejér és Tolna megyében is. Komárom megyében és a komáromi Duna Menti Múzeumban viszont nem találtam képviselőjét.¹¹² A legkorábbi, bodajki lá-

dán a vésett keretmű két négyszögletű sarokrozetttárból, azokat összekötő, félkörívű babérfüzérből és a rozettákról alácsüngő két függelékből áll (15. kép).¹¹³

A füzér a 19. század elejétől gyakran faragott tulipános mintát ölel magába. A bodajki ládán egy szál tulipánt, a reformkor végi előlapokon dús levelű tulipántöveket látunk. Az 1840-es évszámú lébényi (Moson m.) láda füzére öt kisebb tulipánnal öltöztetett kétágú vésett virágtövet határol.¹¹⁴ A közel egyidős edvei (Sopron m.) láda füzerei valóságos keretnek látszanak, fölül ékrovásos léccel, alul két szál fekvő tulipánnal lezárva. Mezőjét palmettaszerű levélcsonomó és két kicsi tulipán díszíti. A tulipánok száma továbbra is változatos, az 1847-es tápiószecsői¹¹⁵ és a hasonló korú móríchidai (Győr m.) láda¹¹⁶ füzérkeretében csak egy van belőlük, bogyoszlói (Sopron m.) társukon viszont az ekkortájt jellemzővé váló páros formában szerepel.¹¹⁷ A függelék alja mindinkább csukott tulipán vagy gömbszerű alakot ölt.

A babérfüzér rusztikus átalakulásának sajátos korai példája egy 1835-ben készült koroncói (Győr m.) egyszínű barna ládán tanulmányozható, amelyen a füzér copfjait nagy hármass levélcsonomó és egy vele szembefordított alsó tulipán alkotja. Ezen a darabon látjuk először a mező tetején elhelyezett széles kelyhűvé növelt tulipánt is.¹¹⁸ Az *MS 1835* feliratú példány hasonmása *Bakonybél*-ből került múzeumba (16. kép).¹¹⁹

A vésett minta a 19. század derekán még annyira népszerű, hogy az asztalosok és képzetlen „faragó”-k számos településen készítik. Többé-kevésbé átalakított füzérkeretes változatai szerte megtalálhatók a Duna mentén, különösen a Kiskunságban és a

¹¹² Sipos Anna szíves képes közlései, 2020. 09. 11., 2021. 07. 30.

¹¹³ SZIKM 75. 88. 1. Közli Lukács 2006: 132. 9. kép.

¹¹⁴ Pálos Ede rajza, 1907, XJM-NA 1502.00. Közli F. Tóth 2002: 208.

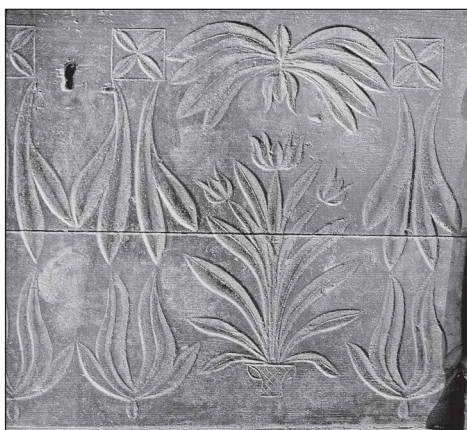
¹¹⁵ Pálos Ede rajza, 1911: 167.; Csiszár 2015: 66.

¹¹⁶ NM 71. 87. 12. Gyűjtő: K. Csilléry Klára, Tápiószecső (Pest m.), 1971.

¹¹⁷ SZNM 1970. 77. 82. Gyűjtő: Boross Marietta, Bogyoszló (Sopron m.).

¹¹⁸ XJM N 66. 3. 2. Gyűjtő: Czigány Béla–Németh Imre, Koroncó (Győr m.), 1966.

¹¹⁹ LDM 70. 3. 14. Gyűjtő: Balassa M. Iván, Bakonybél, 1970. Közli Mészáros 2000: 121. 15. kép, tévesen 69. 8. 139-es számmal.

16. kép. Tulipánfüzérés vésetű láda részlete Bakonybélből (Veszprém megye). (székesfehérvári) Szent István Király Múzeum. Balassa M. Iván felvétele, 1970.

kalocsai Sárközben.¹²⁰ A helyi jellegű kiskunhalasi ládák füzér övezte részét szinte mindig egy szál vésett tulipán díszíti, rendszerint barna alapon.¹²¹

A legtöbb füzérdíszes láda talán a Duna–Tisza közén maradt fenn. Egy részük *Hartán* készült, ahol e vésett foglalat a ládáknak szinte elmaradhatatlan eleme volt, a datálások szerint 1840-től az 1900-as évek elejéig. Belsejükbe nem faragás, hanem egysíkú pingált csokor került.¹²²

Négyszögletes keretű ládák

17. kép. Komáromi láda 1844-ből, Mohácsról (Baranya megye). (veszprémi) Laczkó Dezső Múzeum. Néprajzi Múzeum. Kiss Margit felvétele, 2011.

A vésett díszű ládákon leggyakoribb a négyszögletes keret. A több mint száz évig kedvelt forma változatainak száma csaknem végtelen. Többségüket széles sávok alkotják, a sarkokon négyszögletű rozettával, felületüket különféle fonat-, vonal-, levél- és drapériaelemek vagy rovátkák díszítik. Némely ládán a sarkokat lekanyarították, megspórolva a rozettát.¹²³ Az 1840-es évektől gyakori e ráma kapuforma változata is. A három- és négyoldalú kereteket általában egyezően dekorálták, de másfajta megoldások is előfordulnak. Egy 1844-es évszámú *mohácsi láda* függőleges sávjaiba például lapos oszlopokat faragtak (17. kép).¹²⁴

¹²⁰Lásd például TIM 81. 11. 1. 1854-ből, TJM 92. 1. 1. Gyűjtő: Bodor Géza, Kiskunhalas, 1983.

¹²¹Szakál 1999: 18–20. képek.

¹²²NM 52. 71. 243. „Sárköz”. Gyűjtő: Fülep Lajos–K. Csilléry Klára, é. n.–1952. Közli Szojka 2005: 71., NM 130573. Gyűjtő: Kunszabó János, Budapest, 1931.

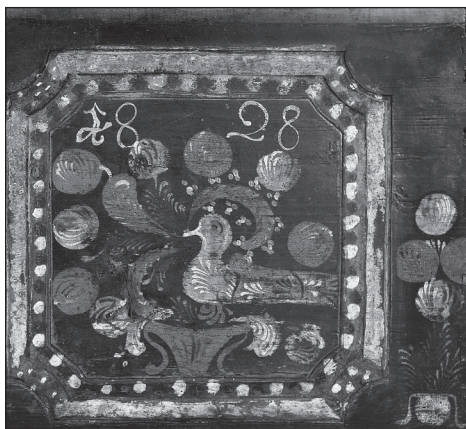
¹²³Szentgál 1828. Kiskunhalas 1838. TJM 55. 57. 1. Gyűjtő: Nagy Czirok László, Kiskunhalas, 1953. Közli Szakál 1999: 1. kép.

¹²⁴NM 60. 46. 2. Gyűjtő: Györgyi Erzsébet, Mohács (Baranya m.), 1960.

E keretfajta az 1812-es érsekújvári és az 1813-as táci ládatól követhető, amelyek helyi jellegűek. A táci (Fejér m.) darab vonalzóval előrajzolt vésett keretműve „németesen” kockázott, és virágmintája csupán festett.¹²⁵

A Duna mente középső és déli részén a faragott keretnek létezik egy boltíves fülke alakú variánsa is. Legnagyobb számban a hartai ágyakon alkalmazták,¹²⁶ de egy 1848-as évszámú kopácsi láda révén tudunk róla a baranyai Drávaszögből is.¹²⁷ A fülke alakja fölidézi az érett dunai stíluskörben elemzett „bajai” ládákét.

Ornamentika

18. kép. Szentgáli láda részlete 1828-ból (Veszprém m.). (veszprémi) Laczkó Dezső Múzeum. Sárközi Judit felvétele, 2021.

A négyszögletű ráma belvilága fölöttébb változatos. A korai komáromi ládákban a mezőket faragott tulipán uralja, de előfordul a vésett rozetta is. Az 1833-as vellei (Fejér m.) barna ládán tizenkét sugarú csillagrozetta,¹²⁸ egy Martoson (volt Komárom m.) vett fekete ládán nyolcágú rozetta látható.¹²⁹ Az effajta keretekben is szívesen alkalmaztak vegyes díszítő technikát. Az egyik tolnai Sárközből való ládán például a vésett keretek mezőibe páros tulipántöveket faragtak,¹³⁰ a fő dekorációt mégis az élethűen festett rózsák képezik. E kétféle díszítés egyaránt népszerű volt Komárom megyében, a középső Duna mentén és Veszprém megyében.¹³¹

Amint az 1820-as évekbeli szentgáli és balatonkenesei ládák mutatják, a négyszögletű vésett foglalatban is korán megjelent az egysíkú festett virágozás, ami nagyon jellemző volt a Veszprém megyében (Szentgál 1828) és a Hartán készült (1840, 1871 stb.) bútorokra. További kutatásra vár, hogy vajon ez idő tájt Komáromban festettek-e faragás nélküli mezőket, amivel még csak a 20. századi kelengyeládákban és a kisládákban találkoztam.

¹²⁵ SZIKM 78. 1. 1. Gyűjtő: Lukács László, Tác, 1978. Közli Lukács 2006: 132. 13. kép.

¹²⁶ Zentai 2022a: Harta

¹²⁷ NM 59. 135. 2. Gyűjtő: Gönyey Sándor, Kopács, 1940-es évek. A nyilvántartásban tévesen 1843 szerepel.

¹²⁸ SZIKM 72.7. 1. Közli Lukács 2006: 132. 6. kép.

¹²⁹ Duna Menti Múzeum V-467. Gyűjtő: N. N., Martos / Martovce, volt Komárom m., Szlovákia, 1972. Közli Sipos, 2018: 10. 2. kép.

¹³⁰ NM 50. 3. 1. Gyűjtő: Ács Lipót, Sárköz, Tolna m., 1950.

¹³¹ LDM 89. 27. 24. Veszprém (1865), 1989, 59. 30. 1. Szentgál, 1865, Veszprém m., 1959, 74. 19. 2. Közli Mészáros 2000: 122–123. 18, 19, 21. kép.

A *véssett tulipán* legtöbbször háromszirmú, oldalnézetben ábrázolt, természetközeli virág, gyakran magányosan, máskor kettesével. Töve mindig dús levelű, amelyen a tulipán nemegyszer mellékszereplő csupán. Például az egyik Izsán gyűjtött komáromi láda keretsávjai összetartó levelekre ültetett kicsi tulipánt öveznek.¹³² Az 1830-as évektől a ládahomlokzatokon föltűntek a széles kelyhű tulipánok is.¹³³

A tulipános díszítés komponálásának határtalanok a lehetőségei, és az asztalosok ezeket ki is használták. Ötletes megoldást látunk egy Győr megyei ládán.¹³⁴ Az átlósan elhelyezett, páros tulipánokat két különálló vonalkeretbe illesztették, úgy hogy egyetlen minta képzetét keltik. E mustra sajátos képviselője a teljes homlokzaton szétterülő tulipántőnek és a páros tulipánt jeleníti meg, amely a 19. század derekán az egyik legkedveltebb komáromi ornamens.

A *véssett tulipános* mintának remek lokális változatai jöttek létre Felső-Magyarországon és másutt is. A folyamat az évszámok tárgyak körében a Duna–Tisza közén az 1833-as évszámú ceglédi¹³⁵ és az 1838-ban datált kiskunhalasi ládától¹³⁶ követhető nyomon.

Átmenet és megújulás

A 19. század közepe a változás időszaka. A ládatest egy alsó ál-, majd valódi fiókkal egészül ki (Udvard, 1843), mind gyakoribb az esztergályozott féloszlop, és az ornamentikát is számos újítás éri. A tulipán lassan elenyészik. Az 1844-es mohácsi láda *véssett* mintája már csak ívekből és szilvamag alakú formákból áll. Az ország felső területein – a Kisalföldön, Nógrád és Pest megyében – népszerűvé válik a teljes előlapot borító *geometrikus díszítés*. Az egyszínű, *véssett* körökből (Bogyoszló,¹³⁷ Perőcsény, Galgamácsa) vagy négyszögekből alkotott (Ógyalla, Győrújfalú) összefüggő mintát általában csak vonal határolja. A *véssett* díszítést azonban fokozatosan háttérbe szorítja a festett virágzás. Nagyon sokféle, addig nem látott virágot festenek. Közülük is kiemelkedik a rózsza, amely sokszor félprofilban ábrázolt plasztikus virág (Écshegy, 1857).¹³⁸ A „tulipános láda” ettől kezdve mindinkább rózsás, csak a nevét őrzi még ma is. A komáromi ládák késői mintaszerkezete is ekkoriban formálódik.

A komáromi láda késői korszaka

A faragott komáromi ládák a *vésés* már az 1840-es években kezd sekélyebbé válni. Inkább csak bemetszés. E takarékos megoldást eleinte a keretsávokban alkalmazták.

¹³² Duna Menti Múzeum V–1217. Gyűjtő: N. N. Izsa / Iza, volt Komárom m., Szlovákia, 1976.

¹³³ Koroncó 1835, Rábapatoná 1841, Győr m. Pálos 1911: 167.

¹³⁴ XJM-NA 1502.00. Pálos 1907. – Mérgesi volta nem igazolt. Közli Zentai 2022b: 108, 51. kép.

¹³⁵ Ceglédi Múzeum 77. 8. 1. Közli Ikvainé–Sz.Tóth 2003: 47. 32. kép.

¹³⁶ TJM 55. 51. 1. Gyűjtő: Nagy Czirok László, Kiskunhalas (volt Kiskun m.), 1953.

¹³⁷ SZNM 1971. 35. 31. Gyűjtő: Boross Marietta, Bogyoszló (Sopron m.). Közli Zentai 2022b: 110. 53. kép.

¹³⁸ Pálos Ede festménye, 1907. Közli F. Tóth 2002: 208. 6.45. kép.

19. kép. Korai új stílusú komáromi láda Martosról (volt Komárom m., Szlovákia). (komárnói) Duna Menti Múzeum. Szabó László felvétele, 2020.

Udvardon (Nyitra m.) egy 1843-as évszámú láda négyszögletes keretében megjelent az egymást keresztező ívelt vonal, amely „hal”- és rombuszsorokat alkot. Az 1848 feliratú, Kemencén talált fekete ládán ugyanezt a díszítőelemet látjuk,¹³⁹ és ettől fogva egyre gyakoribb a kereteken és sorminta gyanánt az álfiókon. Ezek a díszítés megújulásának első jelei, majd az 1850-es években a ládahomlokzatokra kisebb-nagyobb köröket karcolnak, előrajzolva az új divatú festett koszorúkat, amelyek a késői komáromi ládák jellegét adják.

A komáromi Duna Menti Múzeum huszonegy ládája közül legalább öt a késői koszorús stílus képviselője. Martoson, Komáromban és Izsán gyűjtötték őket, és mindegyik datálatlan.¹⁴⁰ A Néprajzi Múzeum komáromi ládái közül hat ilyen: egy Komáromból, három Komárom megyéből (Szimő, Martos, Ács), egy-egy Pest (Piliscsaba, 1872) és Baranya megyéből (Mohács).

A két legkorábbinak tűnő koszorús láda Komáromból¹⁴¹ és Martosról származik. A *martosi láda* festett előlapját egy kis és egy nagy, zsinórfaragású kerek sávkeret díszíti,¹⁴² bennük apró virágokkal, közöttük egy keskeny apróvirágos meg egy tömött, rózsás koszorúval. A közöket és széleket tulipánszálak ékesítik. Az álfiókon végighúzódik a vésett „hal”-sor, rózsákkal telehintve (19. kép).

Ilyen tehát az a komáromi láda, ami a komáromi asztalos-leszármazottak – például Németh István¹⁴³ – szerint a 19. század második felében, végén eljutott Fiuméig, és

¹³⁹NM 60. 63. 50. Gyűjtő: Erdélyi Zoltán, Kemence (Nógrád m.), 1960.

¹⁴⁰Közli Sipos 2018.

¹⁴¹NM 136293. Gyűjtő: Fél Edit, Komárom, 1939.

¹⁴²Duna Menti Múzeum V–259. Sipos 2018: 209. 1. ábra.

¹⁴³Németh I. 2016. 06. 23. l. n.

20. kép. 20. század eleji komáromi láda Martosról. (komárnói) Duna Menti Múzeum. Szabó László felvétele, 2020.

amelyről a kutatók már autentikus adatokat is gyűjthettek.¹⁴⁴ Apróbb módosításokkal, a festett minta gyarapításával e bútordarabok az 1920-as évekig készültek Komáromban.

A komáromi láda második korszakának jegyeit mutató évszámos darabok közül a legrégebbit (Duna)Bogdányból ismerjük, 1858-ból.¹⁴⁵ Ezt követi egy hartai jellegű példány 1859-ből,¹⁴⁶ majd a bogdányihoz igen hasonló 1862-es évszámú csornai láda,¹⁴⁷ amely a késői típus kiértelmezett képviselője.

A 19. század vége felé a komáromi láda egyre díszesebb. A homlokzati koszorús minta karcolt belső gyűrűje egy-két nagyobb, koncentrikus körrel bővült, s ezzel a koszorú is megduplázódott, sőt megháromszorozódott. A szögletes keret eltűnt. Alkalmazkodva a felület méretéhez és a korlátlansághoz, a kompozíció bonyolódásával együtt járt az ornamensek kisebbedése és sűrűsödése. Újra divatba jött a fekete alapszín. A koszorús nagyládák szinte mind feketék. Visszatért a tulipán is, noha csak mellékszereplőként. Gyakran a láda fedele és két vége is festett, a zsinórfaragású díszítés azonban az előlapra korlátozott. A ládaszerkezet már nem változott, ál- vagy kihúzható fiókkal, esztergályozott féloszlopokkal készül.

Egyik késői *Martoson vett* láda valódi fiókkal rendelkezik, és magassága eléri a 75 centimétert (20. kép).¹⁴⁸ Előlapjának díszítése a komáromi ládafestés utolsó fázisát képviseli. Koszorúinak számát még egy félkoszorúval növelték, a kerek rózsza csíkos,

¹⁴⁴Kecskés 1978: 40–41., 161–162.; K. Csilléry 1991: 510.; Nagy Varga 2003: 46.; Németh 2016: I. n. (utolsó lap).

¹⁴⁵Ferenczy Múzeum 92. 5. 1. Közli Ikvaíné–Sz. Tóth 2003: 47. 33. kép.

¹⁴⁶VKM 71. 377. 1. Közli Romsics 2010: 54. 6. kép.

¹⁴⁷CSM N 69. 19. 2. Gyűjtő: Szalontay Judit, Csorna (Sopron m.), 1969.

¹⁴⁸Duna Menti Múzeum V–1059. Sipos 2018: 214. 6. ábra.

a tulipánok sárgák, a halas véset pedig elmaradt. A 20. század elején készültek olyan koszorús ládák is, amelyekről elhagyták a zsinórfaragást,¹⁴⁹ és az országos trendnek megfelelően Komáromban is megjelent a fehér alapszín, amit egy 1901-es évszámú láda reprezentál.¹⁵⁰

Összegezve elmondható, hogy a fennmaradt tárgyak lelőhelye alapján kirajzolódik a komáromi láda elterjedési területe. Legtöbb példányát Komárom, Győr, Moson, Sopron megyékből és a Duna észak–déli folyása két oldaláról ismerjük. Igen sok ládát őriznek a Pest, a Fejér és a Veszprém megyei múzeumok is, de eljutottak Esztergom, Nógrád, Zólyom, Hont, Jász, Nagykun, Szolnok, Heves, Szabolcs, Szatmár, Baranya, Somogy, Zala megyékbe, sőt nem egy asztalos szerint Fiúméba is. Mindez széles körű használatról, vásár- és hatókörrel tájékoztat, amely a 19. század második felében a Dunától távolabb szűkülni látszik. A koszorúmintás késői komáromi ládának már nem vagy alig készültek vidéki változatai. Egyes kutatók azt is tapasztalták, hogy olyan helyeken, például a Káli-medencében, ahol a korai komáromi láda népszerű volt, késői példányai hiányoztak.¹⁵¹

A komáromi láda utóélete

A 19. század utolsó negyedében a komáromi ládát még egy változás éri. A ládatest egy vagy két fiókkal gyarapszik. Először helyi asztalosok építik rá a komáromi vagy ahhoz hasonló ládát egy lábas, fiókos alvázra, majd új sublóládákat készítenek. E bútorok igen magasak, sokszor a 90 centimétert is meghaladják, nemcsak a komód hatására, hanem mert a fölhasznált régi láda rendszerint álfiókos. E ruhásládák részei tehát különböző időben készültek, és gyakran kétféle díszítő stílust jelenítenek meg. A befoglalt ládán gyakori a vésett minta, még a korai komáromi mély vésetű páros tulipántó is, az új fiókra viszont legtöbbször koszorúsorot festettek.¹⁵²

Az iménti leírás főleg a tolnai Sárközben és a Kisalföldön gyűjtött évszám nélküli „dupla fiókos” ládákra érvényes.¹⁵³ Közülük több is *Decsről* származik. Festésük, illetve átfestésük arra vall, hogy e tárgyak Decsen is készültek, ugyanis az ottani bútorok motívumai, ötszirmú leveles-bibés tulipánjai díszítik őket.¹⁵⁴ Az utolsó kísérlet a komáromi láda újrahaznosításával kezdődött és helyi ízlésű festett bútorok létrejöttéhez vezetett, jobbra Komáromtól távol.

A díszágyak

A 18. századi ágyak jellemzéséből kitűnt, hogy a korai darabok között egyelőre nincs bizonyíthatóan komáromi eredetű. Örömről szolgál viszont, hogy a 19. századból

¹⁴⁹ Duna Menti Múzeum V–588. Közli Sipos 2018: 214. 3. ábra.

¹⁵⁰ NM 72. 12. 1. Gyűjtő: K. Csilléry Klára, Budapest, 1972. Közli K. Csilléry 1987: 8. kép.

¹⁵¹ H. Csukás 1988: 115.

¹⁵² NM 91839. Gyűjtő: Ács Lipót, Sárköz, 1911.

¹⁵³ SM N 56. 393.1. Közli F. Tóth 2002: 210.

¹⁵⁴ A decsi festett bútorról részletesen: Zentai 2022a.

ismerünk néhány nyoszolyát, amelyek a ládákon is megtalálható faragott díszítményeik és néhány adat szerint nagy valószínűséggel Komáromban készültek. E datálatlan bútorokat Kisalföldön gyűjtötték.

Mátyusföldi ágyak

21. kép. Martosi ágylél faragott komáromi tulipánokkal a Duna Menti Múzeumban. Szabó László felvétele, 2007.

A martosi tájház első szobájában álló másik fekete nyoszolya orma az előbbivel egyező alakú és szerkezetű, festése azonban későbbi; apróelemes, füzéres virágzósa elfedi a vésett tulipánokat. Ugyanakkor e minta kormeghatározó, mert azonos egy 1873-ban datált komáromi ládáéval.¹⁵⁷

A komáromi Duna Menti Múzeum tizenegy komáromi stílusú ládája származik a Vág és a Nyitra szabdalta vidéken fekvő Martosról, és e szlovákiai magyar faluban gyűjtötték a múzeum díszágyait is.

Az martosi ágyaknak csak külső vége tornyos. Az állatfejes ágyak áttörés nélküli változatát képviselik. Fejezetük még őrzi a hagyományos líraformát, a léckereteket azonban vésett szalagok helyettesítik, az ormon lépcsős piramist, a lenti táblán két négyszöget alkotva.

A komáromi múzeum két datálatlan martosi tornyos ágylélnek egyike az állandó kiállításban látható (21. kép).¹⁵⁵ Ormának közepét két nagy, mély vésetű, pirossal és zölddel színezett tulipántó díszíti. E fő motívumokat festett, kerek szirmú fészkes virágok, gömbölyű csíkos rózsák és apró virágok veszik körül. Az alsó négyszöget hasonló virágminta tölti ki, az 1862-es csornai lán megjelölő, két dinnyécskével kiegészítve. Fölöttük vízszintes lécekkel határolt fríz húzódik, egy-egy sor kerekrozsával. A fekete alapú ornamentikát a piros szín uralja. Az ágy akkoriban készülhetett, amikor 1852-ben egy nézsai (Nógrád m.) jobbágy ingóságai között „komáromi fekete nyoszolya”-t is leltárba vettek.¹⁵⁶

¹⁵⁵Duna Menti Múzeum V–247. Gyűjtő: Vavrovics Ilona, Martos (Martovce, Szlovákia), 1968.

¹⁵⁶Zólyomi 1998: 110.

¹⁵⁷NM 15460. Gyűjtő: N. N. Budapest, 1898.

A 19. század vége felé Mátyusföldön divatba jött a „kettős ágy”, rendkívül gazdag ágyöltözettel. A tisztaszobában két álmennyezetes ágyat állítottak föl egyvégtében, és külső hosszú oldalukat – komáromi találmányként – közös, faragott és festett keretbe foglalták. Az egybekapcsolt ágyakban, ahogy a 19–20. század fordulóján országszerte, alvásra való „búvó”-t alakítottak ki, „paplannyal” (függönnyel) eltakarva. Eklatáns példáját a martosi tájházban láthatjuk.¹⁵⁸

Az ágyakra erősített *díszkeret* négy részből áll: az álmennyezet szélén húzódó, három-négy rétű párkányból és a lábakra boruló három takaródeszkából. A faragott, csipkézett szélű, feketére festett keretmű alkotóelemei 20–30 centiméter szélesek. Felületük gazdagon díszített. A koszorúpárkányon domború, sárga, piros, zöld, kék csepp-, tulipán- és szívsorok követik egymást, a függőleges elemeken vésett, leveles szárú, festett tulipán nyújtózik. A hátsó szobában álló kettős ágy hossza 360, magassága 190 centiméter. E párját ritkító „vetett ágy” az 1890-es években általános volt a településen.¹⁵⁹ Kissé hiányos martosi példánnyal a Néprajzi Múzeum is rendelkezik. Szerkezete nagyon egyszerű, de a csipkézett fekete takaródeszkákat faragott, színezett, tulipános minta és vörös szelfestés díszíti. Fél Edit följegyzése szerint az ágyat *Ipót Pál* asztalos készítette a 20. század első negyedében a közeli Komáromban.¹⁶⁰

A tápszentmiklósi ágy

22. kép. Tápszentmiklósi faragott ágy 1876-ból (Győr m.). Szabadtéri Néprajzi Múzeum. Bánáti Balázs felvétele, 2022

A Kisalföld délkeleti szélén fekvő helységből egyedülálló ágy (22. kép) került a Szabadtéri Néprajzi Múzeumba.¹⁶¹ A 96x165 centiméteres barna bútordarab hasáb alakú lábait farkasfogas vésetű gomb tetőzi. Külső támlájának peremén 67 centiméter magas orom emelkedik, aminek a homlokzatát két sorban, három-három vésett, ferde állású, hármas levélcsozor ékesíti, sárga, kék (vagy fekete) és piros színekkel kifestve. A levélsorok alját sarokrozetták határolják. Az orom legalján zsinór faragású szegélyminta húzódik, amely négy barackmag alakú kék „hal”-ból és három okkersárga rombuszból áll. Az alsó tábla egyetlen díszé az 1876-os évszám.

¹⁵⁸ Duna Menti Múzeum V–949. Gyűjtő: Šťastná Ida, Martos, 1975.

¹⁵⁹ Sgy.: Ötvös Andrásné Balla Zsuzsanna (sz. 1943), Martovce (Martos), 1998.

¹⁶⁰ NM 136298, 136299. 136300. 1–4. Gyűjtő: Fél Edit, Martos, 1939.

¹⁶¹ SZNM 78. 1. 36. Gyűjtő: Boross Marietta, Tápszentmiklós, 1977.

Az ágy eredetileg vásárból származott. Gyűjtője, Boros Marietta indokoltan föltételezte, hogy „valószínűleg a komáromi asztalosok árulták”.¹⁶²

ÖSSZEGZÉS

Az elmondottakból kitűnt, hogy a Duna mente főbb népi díszbútorainak értékelése különbözik a néprajz köreiben fél évszázada terjedő felfogástól. Tüzetesen megvizsgálva a 17–18. századi műtárgyakat, a területre jellemző stílusjegyeik alapján és anonim készítőhelyük miatt tágabb fogalomkörben határoztuk meg őket.

I. A festett népi bútór első korszakából származó csekély számú datálatlan *korai mű* mindegyike láda, amelyek többségét egysíkú virágminta díszíti. Az ornamentika nagyfészkü felülnézetes rózsákból, oldalról mutatott tulipánokból, „templomi” boggyós gyümölcsökből, kétkaréjú gránátalmákból és levelekből áll, kacskaringókkal, kottafejes kacsokkal, erőteljes kontúrokkal, árnyaló vonalakkal cifrázva. A minta-szerkezet szimmetrikus és egybefonódó, néhol festett keretekkel, kazettákkal tagolt. A megfogalmazás és összkép – a gyér motívumegyezés dacára – rokonságot mutat a 18. század első felének templomfestészetével. Hasonló vonásaik mellett azonban már e néhány láda is többféle táji változatot képvisel. Eltéréseik különböző mértékűek. A 17. századnak tekintett Bács-Bodrog megyei, a 18. századi szentgáli és ormánsági ládák motívumai közül csak a fészkes rózsza ábrázolása egyöntetű. A szentgáli és a mohácsi darabok fehér „szőlő”-ik, sajátos tulipánjaik révén közel állnak egymáshoz, egyéb ornamentenseik viszont, főleg a mohácsi szalagfülke és a kétkaréjú (gránát)alma más-más műhelyekre utalhatnak.

II. Az *érett dunai stílusú művek*, ládák meg ágyak, a 18. század második feléből és a 19. század elejéről maradtak fenn, számottevő mennyiségben, gyakran évszámmal ellátva. Mindkét fajta kelengybútor felülete léckeretekkel és rátétekkel tagolt, festett növényi mintával díszített, amelyben főszereplő a lombdíz, a tulipán és a gránátalma. Széles ecsetvonásokkal föl vitt nagy formák és finom – gyakran a motívumra festett, annak tartalmat adó – rajzolat jellemzi őket. A barna alapszín mellett divatba jött a fekete és a század végétől a sötétkék. A sokféleképpen díszített ládák – amelyek között nincs bizonyítottan komáromi – megannyi készítőhelyre vallanak.

Az ágyakon újdonság a barokk vonalú magas orom, a bőséges applikáció, a lépcsős belső keret és a rokokó jellegű áttört díszítés. Két fő változatuk alakult ki: az *indásan áttört* oldalú (Szentés 1759) és a bővebben képviselt, kétnyílású „lófejes” nyoszolya (1783–1938), amely hazai fejleménynek látszik. Mindkettő előfordult a Kisalföldtől a Dél-Alföldig. Felületi díszítésükben táji különbségek mutatkoznak. A győri és a rábaközi példányokat, úgy tűnik, nem virágozták, az 1783-as lelőhely nélküli, leginkább Hartához kötődő ágyorom viszont dús lombmintával rendelkezik. A legtöbb virágos lófejű ágy a Duna középső folyása mentén maradt fenn, ahol a hartai német asztalosok nagy számban gyártották.

¹⁶² SZNM 78. 1. 36. leírókarton.

III. A bútorfestés térhódítása mellett a faragott növényi díszítés is folytatódott, amelynek 18. század elején készült emlékei nem szerepelnek a szakirodalomban, utódaikat pedig a komáromi asztaloság harmadik periódusába sorolták.

A dunai stíluskör leghíresebb bútora a *komáromi láda*. Nagy részük megegyezik azokkal a műtárgyakkal, amelyek az eddigi közlemények szerint a komáromi harmadik és negyedik stílusperiódusba tartoznak. Itt azonban értelemszerűen a *korai és késői* megkülönböztetést alkalmaztuk.

1. A vésett mintájú ládák első ismert, érsekújvári (1723) és „győri” (Dénesfa, 1729) példányai a legrégibb datált népi bútorok a vizsgált területen. Nem véletlenül, hiszen a faragott ornamentika a középkori ácsolt bútor díszítésének hagyománya. Évszámuk önmagában is ellentmond a harmadik korszakba sorolásnak. Tény viszont, hogy a tárgyi anyagban a vésett, színezett ládák nagy számban az 1800-as évek elejétől fordulnak elő. Fő jellemvonásuk a faragott tulipán és a páros keretmű, amelynek három domináns típusa van: a rokokó jellegű lant vagy pajzs alakú, a négyszögletes sávkeret (néha csak három oldalon zárt) és a klasszicizáló barokk füzér. Közülük a lantkeret a legkorábbi (Érsekújvár 1723), a négyszögletű a leggyakoribb, az ugyancsak népszerű copf füzér azonban egyelőre csak a Komárom megyén kívüli tájakról, főleg Győr, Veszprém, Fejér és Bács-Kiskun megyei – jelentős számban hartai – ládáról ismert. Mellettük egyéb, levélindás (Dénesfa 1729) és kevert változatok is léteznek.

A keretfajták megválasztása néha utalhat eltérő készítőhelyre, a befoglalt díszítés még inkább fölveti a különböző eredet lehetőségét. A Komárom körzetéből származó ládák faragott lant és négyszögletű kereteiben vésett, színes, ritkábban monokróm tulipános mintát találunk, a középkor-dunántúli és a középső Duna menti ládákon viszont zömében csupán festéssel virágzott mezőket, amelyekben a tulipán helyén rózsza, fehér csillagszerű és fészkes virág szerepel. A hartai asztalosok ládáit uraló vésett füzérek és a dél-alföldi boltíves fülkék is lapos, festett ornamentikát öveznek. Mindez arra vall, hogy a Komáromtól távolabbi műhelyekben is előállítottak különféleképpen díszített, faragott ládákat.

A sajátos, tájjellegű festett díszítés főleg a Veszprém és a Fejér megyei „*komáromi láda*”-kat jellemzi. Az 1821-es évszámú szentgáli láda gyűjtésekor föl is jegyezték, hogy az Szentgálon készült. Noha a régi tárgyak esetében az adatközlők tudása ritkán megbízható, kétségtelen, hogy mindkét megyében korán megjelent az asztalosipar¹⁶³ és a festett bútor. Székesfehérváron az asztalosárszabásokban 1736-ban és 1743-ban háromféle méretű „*festett láda*”-t különböztettek meg, az 1794. és 1813. évi Veszprém megyeiben pedig a „*Parasztossan festett*” bútorok sorában fenyőfa ládák is szerepelnek.¹⁶⁴ Mindazonáltal e dunántúli tárgycsoport még beható kutatásra vár.

Sok területen, különösen a Duna–Tisza közén, az 1830-as évektől tapasztalható a faragott ládák jellegzetesen helyi, többé-kevésbé naiv megmunkálása, nagyrészt színezés nélkül (Cegléd, 1833, Kiskunhalas, 1838).

A kiterjedt komáromi vásárcörzetre gondolva fölmerül a kérdés, vajon nem az egyes komáromi asztalosok műveinek különbözőségéről van-e szó. Biztos választ nem

¹⁶³ Batári 1963: 247.; Lukács 2006: 128.

¹⁶⁴ H. Csukás 1996: 95, 97, 118–119, 138.

adhatunk, mert a nagy asztalosközpontok népi termékeiről nem készült olyan részletes feldolgozás, hogy összevethetők lennének. Az ismert közepes vagy kisebb központok bútoraira azonban, az egyéni jegyek mellett, közös motívumkincs és arculat jellemző, amint látható a hartai, a faddi, a Fertő-vidéki, a váraljai és más műhelyek esetében.

A komáromi ládák vésett tulipánjai és keretei ugyancsak kiegészültek festett virágokkal, többféle rózsával, amelyek az 1840-es évektől kezdve fokozatosan elfedték a tulipános faragványokat. Egyre általánosabbnak tűnik az a törekvés, hogy a munkáigényes faragást festéssel helyettesítsék. A ténylegesen komáromi ládákon azonban e folyamat, a 20. századot leszámítva, nem „fajult” odáig, hogy a plasztikus mintát elhagyják. A 19. század derekán még az ágyormokra is rávésték a páros tulipánt, amely az 1870-es években is előfordult.

2. Nagyobb változás az 1850-es években következett be. A mintát sekély, zsinórfaragású koncentrikus körökhöz igazították, vegyes virágkoszorúk formájában. Bennük a piros rózsza kapott főszerepet. A sokáig alkalmazott szögletes sávkeretbe hal és rombusz alakú vékonyan vésett sordísz került, akárcsak az ekkoriban általánossá váló álfiókra. Ez a komáromi láda összetéveszthetetlen új, *késői stílusa*, amelynek, úgy tűnik, már nem, vagy alig készültek vidéki változatai, és amely egészen az 1920-as évekig létezett, amíg a komáromi népi asztalosbútor története véget nem ért.

Irodalom

BÁNSZKY Mária

2009 Komáromi ládák a Vajdaságban. *Bácsország* 3. 78–79. Subotica.

BATÁRI Ferenc

1963 XIX. századi veszprémi asztalosok. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 1. 247–257. Veszprém.

BAUR-HEINHOLD, Margarete

1983 *Alte Bauernstuben*. München: Verlag: Georg D. W. Callwey. BEITL, Klaus

1976 *Landmöbel. Zeugnisse alter Handwerkskunst*. Salzburg.

BELLON Tibor

1987 Bútorművesség. In Bellon Tibor–Szabó László (szerk.): *Szolnok megye népművészete*. 365–373. Budapest: Európa Könyvkiadó.

BÉL Mátyás

1989 *Az újkori Magyarország földrajzi-történelmi ismertetése. Komárom vármegye*. Tatabánya: Kalligram

2016 *Notitia Hungariae Novae Historica Geographica III. Comitatus Comaromiensis*. 243–487. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézet.

BOROSS Marietta

1983 *Tótkomlós. Szlovák tájház*. Tájak–Korok–Múzeumok Kiskönyvtára 135. Budapest: TKM Szervező Bizottsága.

BOTIK, Ján–SLAVKOVSKY, Peter

1995 *Encyklopédia ludovej Kultúry Slovenska 1–2*. Bratislava: Veda.

BÜNKER, J. R.

1903 A Soproni Múzeum néprajzi szobái. *Néprajzi Értesítő IV.* 78–83.

CSIFFÁRY Gergely

1982 *Egri céhemlékek.* Studia Agriensia 1. Eger: Heves Megyei Múzeumi Szervezet Dobó István Vármúzeuma.

K. CSILLÉRY Klára

1972 *A magyar nép bútorai.* Budapest: Corvina Kiadó.

1977 Bajai bútor. In Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon* 1. 187–189. Budapest: Akadémiai Kiadó.

1980 Komáromi bútor. In Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon* 3. 245–246. Budapest: Akadémiai Kiadó.

1984 Komáromi láda 1799-ből. *Ház és Ember* 2. 203–212. Szentendre: Szabadtéri Néprajzi Múzeum.

1987 A komáromi láda és hatása a sárközi „bútorvirágózásra”. *Múzeumi műtárgyvédelem* 17. 47–70. Budapest: Központi Múzeumi Igazgatóság.

1990 Bútorművesség. In Juhász Antal (szerk.): *Csongrád megye népművészete.* 105–142. Budapest: Európa Könyvkiadó.

1991 Bútorművesség. In Domonkos Ottó (szerk.): *Magyar Néprajz III. Kézművesség.* 482–523. Budapest: Akadémiai Kiadó.

1997 Lakáskultúra. In Füzes Endre–Kisbán Eszter (szerk.): *Magyar Néprajz IV. Életmód.* 327–415. Budapest: Akadémiai Kiadó.

1998 A Csornai Múzeum fekvő kis Jézusos szekrénye. In Szalontay Judit (szerk.): *Tárgy és jelentése. Rábaközi tanulmányok.* 41–78. Csorna.

CSISZÁR Attila

2003 A kapuvári festett bútor. *Arrabona* 41. 145–160. Győr

2017 Bünker János Rajnárd és a Néprajzi Tár létrehozása. A Soproni Múzeum egykori néprajzi szobái. *Soproni Szemle* 4. szám, 368–379. Csorna: Csornai Múzeum.

H. CSUKÁS Györgyi

1988 Bútorok és bútorkészítők a Káli-medencében. In S. Lackovits Emőke (szerk.): *Kapcsolatok rendszere a Káli-medence falvaiban a 18. századtól a 20. századig.* 105–132. Veszprém: Bakonyi Múzeum.

1996 *Az Mester Emberek Míveinek árazása. Építőiparosok, famunkák, építőanyagok, asztalosok és esztergályosok árszabásai (1626–1820).* Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet.

2011 Akomáromi (révkomáromi) asztalosok céglevelei. *Alba Regia* 40. 23–37. Székesfehérvár: Szent István Király Múzeum.

DELI Edit

1989 Lakásbelső, bútorok. In Gazda László–Varga Gyula (szerk.): *Hajdú-Bihar megye népművészete.* 133–161. Budapest: Európa Könyvkiadó.

1994 A Hajdúsági Múzeum népi-bútor-gyűjteménye. *A Hajdúsági Múzeum Évkönyve* 8. 207–222. Hajdúböszörmény.

DENEKE, Bernward

1969 *Bauernmöbel. Ein Handbuch für Samler und Liebhaber.* München: Keyser Verlag

DOMANOVSKY György

1981 *A magyar nép díszítő művészete* I–II. Budapest: Akadémiai Kiadó.

FÉL Edit–HOFER Tamás–K. CSILLÉRY Klára

1969 *A magyar népművészet*. Budapest: Corvina Kiadó.

GÖNYEY Sándor

1938 Szokolya népi építkezése és háztartása. *Néprajzi Értesítő* XXX. 2.74–282.

GYULAI Rudolf

1890 *Komárom vármegye és város történetéhez*. Komárom: Ziegler Károly Könyvnyomdája.

HEINDRICH, Hermann

1984 *Bemalt – Unbemalt*. Bad Windsheim: Fränkisches Freilichtmuseum.

HORVÁTH M. Ferenc (közreadó)

2006 *Váci végrendeletek I. 1706–1750 (–1754)*. Vác: Vác Város Levéltára.

IKVAINÉ SÁNDOR Ildikó–SZ. TÓTH Judit

2003 *Évszámok tárgyak Pest megye népművészetében*. Kiállítási katalógosok 6. Szentendre: Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága.

JUHÁSZ Antal

1982 Makói menyasszonyi ládák. In Juhász Antal (szerk.): *Múzeumi kutatások Csongrád megyében*. 87–94. Szeged: Móra Ferenc Múzeum

KECSKÉS László

1978 *Komáromi mesterségek*. Bratislava: Madách Könyvkiadó.

KLEIN, Georges

1983 *Elsässische Bauernmöbel*. München: Callwey

KNÉZY Judit

2001 Az otthon művészete. In Kapitány Orsolya–Imrő Judit (szerk.): *Somogy megye népművészete*. 71–110. Kaposvár: Somogy Megyei Múzeumok Igazgatósága.

S. LACKOVITS Emőke

1975 A lakáskultúra a Fertő mentén (1860–1920/30) I. *Arrabona* 17. 175–257. Győr.

LISZKA József

2014 Komáromi láda. In Urbán Zsolt (főszerk.): *A (cseh)szlovákiai magyarok lexikona*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo

LUKÁCS László

2006 Juhászládák, kelengyeládák a Szent István Király Múzeum néprajzi gyűjteményében. *Alba Regia* XXXV. 125–132. Székesfehérvár.

2019 Székesfehérvár néprajzi értékei. *A Szent István Király Múzeum Közleményei* 58. Székesfehérvár

MÉSZÁROS Veronika

2000 Ládák a Laczkó Dezső Múzeum Néprajzi Gyűjteményében I. 107–127. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 21. Veszprém.

NAGY Magdolna

2010 A vajdasági ember hagyatéka. *Magyar Szó*. 04. 20. Novi Sad

NAGY VARGA Vera

2003 Komáromi asztalosok a 17–19. században. Tények és feladatok a komáromi asztaloság kutatásában. *Néprajzi Értesítő* LXXXV. 41–59.

NEMES Zsuzsa

- 2016 *A komáromi ládakészítés fejlődése a történelem folyamán*. Kiállítás. Podunajské múzeum V Komárne. <https://www.muzeumkn.sk/index.php?cat=20&page=article> (Letöltés: 2020. 03. 20.)

NÉMETH István

- 2016 Hová tűntek a komáromi tulipános ládák. *Dunataj Online*. (Letöltés: 2016. 06. 23.)

NÉMETH Zsuzsa

- 2016 Fölteszik a tulipános ládát... A komáromi ládakészítés fejlődése a történelem folyamán. A Duna Menti Múzeum kiállításáról Németh István képeivel. *Felvidék. Ma*. <https://felvidek.ma/2016/06/folteszik-a-tulipanos-ladamat> (Letöltés: 2020. 09. 23.)

PALÁDI-KOVÁCS Attila

- 2011 Kulturális régiók és etnikai, néprajzi csoportok. In Paládi-Kovács Attila (szerk.): *Magyar néprajz* I. 1. 427–893. Budapest: Akadémiai Kiadó.

PÁLOS Ede

- 1911 A Rábaköz és Győr vidékének népművészete. *Néprajzi Értesítő* XII. 150–173.

RITZ, Josef M.–RITZ, Gisliind

- 1977 *Alte bemalte Bauernmöbel. Geschichte und Erscheinung. – Technik und Pflege*. München: Callwey Verlag.

ROMSICS Imre

- 2010 Bútorok a szobában és a konyhában. In Bárh János (szerk.): *Tárgyak, jelek, virágok. Tanulmányok Bács-Kiskun megye népművészetéből*. 15–64. Kecskemét: Bács-Kiskun Megyei Múzeumok Igazgatósága

CS. SEBESTYÉN Károly

- 1954 Ágy a magyar parasztházban. *Ethnographia* LXV. 374–386.

B. SERGŐ Erzsébet

- 1963 Dunaújvárosi (pentelei) népi bútorok. *Alba Regia* 2–3. 182–196. Székesfehérvár: István Király Múzeum

SIPOS Anna

- 2018 Komáromi festett ládák a Duna Menti Múzeum néprajzi gyűjteményében. *Iuxta Danubium* No. 16. 207–225. Komarno

SZAKÁL Aurél

- 1999 Kiskunhalasi tulipános ládák. *Emlékkönyv a Thorma János Múzeum 125. évfordulójára*. 255–270. Kiskunhalas.

SZOJKA Emese

- 2005 *A sárközi bútor*. A Néprajzi Múzeum tárgykatalógusai 10. Néprajzi Múzeum, Budapest

CS. TÁBORI Hajnalka

- 1981 A Déri Múzeum XVII–XVIII. századi festett asztalosbútorai. *Déri Múzeum Évkönyve* 1979. 273–280. Debrecen.

TAKÁCS Edit (közreadás, bevezetés)

- 2001 *A Szentesi Református Eklezsia története 1700–1825*. www.szentesinfo.hu/cd/ekklezsia (Letöltés: 2016.05.02.)

THAIN János

- 1991 Érsekújvári kapufélfák. In Liszka József (szerk.): Thain János–Tichy Kálmán: *Kisalföldi és gömöri népi építéset.* 17–112. Series Historica Ethnographiae. A Néprajzi Múzeum tudománytörténeti sorozata 4. Budapest.

TOMBOR Ilona

- 1968 *Magyarországi festett famennyezetek és rokonemlékek a XV–XIX. századból.* Budapest: Akadémiai Kiadó.

F. TÓTH Zsuzsanna

- 2002 Lakáskultúra. In Kücsán József–Pergel Gyula (szerk.): *Győr-Moson-Sopron megye népművészete.* 185–228. Győr: Győr-Moson-Sopron Megyei Múzeumok.

VARGA Gyula

- 1988 Adatok a debreceni asztalos céh és a népi bútortörténetéhez. *Déri Múzeum Évkönyve 1987.* 93–161. Debrecen.

VERES Gábor

- 2007 Népi bútorok Gömörben. *Agria 43.* 201–219. Eger.

WAGNER, Engelbert

- 1983 *Oberfrankische Bauernmöbel.* München: Callwey

ZENTAI Tünde

- 2002 *Az ágy és az alvás története.* Pécs: Pro Pannonia Kiadó.
2022a *Diszágvak és bútorfestő központok. Duna mente.* Budapest: Néprajzi Múzeum. Megjelenés alatt
2022b *A festett népi bútor. A dunai stíluskör és Komárom.* Budapest: Hagyományok Háza–Iharos Népművészeti Egyesület.

ZOLTAI Lajos

- 1936 Vázlatok a debreceni régi polgár házatájáról. A lakóház belseje. *Déri Múzeum Évkönyve.* 99–131. Debrecen.

ZÓLYOMI József

- 1998 A Nógrád megyei parasztság lakástextíliái (1700–1960) I. Dunna, párna, párnatakaró, derékalj. *Néprajzi Értesítő LXXVIII.* 103–139.
2000 Lakáskultúra. In Kapros Márta (szerk.): *Nógrád megye népművészete.* 59–100. Budapest: Európa Kiadó.

Zentai Tünde

Néprajzkutató, az MTA doktora

e-mail: zentaitunde@gmail.com

Tünde Zentai

The furniture of Komárom and its analogies

The author in her article presents one of the most typical group of folk-art painted furniture in Hungary from the 17th century to the 20th century, from birth to passing. Traditionally within the Carpathian basin four major regions can be differentiated: Transdanubia and the related Lesser Plain

in the west, Highlands in the north, and the Great Plain and Transylvania in the east. In-depth research has pointed out, however, that the central part of Hungary along the river Danube also does have a peculiar culture. This region can be considered as the fifth major region. The author in her article discusses the decorated, flowery patterned furniture of this latter region.

The presentation is based upon a detailed comparative analysis of hundreds of items of furniture preserved in museums in Hungary, Slovakia and Croatia. The analysis of the material is divided into two major chapters that pay special attention to decorative elements, while the author discusses former theories and evaluates foreign analogies as well.

In the chapter entitled *Within the Danube Style Area* those items of painted furniture are presented from the 17th century to the beginning of the 19th century, which testify the impact of the craft of church painting carpenters, and the formation and spread of the autonomous style along the river Danube (fig. 1–10.). In the second chapter entitled *The Furniture of Komárom* the author analyses the chiseled patterned and painted dowry furniture (beds and chests), from the first dated chest (1723) to the last ones from in 1920s. The author discusses other regional variants besides furniture of this famous centre on the bank of the Danube (fig. 11–22.). The assessment of the chronologically arranged objects identifies authentic pieces of Komárom furniture and their place within the Danube style area. This comprehensive work provides an overview about the most important items of dowry furniture within the central region of Hungary as well as the spatial and regional variation of the mode of decoration.

Hagyomány és változás a Velemér-völgyi fazekasság történetében A fazekasság évszázadai a történeti források tükrében

Kresz Mária a közelmúltra vonatkoztatott megállapítása szerint: *Vas megyében az Alpok nyúlványainál, a hegyekből folyó egyik patak völgyében mintegy nyolc falu sorakozik, ahol emberemlékezet óta a lakosság jelentős része fazekassággal foglalkozott.*¹ A felsoroltak közül 1365-ben a felsőlendvai váruradalomhoz tartozott Velemér, Gödörháza, Szombatfa, Kisszerdahely (Središče), Gerőháza (Lončarovci), és Alsójánosfa (Ivanjševci). Ide sorolható a Zala megyei kisnemesek lakta Szentgyörgyvölgy, a vasi Szomoróc, a *Haricsán* található legnagyobb agyaglelőhellyel. Kresz szerint már a 14. században ismeretes volt e vidék fazekassága, amit egy 1366-ból származó feljegyzés tanúsít: »*Gerencer in districtu seu valle Welemer*«. ² Ebből az adatból arra következtetett, hogy *Gerencer* település neve a lakosság akkori foglalkozására utal, de ez az állítás máig nem nyert bizonyosságot. Gerencsér falunév a közeli dobrai uradalom területén is megtalálható, ahol ilyen szolgáltató nép korai megléte kizárható.

Gerencsér létezése csak az Őrségben mutatható ki a történeti forrásokból. Hodos első név szerint ismert lakosát 1499-ben *Gerencsérnek* hívták. Az 1550. évi urbáriumában összeírt $\frac{1}{2}$, $\frac{1}{4}$ telkes jobbágyok: *Gerencsér András, György és Orbán* esetleg a földművelés mellett fazekassággal is foglalkozhatott. *1643-ban azonban Gáll Márton és Gáll György $\frac{1}{2}$ telkes jobbágyok már biztosan gerencsér mesterséget űztek, hiszen nevük mellett iparűző voltak is szerepel.*³

Nem minden megyében volt azonban azonos a közigazgatás irányítása. A 18–19. századi Vas megyei dicális összeírások a felsorolt nevek mellé mesterségüket nem tüntették fel, noha ezt Zala megyében megtették. Így nem tudhatjuk, hányan lehettek fazekasok ekkor a Vas megyében kutatott falvainkban, csak hiányukat érzékeljük. Zala megyében viszont 1720–1840 között nem csak a gerencséreket, fazekasok neveit jegyezték fel, de becsült éves jövedelmükről is képet kaphatunk. Hetésben 1750-ben Dobronakon 44, Radamason 10, Filócson 6, Bödeházán 7, Gáborjánházán 3, Göntérházán 5, Joseczen 7, Kámaházán 2, Zsitkóczon 2 fazekas működött, akik a Hetés falvain kívül, a Muraköz jó részét is ellátták készítményeikkel.⁴ Sümeg szintén jelentős céhes fazekasközpont volt 1850 után, de a 18. század közepén még csak 5 sümegi mester volt kimutatható a keszthelyi fazekas céhben. Az itteni fazekasság virágkorát a 19. század végén, 20. század elején élte, termékszerkezete hasonló volt a Velemér-völgyiekéhez azzal a különbséggel, hogy fazekaik vízszintesen bordáztak

¹ Kresz 1991: 10.

² Kresz 1991: 10.

³ Benczik 2005: 35.

⁴ Nagy 2020: 353. 3. táblázat.

voltak, ami a 18. század végi régészeti leletekben kimutatható.⁵ Vásározó területük ölelkezik a magyarszombatfai fazekasokéval. Tűzálló edényeik nagy részét Veszprém, Zala és Vas megye nagy részén értékesítették, mázas áruikat a szántódi réven át eljuttatták Somogyba is.⁶ Területfoglalásuk korábbi lehetett Zalában, hiszen a 19. század közepén a vasiak nem véletlen jártak a messze fekvő somogyi falvakba.

A Vas megyei gerencsérekről legközelebb Hodosról, az 1848. évi nemzetőr összeírásban értesülünk. Nemes Forján Dániel 37 éves *földműves, gerencsér*; Domonkosfán Császár István 33 éves *gerencsér mester* és Laczó József 33 éves *gerencsér mester* nevei olvashatók.⁷ A 20–48 év közötti hadra fogható férfiak közül ekkor *Szerdahe-lyen, Szombatfán, Gödörházán, Veleméren, Kercán egy fazekast sem írtak össze*, noha házról-házra járva a teljes lakosságot számba vették. Zalában ugyanakkor csupán az összeírtak neve szerepel, de mesterségük nem, noha Szentgyörgyvölgyön tucatnyi fa-zekast sikerült beazonosítani az 1857. évi felszabadító levélben szereplő személyne-vek, házassági anyakönyvi adatok együttes felhasználásával.

A fazekasok hirtelen megszorodása a Veleméri-völgyben a 19. század végére tehető, számukat ekkor 250 főre becsülték. Fazekas tanműhely felállítását kezdemé-nyezve 1895-ben név szerint összeírták a prosznyákfai (pártosfalvi) körjegyzőség fal-vaiban fellelhető önálló fazekasokat. Berkeházán 3, Csekefán 4, *Gerőházán 5, Gödör-házán 6, Jánosfán 8, Kisfaluban 1, Prosznyákfán (Prosenjakovci) 10, Szombatfán 18, Veleméren 30* fazekast számláltak ekkor meg.⁸ Anyakönyvi kutatásaink alapján kimu-tattuk, hogy 1895–1930 között Magyarszombatfán, Gödörházán, Veleméren, Kercán három nemzedék alatt együttesen 160 fazekas üzte a mesterséget.⁹

Az említett gerencsérfalvakban évmetszetek szerint legalább 20–25 fazekas volt jelen a helyi társadalomban. Ennyi parasztfazekas az árukészletét csak akkor tudta el-adni, ha hosszabb útra, távoli falvak felkeresésére is vállalkozott. Az emlékezet szerint Somogyba már 1866-ban elszekereztek, ezt az utat Szépe Károly gödörházi szolgáló-mester is megtette. Emlékezetes út volt, mivel 33 falut bejárva sem tudta eladni áruját, mert ott az előző évben Orbán napkor olyan nagy volt a fagy, hogy a termés mind elfagyott és a somogyi asszonyok nem vásároltak.¹⁰

Nem tudni, mikortól kezdve szervezték szekérútjaikat, melyek során közvetlenül gabonára, kukoricára, borra cserélték áruikat. Feltételezhető, hogy a *somogyi utak* már korán léteztek, mivel *Somogy vármegye 1719-ben határozatot hozott a Sopron és Vas megyei fazekasok ellen, akik a jobbágyság kárára edényeiket terményért cserélik el*.¹¹ Korábbi időkben a *Vas megyei fazekasok azonban* nemigen járhattak erre, hiszen a Kanizsát 1600 – 1690-ig birtokló törökök szigorúan ellenőrizték az útvonalakat, Ve-lemérig adóztatták a magyar falvakat.¹²

⁵ Siklósi 2002: 72. 35. ábra.

⁶ Domanovszky 1981: 202.

⁷ Nagy 2016: 96.

⁸ Nagy 2016: 236.

⁹ Nagy 2021: 224–228. 1. sz. táblázat.

¹⁰ Kós 1986: 420.

¹¹ Kerecsényi 1994: 50.

¹² Benczik 2005: 22–23.

HÁZTARTÁSI EDÉNYEK A HAGYATÉKI LETTÁRAKBAN

Hagyatéki leltárakból – a tágabb környezetet is figyelembe véve a 18–19. századból származnak adataink. Bíró Friderika a Zala megyei Gelsén 1751-ben 4 cseréplábast, ugyanitt 1757-ben 6 fazekat, 1777-ben Döbrentén 2 lábas cserepet, 1779-ben Szentbalázon egy kétfülü cserépfazekat és más kisebb cseréplábasokat talált, a 19. század elejéről pedig kerektepsik háztartásokban való megjelenését is észlelte. Egyúttal felfigyelt arra is, hogy a 18. század közepén, így 1741-ben Szentgyörgyszőlőhegyen, 1760-ban Sándorházán háromlábú vas serpenyőket inventáltak.¹³ Vas megyéből Istvánfalván 1788-ban 3 csészét, 3 fazekat, 2 tányért írtak össze, Talapatakán osztályegységben két leány egyenlő arányban 6 tálát és 9 fazekat kapott. Csörötneken 1776-ban Kovács Imre hagyatékában 5 tányér és 10 cserépedény találtatott. Kondorfán Mihály János gazdaságának becsűjekor 5 cseréptálon kívül 2 fatányér is volt. Csörötneken 1826-ban a javak közt egy zöldmázás korsó és egy csap alá való korsó is szerepelt. Gyarmaton 1830-ban vélhetően lakodalmas készletként *a héjban 27 darab cserépedény 1 forint 15 xr-t ért*.¹⁴ A 18–19. századi inventáriumokban gyakori a fatányér, mely a közös tálból evés szokásához kapcsolható. A cseréptányérok hiányát jelző lapos, esztergályozott fatányérok közül egy 1790-es, és egy 1829-re datált, karcolt feliratú példány a körmenzi múzeumban is tanulmányozható. Az öntött és préselt konyhai fémfedények rohamos elterjedésére jó példa a Nagykanizsán 1842-ben alapított Weiser-féle vas-nagykereskedés árujegyzéke, melyben a 20. század első harmadában minden olyan edényforma megtalálható, mely kiválthatta a fazekastermékeket.¹⁵

FAZOKAS CZÉHEK, KIFOGATOTT EDÉNYEK

A Veleméri-völgy falvaiban, mint ahogyan Zalában is *parasztfazekasok* dolgoztak, hiszen a földek rossz minősége miatt kiegészítő jövedelemre volt szükségük, így egyúttal kisebb-nagyobb földterületet is műveltek. Az 1900. évi népszámlálás adatai szerint fazekasok e településeken nem is élhettek, hiszen iparendélyük nem volt, ezért csupán *háziiparosként* tartották számon őket, pedig hajdanán céhszervezetük is volt. Igaz, az utolsók között alapították meg. 1857-ben – egy felszabadító levél tanúsága szerint – már 10–20 éve működhetett a *Szentgyörgyvölgyi Fazokas Czéh*, melynek vörös viaszpecsétjén gombos tetejű kályha díszlett, a *Veleméri és Gödörházi Fazokas Czéh* ládáján pedig az 1868-as évszám volt festve. Kós Károly adataiból kitűnik, hogy 1944-ben már csak az emlékezet halvány nyomában élt a céhvilág.¹⁶

A céhtagok számának rekonstruálását az 1857. évi bizonyáglevélben szereplő nevek és az 1848-as összeírás, illetve a korabeli egyházi anyakönyvek névadatainak ösz-

¹³ Bíró 2003: 52.

¹⁴ Nagy 2020a: 350.

¹⁵ Weiser J. C. Vas-Nagykereskedés. Nagykanizsa, Göcseji Múzeum 66.68.27. 1 – 2. Zománcozott, öntött vassfazék, 1 fülü fazék, 2 fülü lábas, nyeles lábas serpenyő, pecsenyesütő, szegletes teps, mély- és lapostányér, pecsenyész tál, *Weidling*, hasas korsó, kuglófsütő, öntözökanna.

¹⁶ Kós 1944: 121–122.

szevetésével végeztük el.¹⁷ Megállapítottuk, hogy 1857-ben a szentgyörgyvölgyi céhnek 19 tagja volt, a *velemérinek az indulás évében 1868-ban pedig 12*. Mindkét szervezetnek hasonló a korfája, az 1800–1840 között született nemzedéket öleli fel, ami arra enged következtetni, hogy Szentgyörgyvölgyön már az 1830-as évektől kiképzett fazekasok váltak mesterekké. Veleméren, Gödörházán, Szombatfán, Szerdahelyen ez a folyamat az 1860-as évek végén játszódott le. Közülük egyesek a szentgyörgyvölgyi fazekasok céhében sajátították el a mesterséget, majd később onnan kiválva az alakuló veleméri céh tagjaivá, előjáróivá váltak.¹⁸ A céhbeállítás tényét a református anyakönyvekben *fazekas*, illetve *fazekas mester* bejegyzéssel örökítették meg. Így lettek a gerencserekből valójában fazekasok. A céhrendszer 1872. évi megszűnése után még az örökölt tudás szerint dolgoztak, hiszen a kifutó generáció a 20. század fordulóján is aktív korú volt, híven őrizve a régi hagyományokat.

Legfontosabb és a céhes időkig követhető készítményük a *főzőfazék* (1. kép), melynek formájáról és jellegzetes díszítési módjáról Kós Károlyt idézzük, mely szerint *akkoriban csak a forma vitte az edint*.¹⁹ *Ha remekeltek, kellett csinyáni egy 25 literes [kétfülű] faziéket és arra egy nagy fedüt. Nagy munka volt ez. Beszélte el az öreg gödörházi Fazekas István nyugalalmazott gerencsér, aki a bátyjánál tanult. Előbb mint a tojás, olyannak kellett lenni a faziéknak, amikor arra a nagy faziékre rátettem a fakiést, kihallatszott az útra úgy sipolt. A fedűt krajcáros pupra, riétes átmérőjűre kellett csinyálni hozzá, ha az elhajlott, a felszabadítás is elmaradt.*²⁰ *A régi időkben lenézték azt, aki nem tudott szép, vékony edényt korongozni, szép formáját készíteni, s főképpen azt, aki nem tudta, vagy nem szépen tudta az edényt kifogatni. Ez volt a mesterségbeli tudás egyik fő fokmérője... A kifogatás abból állt, hogy a fazekas az edényt a fakésülés utolsó szakaszában a fakés megfelelő tartásával harántirányú, apró recézéssel látta el; ez a gyüritől majdnem a fenekéig a forgásiránnyal ellentétben, részsütosan haladt lefelé... A fakést úgy tartották, mint az esztergályos az esztergakést; élével a forgásiránnyal szemben. Ezután a kés élét megfordították és a forgásirány felé tartva részsütosan felülről haladtak vele lefelé. Közben a korongot jó gyorsan megpörgették. A kés rezgésbe jött és az érintkezési felületen rovátkákat hagyott maga után. Rezgés közben a fakés bűgő sípoló hangot adott.*²¹

ÉVSZÁMOS EDÉNYEK, RÉGÉSZETI LELETEK

A fazekasság nagyszámú, folyamatos meglétét régészeti ásatások hiányában e területen nem sikerül bizonyítani, mindössze Bajánsenyéről szántásból előkerült I. Lipót császár 1675 – 1705 között vert ezüstpénzeivel datált redukált égetésű, karcolt díszű palack az egyetlen értékelhető lelet.²² Az Őrséget is magába foglaló területről a leg-

¹⁷ Nagy 2020a: 344–347, 355–358. táblázatok.

¹⁸ Nagy 2020a: 345.

¹⁹ Kós 1944: 123.

²⁰ Kós 1944: 122.

²¹ Czúgh 1959: 18–19.

²² Ilon 2021: 164, 161. 11. kép.

korábbi néprajzi tárgy egy talpán bekarcolt 1740-es évszámú vastagfalú, kavicsal soványított, mázatlan *kerekszájú korsó*, melynek készítése helye nem, csak gyűjtőhelye lokalizálható Magyarszombatfa, Gödörháza, Velemér térségére. Legközelebbi darab a közeli Vendvidéken került elő. Az edényen *1813. Hiri Imre Orfalu* olvasható.²³ Ezzel a 16. századot túlélő edénytípussal²⁴ (2. kép) behatóan foglalkoztunk.²⁵ Hasonló lelet került elő a 16. század végén elpusztult Zala megyei Mihon falu egy,²⁶ Sümeg–Sarvaly több házából is,²⁷ De a folyamatosságot feltételezve a készítés helyét illetően nem jutottunk megnyugtató eredményre,²⁸ mert a kőszegi várból is kerültek elő 16. századi kiöntőcsöves mellett kerekszájú korsók maradványai is.²⁹ A vékonyfalú vörösre égett agyagból készült 1871-es évszámot viselő hasonló formájú és szájkiképzésű, kifogatott *vizesedény* azonban biztosan Magyarszombatfán, Veleméren készült. (3. kép).³⁰

A korai datált edények közül 1813-ból származik egy redukált égetésű tejesfazék töredéke,³¹ a zöldmázas boroskorsók közül a legkorábbi 1835-ös évszámot visel, mely egy Szalafőről gyűjtött példány,³² valamint egy-egy hasonló 1840, 1848. évszámú, még *nem kifogatott* hasonló darab Velemérről, Magyarszombatfáról való.³³ A boroskorsóknak, noha a céhes időkben készültek, több megkülönböztető jegye is van, így egyesek szája *csupos*, (4. kép) míg másoké *kiöntőcsőrös* (5. kép), szájperemük vékony kihajló, illetve széles szalagszerű, félfedelük gyakran karéjosan kivágott, az edények formája, fülképzése viszont azonos.³⁴ E boroskorsók külön jellegzetessége a nyakon körbefutó *mazzag*, vagy pálcadisz (a 19. század közepétől 1903-ig), ami a régészeti korra vezethető vissza, megtalálható a Néprajzi Múzeum legrégibb, 1625-ben készült zöld ólommázás kancsóján is.³⁵

²³ Bíró 2011: 79–81.

²⁴ Bíró 2011: 80–81. 1–8 kép.

²⁵ Nagy 2020a: 341–344.

²⁶ Kvassay 1996: 81. 13–14. kép.

²⁷ Holl–Parádi 1982: 94–112. 168. 172. ábra

²⁸ Bíró 2011: 76–81., Nagy 2016: 234–235.: Mihon I. ásatás restaurált edényei, 16. század.

²⁹ Holl 1992: 133. kép.

³⁰ Bíró 2011: 11. 4. sz. kép Az idézettel teljesen megegyező forma, 1878. évszámmal. 1871-es kerekszájú korsó Savaria Múzeum 74.22.38.

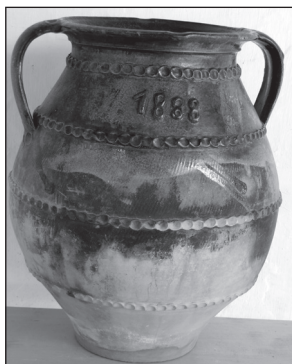
³¹ Nagy 2020a: 352. Szalafőn gyűjtött, redukált égetésű tejesfazékon 1809-s bekarcolt évszám található. Szabadtéri Néprajzi Múzeum 1973.65.4.

³² DBSLM 69.4.1.

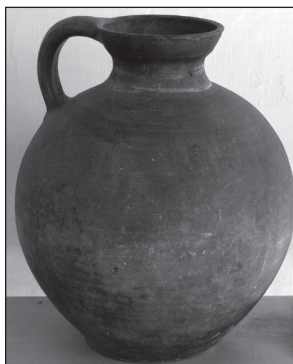
³³ Zöldmázás boroskorsó Velemér környékéről, Szabadtéri Néprajzi Múzeum 1995.48.1., Félfedelű boroskorsó Kós 1944: 217. 24. rajz, 28. szám.

³⁴ Nagy 2020: 362. 1. képtábla (kétféle szájperem, azonos máz).

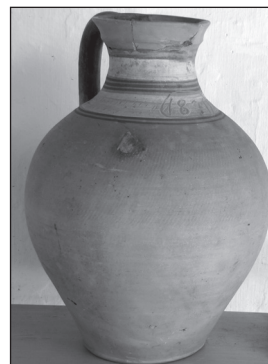
³⁵ Csupor 2010: 146. felső kép. Zöldmázás nagykanecsó, melynek *nyak alján kidudorodó perem* van. [Fél]fedelén bekarcolt 1625. évszám.

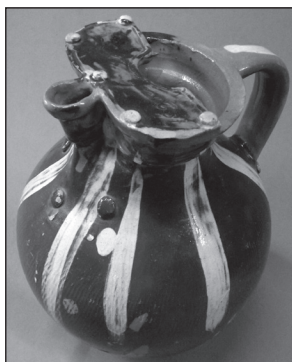
1. kép. Lakodalmas fazék, 1888. Savaria Múzeum. 74.22.40. Horváth Sándor felvétele, 2011.

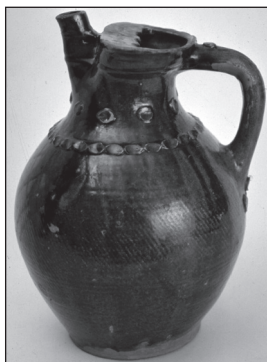
2. kép. Kerekszájú korsó, 1740. Savaria Múzeum 74.22.37. Horváth Sándor felvétele, 2011.

3. kép. Kerekszájú korsó, 1871. Savaria Múzeum. 74.22. 3. Horváth Sándor felvétele, 2011.

4. kép. Boroskorsó csupos szájú, 1909. Néprajzi Múzeum. 67.142.21. Nagy Zoltán felvétele, 2018.

5. kép. Kiöntőcsöves boroskorsó, 1867. Göcseji Múzeum NPR 55.83.1. Rosta József felvétele, 1983.

6. kép. Lakodalmas tál. Néprajzi Múzeum 54.26.31. Nagy Zoltán felvétele, 2011.

7. kép. Tejesfazekak, Őriszentpéteri Gyűjtemény 71.1.6, Thury György Múzeum 60.97.1 Rosta József felvétele, 1983.

8. kép. Szegletes tepsi tulipánnal. Őrségi Nemzeti Park szalafői kiállításában. Nagy Zoltán felvétele, 2012.

9. kép. Vizeskorsó zöld ággal. Pankaszi Néprajzi és Helytörténeti Gyűjtemény. Nagy Zoltán felvétele, 2019.

A FAZÉK FORMÁJA ÉS DÍSZÍTMÉNYE

A fazekak formavilága közel sem volt azonos. Az 1748. évi ozorai céh mesterremekelésének leírásában szereplő kíváncsi: „*készítsen edgy Fazekat melynek széli és hossza edgy*” – jól példázza.³⁶ A nagyméretű kétfülű fazekaknak 16–17. századi régészeti nyoma nincs, azonban az árlimitációkban korai említései megtalálhatók. Kassán 1626-ban említene először *2 fülű öreg fazekat, mázatlant*, majd jóval később Zala vármegyében 1723-ban, 1813-ban, Vas vármegyében 1777-ben árát szintén megadják.³⁷ A kétfülű abroncsos fazék legkorábbi ismert, 1828-as évszámú darabja Csákvárról való, formájára csaknem azonos az őrségivel, de szájperemének kiképzésében, aminek az Őrségben *gyüre* a neve, különbözik egymástól.³⁸

Megjegyzendő, hogy a csákvári fazekak között is akad néhány kifogatással díszített. A szlovéniai Filóc (Filovci), Kebele (Kobilje) feketére égetett vizeskorsóinak és bugyigáinak kifogatása olyannyira hasonló, hogy szinte megegyezők a közel fekvő, ugyancsak redukciós égetésű magyarszombatfai 20. század elején készült vizesedényekével. *A hegyes fenekű vagy katlanos fazékforma a tűzhelyen [padkán] főzés edénye, mázatlanul hagyott finoman rovátkolt oldalát körülölelték a lángok.*³⁹ A 18–19. századi dunántúli céhkorsók között egyet sem ismerünk, amely kifogatott volna. Egy 19. század második felében készült terrakotta, fehérrel írókázott csávai⁴⁰ korsón viszont a jól ismert jellegzetesség látható, de elvétve akad egy-egy a gömöri,⁴¹

³⁶ Vizi 2002: 210.

³⁷ H. Csukás 2001: 13, 24, 41.

³⁸ Kresz 1987: 41. I. tábla 1. kép.

³⁹ Kresz 1987: 19.

⁴⁰ Néprajzi Múzeum 73.2.14.

⁴¹ Néprajzi Múzeum 143458.

valamint 20. századi révi és zilahi típusú fazekakon is,⁴² beregi korsón,⁴³ valamint egy mohácsi 1872-es évszámú kétfülű finoman vágott abroncsdíszes fekete nagykorsón is, ahol a ferde barázdák biztosan nem kavicsozástól származnak.⁴⁴

A kifogatás térbeli elterjedése és ideje nem tisztázott, legkorábbi előfordulása a szentgyörgyvölgyi céhben szolgáló Ns. Magay Antal nevéhez köthetően készült zöldmázas, névfeliratos boroskorsón már 1867-ben kimutatható,⁴⁵ de egy veleméri 1871-es kerekcsájú korsón is megfigyelhető,⁴⁶ valamint egy kétfülű abroncsdíszes 1888-as plasztikus évszámú magyarszombatfai lakodalmi fazékon is megtalálható.⁴⁷ A kifogatás a Velemér-völgyi fazekasság jól azonosítható, szinte csak ott megmaradt jelévé vált. Jelenléte e fazekasfalvak fennálló edényein – szűkfenekű, szélesfenekű fazék, vizeskorsó, bugyiga, kétszájú bugyiga, tejesfazék, pohár, vajköpülő túlélő – olykor máz alatt is alkalmazott elemeként, a mai napig nyomon követhető.

Az edényttest felületén ferdén, apró barázdákkal kifogatott fazekak a vízszintesen hornyoltakkal együtt, – melynek készítéséhez *rováckoló fa* is társult⁴⁸ – a régészeti leletek közt már a 16. században megtalálhatók, bár a *kifogatás* tapintható barázdáinak mélysége csekély, ezért feltételezésünk szerint azok nem gyorskorongon készültek. Kolláth Ágnes kutatása szerint⁴⁹ a budai ásatások anyagából elkülöníthető egy jól körülhatárolható 16. századi sárgás-vöröses anyagú ólommázás fazékkéfé, melynek pereme jellemzően *galléros* kiképzésű, kifelé megvastagított. Szalagfűlűk van, az edény hasa változatos méretben kigömbölyödő, folyamatosan szűkül a fenék felé. Kívül mázatlanok, gyakran rovátkoltak vagy *kifogatással* borítottak, azaz sűrű vízszintes, vagy *ferde irányú hornyolatok futnak rajta*. Ezt az utóbbi kifogatott edényfélét nyugati eredetűnek tartja Kolláth Ágnes. Idézi Bajcsa vár és a török előtti Kanizsa példáját,⁵⁰ ahol szintén hasonlókat tártak fel. Az osztrák kutatás kiderítette, hogy az edénytípus eredete a német nyelvterülethez köthető. Ausztria területén már a 14. század végétől előfordult, vagyis a kifogatás eredetét illetően nyugati irányba mutat. A *füstösfazekat* a halvány emlékezet szerint fül nélkül is készítették, amihez egy kerék nélküli villás fazékkfogó *bürög*le is tartozott.⁵¹ A füstösfazék azonban már nem található meg a recens anyagban.

⁴² Néprajzi Múzeum 143203.

⁴³ Nagyházi Galéria és Aukciósház 219. árverési katalógusa 2016: 125. 651. tétel. Bereg megyeinek meghatározott 44 cm magas rátétes zöldmázás nagykorsó.

⁴⁴ Néprajzi Múzeum 51.33.284.

⁴⁵ Nagy 2020: 362. 2. a-b. kép, Göcseji Múzeum 55.83.1.

⁴⁶ Savaria Múzeum 74.22.38.

⁴⁷ Nagy 2016: 233. Savaria Múzeum 74.22. 40.

⁴⁸ Csupor 2013: 32. 102. 83. kép. Leányfalusi Fazekas céh korsóján kétfülű, vízszintesen bordázott fazék 1811, Komáromi Fazekas Céh korsóján kétfülű fazék, fakéssel, *rováckoló* fával 1840, Nagykanizsai Fazekas Céh korsóján kétfülű bordázott fazék fakéssel, *rováckoló* fával. Balatoni Múzeum 82.13.1. a Sümegi Fazekas Céh korsója 1863. rajta kétfülű fazék, fakés és *rováckolófa*.

⁴⁹ Kolláth 2014: 367. 1-2 tábla, 2019. PhD disszertáció 96–99. 30. ábra.

⁵⁰ Kolláth 2019: 99.

⁵¹ Nagy 2020: 341–342.

A törtvonalú *tejesfazék* régebbi formája fül nélkül készült (6. kép),⁵² kívül-belül mázatlan volt. *Magyarországon az új edényforma, majd elterjedése a tejkultúrában a 17. században bekövetkező változások következménye.*⁵³ Régészeti párhuzama is megvan a székesfehérvári Himmer házból, valamint a Pelikán fogadó területén folytatott ásatások leletei között a 17. század végéről, 18. század elejéről.⁵⁴ Rajtuk a bekarcolt csillagok, illetve keresztjelek mágikus rendeltetésűek. A tehén boszorkányok általi megrontása ellen szolgáltak, hogy ne adjon véres tejet. Ilyen keresztjelet talált Parádi Nándor a zalai Kustánszegen pénzzel 1651-re datált edényen.⁵⁵ Az edényre festett *andráskereszt* elterjedési területe szintén megegyezik a magyarszombatfai fazekasok árusítási területével.⁵⁶ Az edény elnevezése elgondolkodtató. Az 1777. évi Vas megyei limitáció⁵⁷ kétféle tejes edényt ismer: *Tejes köcsöge* pintes, *Tejes fazék* 6 itzés nagyságban, de az 1812. évi már csak egyfélét, *Tejes Fazekat* említ. Ez a változás Zala, Tolna, Somogy megyei árszabásokban is megfigyelhető. Lehetségesnek tartjuk, hogy a fületlen tejes fazéknak főzőfunkciója volt, s fazékként viselkedett, hiszen a tejet nyílt tűzön forralni is kellett.

A SZÍNES ÓLOMMÁZ AZ EDÉNY DÍSZE

A Veleméri–völgy fazekasai még a 20. század fordulóján is igen kevés mázat használtak, 1 kemencére való edényhez 2-2.5 kilogramm *mázol* kellett, melyben csak 1 kg ólomgelét volt,⁵⁸ amit az akkori magyarszombatfai zsidó kereskedőtől szereztek be. A fazekakat csak belül mázalták, legfeljebb a szájeremére, *gyűrőre*, vagy a bronzokra kentek egy keveset pemzlivel, hogy díszesebbek legyenek. A korábbi időkre is jellemző mázhiánynak a drágaságán kívül más okai lehettek, mivel a kohókból csak nagyobb tételekben lehetett azt beszerezni. Erre a feladatra a 18–19. századi céhek az ország más területein külön *gelétmestereket* neveztek ki, az elosztást pedig a céhmester feladatkörébe utalták.⁵⁹ A Velemér–völgyi fazekasok céhalakítása szükségszerű volt, s e kortól megfigyelhetők a kívül-belül mázas edények megszorodása.

Legkorábban ismert és kedvelt a rézoxiddal kevert zöld máz volt, az ünnepi borosedények fénylő zöld mázban pompáztak már az 1830-as évektől. A mangánoxidos barna mázat is kedvelték, de a *vasrevéből* készült sárgamáz elterjedése inkább csak a 20. század fordulójától lett közkezdvelt. Ekkorra már nemcsak *mázalozták* az edényeket, hanem disznószőrből készült pemzlikkel egyszerű díszítéseket is alkalmaz-

⁵² Nagy 1988: 328. 1. kép Gerencserek Magyarszombatfán. 1926. Csaba József felvételén is ilyen edényeket láthatunk

⁵³ Kovács 2017: 345.

⁵⁴ Siklósi 2002: 88-90. ábra, Kovács 2017: 342. 1-9. kép.

⁵⁵ Parádi 1963: 237. 9. kép.

⁵⁶ Kresz 1977: 378. A három kereszt elterjedési területe: Ják, Velemér, Ságvár, Szakcs, Kisvaszar, Óbánya, Mohács.

⁵⁷ MNL Vas Megyei Levéltár Megyei közgyűlési iratok. Limitációk 519. cs. 1-11. 1770, 1812.

⁵⁸ Kós 1986: 408.

⁵⁹ Nagy 2021: 201–213.

tak. Viski Károly 1934-ben megvizsgálta a *színnel, mutatóssal szemben mi lehetett az a fazekasságnál, amiben a legrégibb hagyomány őrződött meg*. Hivatkozott a céhedények zöldmázának esztétikai jelentőségére, e mellett vallotta, hogy *a cserépedények ősi díszítése a zsinórozás, karcolás, domború díszítmény, vajt díszítmény, tűzdelés, körmözés, ujjnyomat, hornyolás*,⁶⁰ melyek közül nem egy a Veleméri-völgy *archaikus fazekasságában* a máznélküliség okán szinte kizárólagosságot élvezett.⁶¹

RÉGIES DÍSZÍTŐELEMELK, EDÉNYFORMÁK NYOMKÖVETÉSE

A régi nemzedék fazekasmunkáit a múzeumi gyűjteményekben fellelhető évszamos, névfeliratos, ünnepre szánt boroskorsókon tanulmányozhattuk. Az 1835–1925 közötti években készült, túlnyomórészt zöld, ritkábban barna, majd a korszak végén sárga mázzal bevont, máz alatt fehér függőleges *engób* csíkokkal tagolt, az edény falán, fülén, félfedelén gombdíszekkel gazdagon ellátott, ujjbenyomásos, vagy vágott abronccsal ékesített, kifogatott darabokról a *tárgyformáló hagyomány évszázados továbbélését* állapítottuk meg. Ezek az egyéni megrendelésre, barátságból készült edények a készítőhely közelében találtak gazdára, mindkét céhbe tartozók edényei kis eltéréssel azonos stílusban készültek.

Díszítésük elemei a 18–19. századi dunántúli céhkorsókkal rokoníthatók. Különösen a Jáki Fazekas céh 1835-ben készült boroskorsójához⁶² a technikai elemek – *mazzagdísz*, gombdísz, kifogatás, korsó félfedél kiképzése, szájerem tagoltsága, kiöntőszáj, vagy csőr formája, edénytest aránya – a 16–17. századig nyomon követhetőek.⁶³ Vas, Zala, Veszprém, Fejér megyében készült 190 darab évszamos, (1681–1879) zöld ólommás céhkorsót vizsgáltunk meg, egyszerű díszítőelemeiket összehasonlítva a Veleméri-völgy fazekasai által készített évszamos boroskorsókon lévőekkel. Ez az 1835–1925 közötti harminc évszamos edény többségében zöldmázaz: 63%, a mangánoxidos barna máz és a vasporos sárga máz előfordulása 10–10%. Négy edény esetében vörös engóbra szintelen máz került, ami a sárga mázzal együtt csak 1903–1925 között terjedt el.

A boroskorsókon 1867–1925 közötti időből található *bepecsételés nélküli agyag gombdíszek* 40%-ot, míg a céhkorsókon összesen 23%-ot tettek ki. A céhkorsóknál 1681–1879 közötti időből talált 23 db egyszerű agyaggomb 12%-ot, az 1775–1866 közötti időből 10 db bepecsételt agyaggomb 5%-ot, míg az 1681–1869-ig terjedő időből 12 db testre való közvetlen pecsételés 6%-ot tett ki. Ezen adatokból azt a következtetést vontuk le, hogy a gombdíszítés szokása boroskorsókon a 17. század végétől a céhek megszűntéig általánosnak mondható. A fül alatti 1, 2, 3 gombdísz a készítőre vallhat.

Az ujjbenyomásos, vagy vágott abroncsok esetében 1867–1905 közötti időszak 26%-ával szemben a céhkorsókon 1740–1846 között csak 16%-án találtunk az edény-

⁶⁰ Kresz 1974: 167.

⁶¹ Kresz 1977: D/7454/1:44. 1944-ben Kós Károly írta meg a Vas megyei Velemér környékének *archaikus* gerencsér mesterségét.

⁶² Kresz 1991: 16. 22–24. kép.

⁶³ Nagy 2020a: 347–349, 360–363. táblázat, 4. képtábla.

paláston abroncsot, tehát ez a dísz a 18. század közepén jelenik meg és divatja a 19. század közepéig tart, míg a borosedényeken a legrégebbi időtől a 20. század elejéig, sőt napjainkig kedvelt elemként él tovább.

Az edények függőleges *mázcsorgatásos* csíkozása a céhkorsókon gyakorinak mondható, de az ünnepi boroskorsókon a máz alatti fehér engóbos, ecsetes csíkozással találkozunk. Itt ecsettel zöld ágat, *rozmaringot* is festettek edényeikre a csíkozás mellett, vagy önállóan. Ez a *pemzlivel* való díszítési mód 1880–1925 között figyelhető meg, a céhkancsókon ilyen festés nem található.

Kós Károly célkitűzését világosan megfogalmazta, mikor így írt: *Azt fogjuk leírni, hogyan dolgozik még most is a legtöbb gerencsér e vidéken; azt a sok évszázados eljárást, amely hosszú tapasztalatok útján, a céhvilág mestereinek tanítása által kötelezővé vált és nagyrészt az ma is.*⁶⁴ Kresz Mária ehhez még hozzátette, hogy *Az első ismert néprajzi emlékek csupán századunk elejéről származnak. E tárgyak azonban a középkori egyszerűséget őrizték meg, nem a díszítettség adta művészi értéküket, hanem a fejlett formaérzék, az edények nemes vonala, könnyűsége, a részletek finomsága. A fazekak finoman bevagdalt abroncsa, a bepecsételt cífrázónyomok, a fül megerősítése apró átszurkálásokkal, sőt az egyszerű ecsetvonások is magasrendű esztétikai kvalitás jelei.*⁶⁵ A régészeti irodalomban a 16–17. században abroncsdíszre vonatkozó adatokat alig-alig találni, meglétüket általában import kerámiákhoz kötik.⁶⁶ Ugyanígy járunk a gombdíszek esetében is.⁶⁷

Az edények pemzlis és ujjal való régies festését elsősorban lakodalmassal edényeknél figyelhetjük meg a gyűjteményekben. Horváth Sándor (1870–1943) szerdahelyi születésű, magyarszombatfai *gerencsér* nevéhez köthetjük legszebb darabjait – boros, csaposkorsó, húsos tál (7. kép), tányér, tormáscsészé, asztali sótartó, – melyek 1909-ben készültek és széles körű publicitást kaptak.⁶⁸ Rajta kívül még több férfi fazekas díszítette edényeit, melynek jellemző jegyei, hogy színtelen máz alatt egy-egy ecsetvonással még a korongon vonaldísz, egyszerű vonásokat (tányér, tál, kerektepsi, vizeskorsó), zöld ágat (rozmaring) festettek boroskorsóra (1903) kuglófsütőkbe, kerek és *szegletes tepsik* aljába (8. kép). A vizeskorsók, bugyigakorsók oldalán megjelenő *rozmaring* (9. kép), egyszerű *tulipán* (10. kép), *rózsa* (11. kép) tovább élt az 1920-as

⁶⁴ Kós 1944: 130.

⁶⁵ Kresz 1991: 11, 14.

⁶⁶ Tomka 2018: 291. 145. tábla 3. kép Szendrő, vágott abroncs edény szájperemtörödéken; 201. 55. tábla Szendrő, korpusztörödékes edénytörödék nyakrészén plasztikus V-alakban metélt abroncs; 219. 145. tábla 3. sz. szendrői vár, szájperemtörödéken két soros vágott abroncs, 17. század. Lajkó 2015:203. 18. tábla 6. kép Hódmezővásárhely Bocskai utcai ásatásból: mázas díszű folyadéktároló edény kis töredéke, 17. század. Kovács 2003:174. 4. kép 3. sz. *bordával* (ujjbenyomásos abronccsal) díszített edényváll töredéke 16. század utolsó harmada; 8. kép 7. sz. kézikorongolt bosnyák korsó hasán vágott abroncs 17. század.

⁶⁷ Tomka 2018: 150. 4. tábla 3. ónodi vár, fültörödék 3 pecsételt gombbal, 17. század; 152. 6. tábla 2-3, 5 sz. edény nyaktörödék 2-3 bepecsételt gombbal; 262. 116. tábla 6. sz. sárgamázás fültörödék 2 bepecsételt gombdíszel 17. század. Holl 1992: 34. 77. képtábla 11. kép edénytest töredékén bepecsételt gombdísz 16. század. Kovács 2002: 315. kép pohártalpon rátétes gombdísz 16. század, az edény származási helye Bajorország.

⁶⁸ Kresz 1991: 5, 14, 15, 16. kép. Czúgh 1955: 47. 18-19. ábra, 50.5. 21-25. ábra.

évek közepéig. Ekkor egyesek áttértek a vékony ecsettel való festésre, majd az 1930-as évek tanfolyamainak hatására az itt eddig nem ismert írókával dolgoztak.

AZ EDÉNYTÍPUSOK VÁLTOZÁSAI

Kós Károly 1944-ben mindazt az *edénytípust lerajzolta*, táblázatba foglalta, amit gyűjtése, leíró munkája során megismert (1. ábra Kós edényrajzaival) jellegzetes díszítésével együtt.⁶⁹ Hitelességéhez nem férhet kétség, mivel a magyarszombatfai Oszvatics Gyula (1913–1965) fazekas edényeiről fényképfelvételt is készített,⁷⁰ amin láthatjuk a díszítési mód változásait. Ugyanebben az időben az őrségi háztartásokban jelen lévő edényekről készült rajzokat Kardos László táplálkozástörténeti monográfiájából ismerhetjük meg.⁷¹ Kós edényrajzai a Mediterráneum felől érkezett balos gyorskorongon készült, csonkakúp alakú egylégterű kemencében⁷² égetett edények sorát mutatja be, a hagyományos formák mellett feltüntetve az újabbakat is, számba véve a 19. században bekövetkezett formai, funkcionális belüli változásokat is. Ennek oka a vásároló területen bekövetkező füstöskonyhák lassú felszámolása, a családszervezet átalakulása, a táplálkozási szokások, az anyagi kultúra megváltozása, a városi életmód terjedése, és nem utolsósorban a 19. században gyorsan szaporodó keménycserép gyárak termékei, a stájerországi fémedények robbanásszerű benyomulása.

Kós táblázatában 33 edényt, ezen belül 24 önálló típust ábrázolt, közülük *hétnek régebbi formáját is megadta*. Ez a termékszerkezet csaknem megegyezik a Vas – Zala megyei limitációk 1812. évi szerkezetével, de egyúttal tartalmazza azokat az edényeket is, melyek azt követően, vagy éppen azokban az években, új edénytípusként tűnnek fel az idők során. Tányér a fatányért váltotta ki, a kerektepsi – ami új eszközön, a *tepsekarikán* [a korong felső karikájára tett, annak átmérőjét megnövelő lap] – készült, nem régebbi a 19. század elejénél. Szegletes változata még későbbi, a sparhelt relnijéhez alkalmazkodott. A szélesfenekű fazekat szintén a 19. század közepétől divatba jött sparhelt platnijához való alkalmazkodás teremtette meg.

A *hegyi bogrács* (12. kép), a 20. század harmadáig a pinceszerezés edénye, ami – *vasháromlábú* állítva – a férfiak egytálalt főző edénye lett.⁷³ A szűrőtál, *mácsik-szűrő*⁷⁴ (13. kép) létrejött a 18. századi vágott zsír és a böjti eledelként elfogadott *tésztafogyasztással* van szoros kapcsolatban.⁷⁵ A bádogedény utánzatú öntözőkanna,⁷⁶

⁶⁹ Kós 1944: 217. 24. rajz.

⁷⁰ Kós 1986: 414. 29. kép, 416. 31. kép.

⁷¹ Kardos:1943: 41, 136, 140, 141, 163, 166, 204–207.

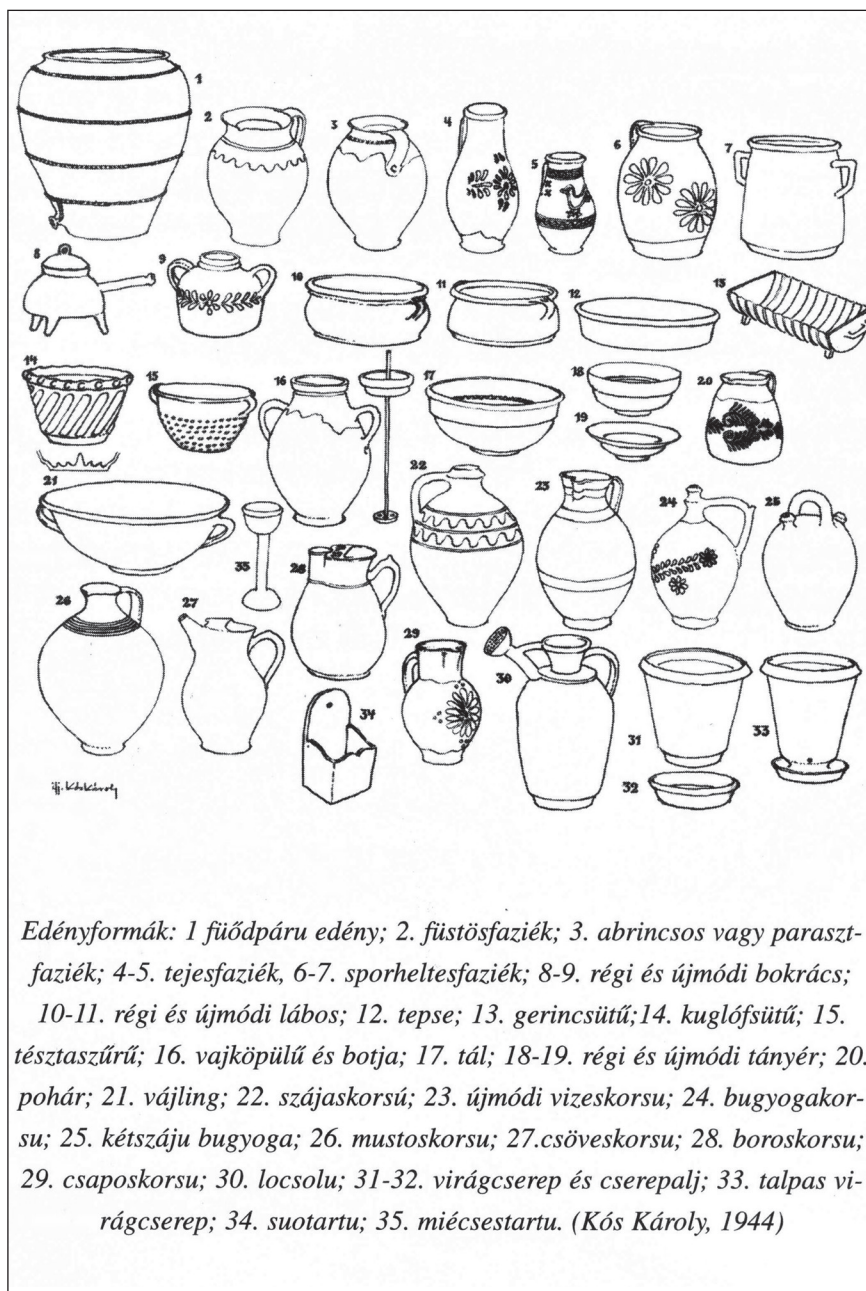
⁷² Kresz 1991: 14.

⁷³ Formája és funkciója a sümegi edényekével azonos. A készítő helyeikről Somogyba is jutott belőlük. A 20. század első két évtizedéig még készítették.

⁷⁴ Vas megye 1812: *Mátsikszűrő*. MNL VAML Megyei Közgyűlési iratok. Limitációk 519. cs.

⁷⁵ Kisbán 1997: 427.

⁷⁶ MNL VaML Megyei közgyűlési iratok. Limitációk 519. cs. 1812. Öntöző vörös korsó.

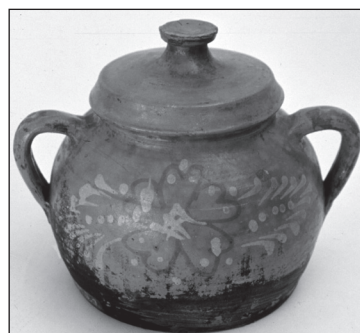
1. ábra. Kós Károly edényrajzai. Vasi Szemle 1944. 217. 24. rajz.

10. kép. Bugyiga tulipán dísszel. Pankaszi Helytörténeti és Néprajzi Gyűjtemény. Rosta József felvétele, 1983.

11. kép. Bugyiga rózsával. Pankaszi Helytörténeti és Néprajzi Gyűjtemény. Nagy Zoltán felvétele, 2019.

12. kép. Hegyi bogrács. Thury György Múzeum. 60.91.3. Rosta József felvétele, 1983.

13. kép. Mácsiksűrő, ujjal pötytyőzött. Őriszentpéteri Gyűjtemény. 70.18.1. Rosta József felvétele, 1983.

14. kép. Kuglófsütő tulipán dísszel. Pankaszi Helytörténeti és Néprajzi Gyűjtemény 125.sz. Nagy Zoltán felvétele, 2018.

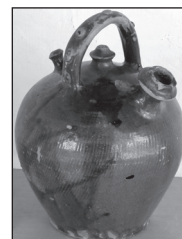
15. kép. Bokrács, láb-láb. Savaria Múzeum. 74.22.28. Horváth Sándor felvétele, 2011.

16. kép. Kalács sütő láb-láb. Pável Ágoston Múzeum 83.2.98. Rosta József felvétele, 1983.

17. kép. Páru sajtár 1881. Savaria Múzeum. 74. 22. 48. Horváth Sándor felvétele, 2011.

18. kép. Kétszájú bugyiga. Savaria Múzeum. 74. 22. 8. Horváth Sándor felvétele, 2011.

*kuglófsütő*⁷⁷ (14. kép), (öz)gerincsütő a 19. század végén honosul meg Ausztria felől. A virágcserep⁷⁸ a falusi virágoskertek kései divatja hatására válik kelendő árucikké, tehát ezeket az edényeket 17–18. századi régészeti leletekben eleve nem szükséges megkeresnünk. Ezekkel ellentétben a *bokrács* (15. kép), ami valójában *háromlábú nyeles*,⁷⁹ vagy *kétfüles lábas*,⁸⁰ a régészeti korig jól nyomon követhető, a 17. századi táplálkozástörténeti változások nyomán terjed el széleskörűen,⁸¹ a nyílt tűzön való főzés, sütés eszköze. A bogrács szó a magyarszombatfai elterjedési területén mindenütt *lábas-lábas* agyagedényre vonatkozik. A néprajzi gyűjteményekben a közeli Vendvidékről olyan háromlábú, kétfülű lábast is ismerünk, melynek oldalfalai *kívül-belül bordázottak* (16. kép), éppen úgy, mint ahogyan ezt az etei ásatás lábak nélküli 16. századi *kuglófsütőjénél* láthatjuk.⁸² A felsőszölnöki edényt⁸³ kalács sütésére használták a 19. század végén. A helyi fazekasok szerint még az 1900-as évekig készítettek zöld, vagy barna mázzal ellátott nyeles, fedeles *bokrácsot*, melynek neve az egész árusítási területen így ismeretes.⁸⁴ Magyarszombatfa térségében több változata is fellelhető a gyűjteményekben.

Kós táblázatából azonban néhány tárgyat hiányolhatunk. Elsősorban a *kétfülű lakodalmas abroncsos fazék* rajzát, *pálinkacsepegtető* félfedele, kiöntőcsöves fazekat,⁸⁵ *boros kulacsot*,⁸⁶ a *kengyel*, azaz *fül* nélküli tejesfazekat,⁸⁷ *bödönt*,⁸⁸ amit valójában savanyítás célra csak a 20. század közepétől kezdtek készíteni, mivel addig e célra nagyméretű fazekakat használtak. A gömb alakú *sósfazekat*, melynek Szlovéniában készült darabjai valójában rituális edényként ismeretesek,⁸⁹ *tormáscsészét*, asztali sótartót,⁹⁰

⁷⁷ *Kuglihuipp sütti* elnevezése a német *Kugelhopf*-ból ered, a nyugati határszélen a 19. század végén, a 20. század elején terjedt el, fémutánzatként, kívül-belül mázas formában.

⁷⁸ Vas megye 1812: *Kertbeli virágtartó nagy edény*, *Nagyobb paraszt Virágos Fazék*. MNL VaML Megyei közgyűlési iratok. Limitációk. 519. cs. 1-11.

⁷⁹ Savaria Múzeum 74.22.28. Magyarszombatfa, Fazekasház. Kívül mázatlan csillámos agyag, belül zöldmáz, kihajló szájsperemű, nyakán, testén fakéssel karcolt spirál, *húzott, végén behajló füle egyedülálló*.

⁸⁰ Kresz 1991: 20. kép.

⁸¹ Nagy 2018. Lábas-lábasok a Néprajzi Múzeum kerámia gyűjteményében (szerkesztett kézirat, megjelenés alatt) 5. fejezet: Lábasok rendeltetése a 16-19. századi táplálkozástörténeti adatokkal egybevetve.

⁸² Miklós-Vizi 2006: 97. 18-19. kép.

⁸³ Pável Ágoston Múzeum 83.2.98.

⁸⁴ Kós 1944: 123.

⁸⁵ Göcseji Múzeum 51.32.2. Készítési és gyűjtőhely: Szentgyörgyvölgy, 1877. évszámmal.

⁸⁶ Göcseji Múzeum 61.20.2. Készítési és gyűjtőhely: Szentgyörgyvölgy. KS monogrammal, 1868. évszámmal.

⁸⁷ Kresz 1991: 14. Egyedül ezen a vidéken nevezik az edény fülét *kengyelnek* és azt mondják, hogy az öregek emlékezete szerint a tejesfazéknak régen nem volt kengyele, később kezdődhetett el, ami arra utal, hogy a füles edény készítése későbbi időkben kezdődött el.

⁸⁸ Kétfülű nagyméretű abroncsos bödönöket a szlovén fazekasok készítettek, legkorábbi példányukon 1742-es bekarcolt évszám olvasható. Kerecsényi 1994: 85. 3. kép Múraszombati Múzeum E.135, másikon 1862. Múraszombati Múzeum E.138.

⁸⁹ Kresz 1991: 14. 6. kép.

⁹⁰ Kresz 1991: 14. kép.

a *krajcáros pupra* készült *fedőt*, ami viszont a régészeti leletekben és limitációkban a 16–18. század óta kimutatható.⁹¹ A 27. számú *mustoskorsó* ma már ismeretlen forma, Kós szerint 1870-ben Szépe Károly veleméri céhmester készítette. A lúgos mosásra általában dongás faedényt *párló-szapusajtárt* használtak a 18. századi hagyatéki leltárak és 19. századi limitációk⁹² tanúsága szerint. Az 1. sz. *füödparu* [lúgzó ruhamosó] agyagból formált *edény* évszamos darabjai Orfaluból (1831),⁹³ Kisdolincről (1862)⁹⁴ a Vendvidéken fordulnak elő, de egy 1881-ben készült darab helyi, magyarszombatfai munkának tekinthető (17. kép). A 25. számú *kétszájú bugyiga* (18. kép) is mediterrán eredetű, a szlovénok vízfordó edénye, Magyarszombatfán kései átvételnek tekinthető.

Mindezekből az adatokból – a régészeti leletek hiányában – az a tanulság vonható le, hogy a tárgyalt vidéken is a ma ismert fazekasság gyökerei gyaníthatóan a 18. századi hetési⁹⁵ magyar gerencsérsgben mutathatók ki, mely viszonylag szerény eszközökkel, a paraszti háztartások igényeinek megfelelő edénytípusokat állított elő. Az álló tengelyű gyorskorongon kialakított egyszerű formák és technikák alkalmazásának ez az oka és egyben következménye, és nem valamilyen ősi, középkorinak vélt hagyomány fennmaradása.

TANFOLYAMOK HATÁSA – A NÉPI IPARMŰVÉSZET KORSZAKAI

A népi iparművészet kifejezést Lengyel Györgyi használta először 1952-ben.⁹⁶ E fogalmat Domanovszky töltötte meg tartalommal 1976-ban, mikor meghatározta annak korszakait.⁹⁷ Az első periódus a húszas évek elejétől 1945-ig tart és jellemzője a népművészeti stílusok továbbélése mellett a népi iparművészet kialakulása. A második periódus, amely 1945-1953-ig tart, a hagyományos népművészeti formák ismétlésével jellemezhető. 1953-ban a Háziipari és Népművészeti Szövetkezetek Országos Szövetsége és a Népi Iparművészeti Tanács, valamint a Népművészet Mestere, népi iparművész cím alapításával a harmadik periódus is megkezdődik. Magyarszombatfán hasonló események zajlottak le 1925 – 1955 között, melyeknek szereplői is ismertté váltak előttünk. Legutóbb Verebélyi Kincső foglalta össze mindazokat az ismereteket, melyek a *házi szorgalmatosság – háziipar – kézműipar – népi iparművészet* fogalomkörébe tartozik.⁹⁸

⁹¹ Kvassay 1996: 81. 13. kép, Tomka 2018:285. 139. tábla, Lajkó 2015: 128. 22. kép.

⁹² Nagy 2017: 209. 24. ábra, 208. Az uradalom falvainak 66%-ban használtak fából készült szapusajtárt. Legkorábban 1786-ból mutatható ki jelenléte Zsidán. A Vendvidéken is megtalálható, Börgölinben 1834-től ismert dongás változata, de helyettesíthette az e vidéken ismert agyagból készült, abroncsos *föd paru-sajtár* is Nagy 2010: 26. ábra.

⁹³ 1831-es, KI monogramos darabját Szelestey László gyűjtötte Orfaluból, ma a debreceni Déri Múzeum raktárában található 2002.184.1.

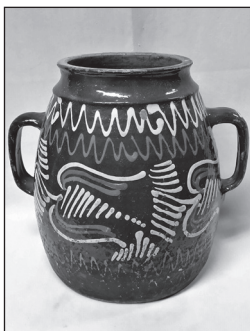
⁹⁴ A Szabadtéri Néprajzi Múzeumban található egy nagyméretű *páruedény* abroncsos, fedeles változatának helyszíni fényképe, (SZNM fotótár) rajta: Készítette Bohár József Gerencsér Műjszer 1862 Kisdolinc.

⁹⁵ Kerecsényi 1994: 41–81.

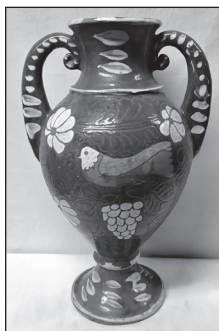
⁹⁶ Lengyel 1991: 59.

⁹⁷ Domanovszky 1976: 9–14.

⁹⁸ Verebélyi 2019: 209–231.

19. kép. Csótár Géza írókás tulipános bödön, 1936. Göcseji Múzeum NPR 1952.18.3. Szentgyörgyvölgy. Rosta József felvétele, 1983.

20. kép. Csótár Géza ecsetes madaras váza, 1930-as évek. Göcseji Múzeum NPR 1955. 98.3. Szentgyörgyvölgy. Rosta József felvétele, 1983.

21. kép. Tóth Ferenc írókás madaras dísztányér. Magyarszombatfa, 1936. Nagy – Pölös Andrea felvétele, 2011.

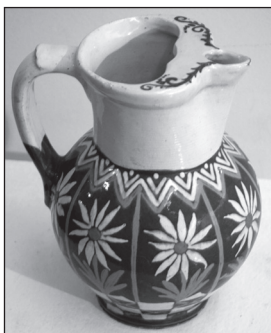
22. kép. Novák Lajos írókás madaras hamutál, 1950. Gödörháza. Savaria Múzeum NF46566. Lechmayer Ferenc felvétele, 1950.

23. kép. Oszvatics Gyula írókás madaras tejesfazék 1943. Magyarszombatfa. Dr. Batthyány-Strattmann László Múzeum 86.5.1. Rosta József felvétele, 1983.

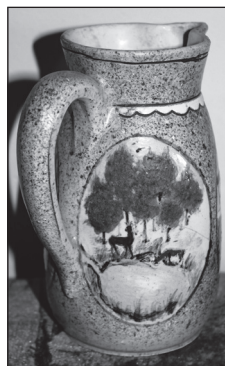
24. kép. Zsohár János ecsetes festésű dísztányér. Magyarszombatfa, 1942. Nagy Zoltán felvétele, 2021.

25. kép. Zsohár János írókás boroskorsó, 1930-as évek. Magyarszombatfa. id. Albert Attila gyűjteménye. Nagy Zoltán felvétele, 2020.

26. kép. Zsohár János írókás dísztányér, 1943. Göcseji Múzeum NPR 1952.7.122. Magyarszombatfa. Bicskei József felvétele, 2022.

27. kép. Zsohár János tájképes vizeskancsó, 1955. Magyarszombatfa. Nagy– Pölös Andreea felvétele, 2021.

A Velemér-völgy fazekasai a 20. század első évtizedéig szinte kizárólag folyóedényeket készítettek, melynek díszítése jórészt egyszerű, korongon készült elemekből tevődött össze. Nem hiába írta le 1899-ben Péterfy Zoltán kerületi királyi iparfelügyelő, *hogy itt nem egy kézműiparral, hanem pusztán a földművelő nép szabad óráiban űzött tevékenységgel állunk szemben. Jelenleg ottan csak legkezdetlegesebb és kizárólag fazekat és bögrét készítenek, melyet messze Somogy és Baranya megyébe visznek és gabonáért cserébe adják.*⁹⁹

A pemzlivel, disznószőrből készült durva ecsettel való díszítés igen későn, a máz előretörésével egyidejűleg a 20. század első harmadáig, a többnyire barátságból, vagy lakodalomba, paszitára szánt edényeken figyelhető meg. Ez a díszítés nem vált azonban virágzássá, *tarkállássá*, így a hagyományos értelemben vett népművészettel nem lehet azonosítani. Az ismert fazekasközpontoktól eltérően a *cifrázás* mintegy száz évet késve, csupán az 1920–1930-as években felülről irányított tanfolyami hatásra következett be Magyarszombatfán, és szűkebb körzetére (Szentgyörgyvölgy, Gödörháza, Velemér, Kerca) terjedt ki. Új edényformák is megjelentek: *váza, bokály, csalikorsó, két-négyfülű bugyiga, pereckulacs figurális díszítéssel, dísztányér*, melynek hátulján furatos akasztó is volt.

⁹⁹ MNL VaML Vas vármegye főispánjának iratai. Általános Iratok 536/1904 Péterfy Zoltán iparfelügyelő levele a főispánhoz 2899. 09.23.

A tanfolyamok helyszínén tevékenykedő *ecsettel dolgozó* Varga Béla¹⁰⁰ kerámikus, vegyész, az írókás *mintával helyi stílust megteremtő* Eschenbach Jenő¹⁰¹ kerámikus jelenlétéről, azt megelőző kezdeményezésekről részletesen beszámoltunk,¹⁰² ezért itt inkább a tanfolyamon résztvevők köréről és a társadalmi kontrollt nélkülöző alkotások stílusáról, piacra jutásának módjáról közlünk adatokat. A tanfolyamok jelenlétét és hatását Domanovszky György több írásában sem vette figyelembe, mikor az alábbiakról értekezett: *Valamikor a harmincas években a Vas megyei Magyarorszábfán Czúgh Dezső miután a helyi fazekasságnak nem volt hagyományos stílusa, kísérletekbe fogott, hogy népi jellegű motívumokat és szerkesztési módokat hozzon létre, amelyekkel a hagyományos formákat díszíti. Így keletkezett a magyarorszábfainak mondott stílus* (28. kép), *mely már a negyvenes években általánosan elfogadott volt. Olyan kísérlettel állunk szemben, ami példa nélküli fazekasságunk történetében.*¹⁰³

Kós Károly¹⁰⁴ Györfy Istvánnal¹⁰⁵ egybehangzó véleményen volt azon, hogy a fazekasfalvakban kiküldött vándortanítók nagy kárt okoztak az addig érintetlen fazekasközösségeknek. Czúgh Dezső megjegyezte, hogy Kós nem szívesen gyűjtött Magyarorszábfán, *mert a szábfaiakat iparművészekről fertőzött fazekasoknak tartotta, s nem fordított nagyobb gondot azok kikérdezésére.*¹⁰⁶ Annyit azonban írt róluk, hogy Magyarorszábfán 1935–1938 között három tanfolyam is volt. *Varga Béla vezette be a mintákat, nemkülönben a váza, játékedény és egyéb használati cikk készítését e vidéken, s a magyarorszábfai Zsuhárban hű követőre talált. Fontosnak tartotta megemlíteni, hogy e kortól a tanfolyam hatására a fehiér edény [engóbos] sikeresen*

¹⁰⁰ Varga Béla kerámikus, vegyészről keveset tudunk. 1936-ban biztosan tartott tanfolyamot Magyarorszábfán, mivel az általa kiállított bizonyítvány fennmaradt. Nagy 2021: 207. 2. kép. Keszthelyinek mondták. Az biztos, hogy 1930–1933 között a Magyar Iparművészetben megjelent írásokban keszthelyi kiállítóművész. 1935-ben a Keszthelyi Hírlap tudósítása szerint a helyi Frontharcos Csoport számvizsgálójává választották meg. Legközelebbi híradás 1942-ből van róla, akkor biztosan a Herendi Porcelángyárban dolgozik. Levelében írja, hogy „a technikában nagy gyakorlattal rendelkezik, bármilyen massa, máz, festékanyag előállításában vagy gyártásában, égetés, valamint tűzálló agyagáruk előállítására képes”. Szabó 2019: 304.

¹⁰¹ Eschenbach Jenő (1908–1981) életrajzát a Magyar Katolikus Lexikonban találjuk meg. Annyit tudunk róla, hogy 1933–1936 között az Iparművészeti Iskolán Orbán Antal mellett oktatott. *1945 előtt fazekasok részére rendezett díszítő és technikai tanfolyamok önálló vezetője volt Magyarorszábfán, Csákváron, Jákon, Désházán, Nagybányán, Zilahon, Mellétén, Misztótfalun. [...] Vas megyei fazekas díszítő elemekből alakította ki a magyarorszábfai stílust.* Magyar Katolikus Lexikon 3. 1997: 293.

¹⁰² Nagy 2021: 208–213.

¹⁰³ Domanovszky 1983: 36., Domanovszky 1968: 68. Lényegében ezt az elképzelést hangoztatja 1981-ben is, mikor írja: *Az az edény, mely századunk közepén magyarorszábfai néven forgalomba volt, valójában újkeletű, egy fazekascsalád munkájából származott minden hagyomány nélkül.* Domanovszky 1981: 202.

¹⁰⁴ Kós 1986: 405. *A gerencsérség kezd mind többet feladni abból, ami régi, aminek történeti és népi gyökere van.*

¹⁰⁵ Györfy 1939: 39. „A fazekasságot a múlt század 90-es éveiben maga a kereskedelmi miniszter tette tönkre, mikor vándortanítókat küldött ki vidékre, akik új formákat, díszítő elemeket, színeket és festésmódot honosítottak meg a fazekasok között [...] Az iparművész stílusa nem hagyományos, hanem egyéni vagy idegen.”

¹⁰⁶ Dömötör Sándor gyűjtése 1950. EA 2335 42.

28. kép. Czúgh János, 1983. Vándor fazekas ecsetes, írókás díszű edényekkel. Kecskemét. Népi Iparművészeti Gyűjtemény. Nagy Zoltán felvétele, 2018.

29. kép. Novák Lajos készítményei. Gödörháza. Savaria Múzeum NF1230. Lechmayer Ferenc felvétele, 1950.

30. kép. Újságkivágás, 1942. ifj. Zsuhár János tanfolyamos díszű edényeivel Magyarszombatfa. Nagy Zoltán repró felvétele, 2021.

31. kép. ifj. Zsuhár János figurális díszű kulcsai, vázája, 1943. Magyarszombatfa. Nagy Zoltán repró felvétele, 2021.

32. kép. Oszvatics Gyula edényeivel Magyarzombafán. Savaria Múzeum NF1279. Kós Károly felvétele, 1943.

33. kép. Oszvatics Gyula cégtáblája, 1936. Magyarzombatfa. Markovics Tibor felvétele, 2021.

nyomta ki a régi nyers, fekete és vörös edényt, amit az évszámmal bíró tárgyak hűen tükröznek is.¹⁰⁷ Dolgozatában az edényféléseket tárgyalva ismét kitér a tanfolyamok hatására, a vásárokon való megjelenés lehetőségére. *Tisztán a piacra készülnek Zsohár János és Novák Lajos műhelyében az 1936-os tanfolyamon tanult példák és gyári minták, mintakönyvek után a virágvázák és játékféle edények. Ügyeskező gerencserek Magyarzombafán még törpiéket is készítenek (29. kép), szarvasokat és más vadhajításait a városi nipp-kultusznak. Ezeknek azonban már alig van néprajzi jellegük.*¹⁰⁸

Dömötör Sándor néprajzi gyűjtéséből ismerjük, hogy Kós Júlia helyi tanítónő már 1927-ben próbálkozott néhány fazekast rávenni az edények festésére, vázák, hamutartók, dísz tárgyak készítésére. Mivel akkoriban nála járt egy Kiss nevű mérnök, akinek felesége *iparművész* volt, hozott mindenféle mintákat, azokat próbálgatták. A vázakat készítő mesterek: Czúgh János, Oszvatics Gyula, Zsohár János és a szentgyörgyvölgyi Csótár Géza a harmincas években több szombathelyi kiállításon is szerepeltek.¹⁰⁹ Varkars Kálmán 1939-ben írt rövid ismertetőjében azt olvashatjuk, hogy a *népművészet*

¹⁰⁷Kós 1986: 405.

¹⁰⁸Kós 1986: 419.

¹⁰⁹Dömötör Sándor gyűjtése 1950. Savaria Múzeum Adattára K-153 IV. Nagy 2021: 212. 3. kép.

alapuló kerámiát 1934 óta nagy tökéletességre vitték [...] az *Iparügyi minisztérium jóvoltából szervezett tanfolyamokkal*. Samott téglából kemencét is felállítottak a kerámia termékek magasfokú hőben való kiégetésére.¹¹⁰ 1942-ben fényképes újságcikk jelent meg a *magyarszombatfai népművészetről*, melyen id. Zsohár János szerepelt ifj. Zsohár János írókás edényeivel (30. kép).¹¹¹ Mint írták: *a raktárakban tányérok, tálak, bokályok, hamis korsók és egyéb hasznos és dísz tárgyak sorakoztak a polcokon*.¹¹² A tanfolyamok időszakából néhány fényképfelvétel is fennmaradt. Czúgh János levéteoktatót 1934-ban ecsettel festett dupla rózsás görög vázák veszik körül,¹¹³ de a Zsohár családról 1943-ban készült fotográfián eddig ismeretlen, plasztikus *figurákkal díszített mázas pereculacsok láthatók*¹¹⁴ (31. kép).¹¹⁵

Kós 1944-ben megjelent munkájában írt a díszítésekről is, az íróka, *gurgula helyi elterjedtségéről*. Az volt a nézete, *hogy a rózsás motívumú festett edények régebbiek, az íróka teljesen új*, kifejezetten a tanfolyamhoz köthető eszköz. Leírásához rajzos motívumtáblát is mellékel¹¹⁶ edényfajták szerint megindokolva, hogy melyik motívum milyen edényhez való. (2. ábra Kós Károly: ecsetes, írókás edények díszítményei 1943.). Készített néhány fényképfelvételt is. Osztvatics Gyulát – kezében gurgulával – és az általa megformált edényeivel örökítette meg 1943-ban. Ez a fotó hűen tükrözi az ecsetes és írókás dísz egyidejű használatát (32. kép).¹¹⁷ Az ecsettel festett edények őrségi háztartásokba kerülését Kardos László 1943-ban megjelent táplálkozástörténeti monográfiájának rajzos illusztrációiban követhetjük nyomon.¹¹⁸ Az utóbbi díszítési mód szűkebb körben való elterjedését Dömötör Sándor könyvében ismerhetjük meg. A Szalafőn házaló edényárusító cigányasszony kezében írókás pohár látható az 1950-es évek elején.¹¹⁹

Az ecsetes díszítés az edények külső *mázolozásával* függ össze. 1925 körül már nem csak a boroskorsókon, hanem tejesfazekakon,¹²⁰ vajköpülön, poharakon, bugyigákon, fazekakon is zöld máz csillog. 1926-ban még Zsohárék sem díszítik mással szemrevaló edényeiket. A díszedény *hamiskorsó* (csalikancsó) 1930-ban már rózsás.¹²¹ 1932-ben pedig a száras – leveles rózsá egy veleméri fazekasmester égetőkemencéje mellett földre tett totyafazekakon is felismerhető.¹²² Az 1940-es évek elején a Kercaszomorrról induló somogyi szekérre is felkerül.¹²³

¹¹⁰ Vakarc 1939: 167.

¹¹¹ Ismeretlen újság „kéve” rovatában megjelent írás szerző nélkül. Zsohár János hagyatékából. Publikálva: Vasi Szemle 2021. 2. sz. 212.

¹¹² Nagy 2021: 212. 5. kép.

¹¹³ Nagy 2021: 218. 6. kép.

¹¹⁴ Nagy 2021: 218. 8. kép.

¹¹⁵ Archiv 6x9 cm-es papírkép reprodukciója. A felvétel eredeti készítője ismeretlen. Zsohár János hagyatékából.

¹¹⁶ Kós 1986: 404. 19. rajz.

¹¹⁷ Nagy 2021: 218. 10. kép.

¹¹⁸ Kardos 1943: 83–84., 142–143. 146. ábra.

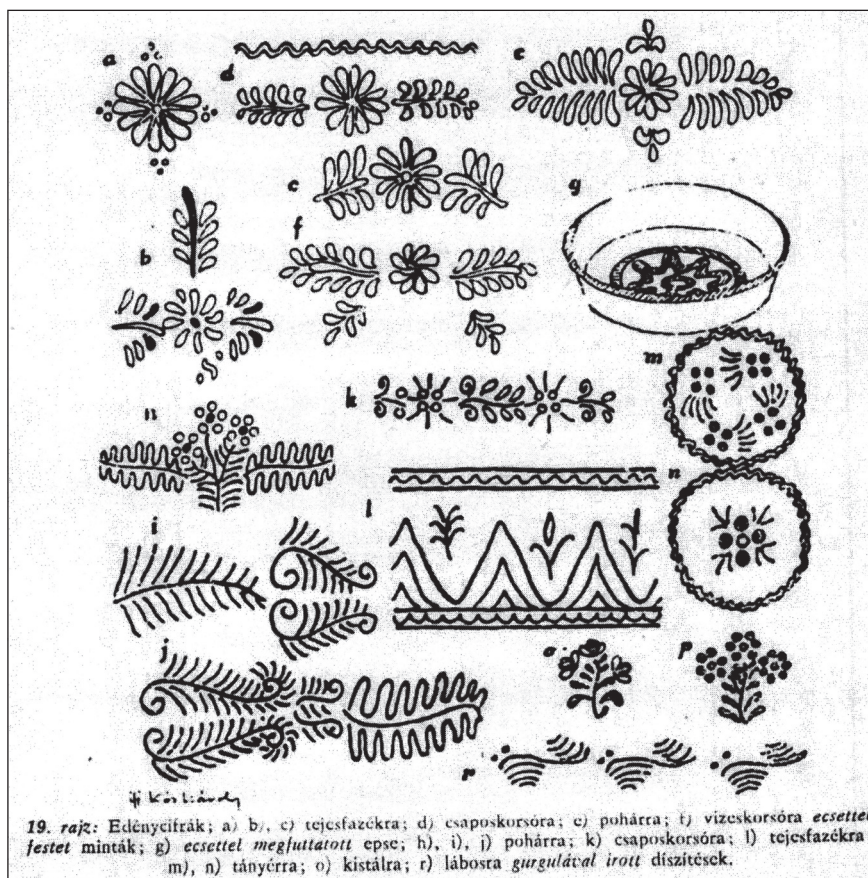
¹¹⁹ Dömötör Sándor 1960: lapszám nélküli táblás fotón.

¹²⁰ Nagy 1988: 328. 1. kép.

¹²¹ Nagy 2021: 1. képtábla 1/1, 1/3 kép.

¹²² Nagy 2021: 218. 9. kép.

¹²³ Nagy 2021: 222. 12. kép.

2. ábra. Kós Károly ecsetes és írókás díszítmények. Vasi Szemle 1944. 213.

Az írókás díszítésnek első hírnöke egy 1938-as évszámmal ellátott, pankaszi gyűjteményben található bugyiga korsó.¹²⁴ A díszített edények nagy többsége azonban a Hangya Fogyasztási és Értékesítési Szövetkezeten keresztül került piacra, mely nemcsak az országban terített, hanem külföldre is szállított. Az 1930–40-es évek legnagyobb és legtekintélyesebb fazekasműhelye Zsoháréknak volt. Id. Zsohár János (1882–1943) 20–25 magyarszombatfai és környékbeli fazekast is foglalkoztatott, akik darabbérért dolgoztak neki, melyről 1941–1943 között részletes kimutatás is fennmaradt.¹²⁵ Ifj. Zsohár János (1910–1970) Magyarszombatfán egyedülként csak fazekassággal foglalkozott. Könnyű keze volt, ecsettel, írókával egyaránt szépen dolgozott, de nagyon szeretett kis figurákat is készíteni. Ő volt az új stílus megteremtésének lefőkecséje. 1942–1955 közötti munkáiból néhány darab megmaradt (19–27. kép). Disztáljainak

¹²⁴Nagy 2021: 4. képtábla 4/1. kép.

¹²⁵Nagy 2021:217. 229. 2. sz. táblázat.

ornamentikája tükrözi az Eschenbach Jenő által tanított alapmotívumokat. A család őrzi az 1955-ben készült vizeskancsóját, melynek három oldala tájképszerű festéssel díszített. Visszaköszön a porcelánba öntött álmotívum, kevésbé sikeres kivitelben. Az edény talpába karcolt szöveg szerint a *Népi Iparművész* cím birtokosa. Leányai közül Németh Ferencné Zsuhár Júlia és Zsiga Józsefné Zsuhár Gizella kiválóan megtanultak írógázni (*gurgulát* használni), de saját *egyéni tervezésű mintákkal* dolgoztak a Fazekas Szövetkezetben az 1950–60-as évek elejétől. Rajtuk kívül írógázott még Novák Lajosné Szabó Irma, aki 1957-ben *Népi Iparművész* lett, Vass Irén Margit, Ballér Gizella, Oszvatics Karolina, Varga Irén. Oszvatics Gyula (1913 – 1965) fazekasmester (1936) fából készült cégtáblája is megmaradt, melyen *Agyagáru Műhely* szerepel, három tanfolyamos váza alakjával (33. kép). Czúgh János (1917 – 1997), Czúgh Dezső (1925 – 1995) a *népművész dinasztia* két tagja vezető szerepet játszott a magyarszombatfai fazekasság legújabb kori történetében. 1950-ben előbb mezőgazdasági termelőcsoportba léptek be, majd 1951-ben megalakították a Fazekas Háziipari Szövetkezetet, ami 1953-ban kerámiagyárrá vált. Czúghék 1964-ben Tófejre költöztek, ahol szintén kerámiagyárat alapítottak. Czúgh János 1954-ben a NIT-től öccsével együtt (10 és 11-es sorszámu) *Népi Iparművész* igazolványt kapott, 1970-ben pedig elnyerte a *Népművészet Mestere* címet, amit Czúgh Dezső 1972-ben kapott meg. Tárgyi hagyatékából Magyarszombatfán 2010-ben emlékkiállítás létesült. Czúgh Jánost, Czúgh Dezsőt Zala megye megbecsülte, 2004-ben emlékkiállítást szerveztek számukra, melynek illusztrált katalógusa is megjelent.¹²⁶

Irodalom

BENCZIK Gyula

- 2005 Hodos, Kapornak és Domafölde története a magyar honfoglalástól a 19. század közepéig. In Göncz László (szerk.): *Hodos és Kapornak története*. 13–52. Lendva: Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet.

BÍRÓ Friderika

- 2003 *A szegek világa. Göcsej néprajza a 18-20. században*. Zalaegerszeg: Zala megyei Múzeumok Igazgatósága.
- 2011 Archaikus kanták, kerek szájú korsók. *Vasi Szemle* 65. évf. 1. szám 76–81.

CZÚGH Dezső

- 1954 Magyarszombatfa és környéke fazekassága. *Népünk Hagyományai* 45–54.
- 1959 Fazekasműhelyektől a Magyarszombatfai Kerámiagyárig. *Vasi Szemle* 13. évf. 2. szám 12–29.
- 1972 Gerencsérsekerek nyomában Somogyban, Zalában. *Göcseji Helikon* 4. szám 127–147.

H. CSUKÁS Gyöngyi

- 2001 *Az Mester Emberek Míveinek árazása. Fazekasok, üvegesek, pintérek, féművesek, szítások árszámlái* (1626-1820). Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet.

¹²⁶Szelestey 2004:1–24.

CSUPOR István

2010 *Céhes kerámiák*. A Néprajzi Múzeum Tárgykatalógusai 16. Budapest: Néprajzi Múzeum.

2013 *A Dunántúl, a Felföld és a Felső-Tisza vidék népi kerámiaművészete*. Budapest: Novella Könyvkiadó.

DIÓS István (főszerk.)

1997 *Magyar Katolikus Lexikon* 3. kötet. 293. Budapest: Szent István Társulat.

DOMANOVSKY György

1968 *Magyar népi kerámia. Magyar népművészet 1.* Budapest: Corvina Kiadó.

1976 A népi iparművészet korszakai. In Andrásfalvy Bertalan – Sipos Zsuzsa (szerk.) *A népművészet tegnap és ma*. III. 9–14. Budapest: Magyar Néprajzi Társaság.

1981 *A magyar népi díszítőművészet*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

1983 *Mai magyar népi iparművészet*. Budapest: Képzőművészeti Kiadó.

DÖMÖTÖR Sándor

1960 *Őrség*. Budapest: Gondolat Kiadó.

GYÖRFFY István

1939 *A néphagyomány és nemzeti művelődés*. Budapest: A Magyar Táj és Népismeret Könyvtára 1. Egyetemi Néprajzi Intézet.

HOLL Imre

1992 *Kőszeg vára a középkorban: az 1960-1962. évi ásatások eredménye*. Budapest: MTA Fontes Archaeologici Hungariae, Akadémiai Kiadó.

HOLL Imre – PARÁDI Nándor

1982 *Das mittelalterliche Dorf Sarvaly*. Budapest: MTA Fontes Archaeologici Hungariae, Akadémiai kiadó.

ILON Gábor

2021 Az Őrség és a Vendvidék régészeti öröksége 2. rész. *Vasi Szemle* 75. évf. 2. szám 138 – 166.

KARDOS László

1943 *Az Őrség népi táplálkozása. Tanulmányok az Őrség monográfiájához 1.* Budapest: Államtudományi Intézet Táj-és Népkutató Osztálya.

KERECSENYI Edit

1994 Adatok az Alsólendva (Lendava) vidéki fazekasság XVIII-XIX. századi történetéhez. In Bilkei Irén (szerk.): *Zalai Történeti Tanulmányok. Zalai Gyűjtemény* 35. 41–81. Zalaegerszeg: Zala Megyei Levéltár.

KISBÁN Eszter

1997 Táplálkozáskultúra. A változás szakaszai a magyar táplálkozáskultúra szakaszai. In Paládi-Kovács Attila (szerk.) *Magyar Néprajz IV. Anyagi Kultúra 3. Életmód* 422 – 440. Budapest: Akadémia Kiadó.

KOLLÁTH Ágnes

2014 Nyugati eredetű fazekak az oszmánkori Budán. In Rác Tibor (szerk.) *A múltnak kútja: Fiatal középkoros régészek V. konferenciájának tanulmánykötete*. 51 – 67. Szentendre: Ferenczy Múzeum.

2019 *A kora újkori kerámia tipológiai és kronológiai kérdései Budán (15-16. sz.)* PhD disszertáció ELTE Régészeti Intézet.

KÓS Károly

- 1944 A züricvölgyi gerencsértség *Dunántúli Szemle* 11. évf. 3 – 4 szám 118 – 131, 5–6. szám 208–218.
1986 A züricvölgyi gerencsértség [megkerült részekkel kiegészítve] *Vasi Szemle* 40. évf. 388–421.

KOVÁCS Gyöngyi

- 2003 Jegyzetek a kanizsai vár 16–17. századi kerámia leleteihez. In Vándor László (szerk.): *Zalai Múzeum 12. Közlemények Zala megye múzeumaiból.* 155–177. Zalaegerszeg: Zala Megyei Múzeumok Igazgatósága.
2017 Régi és új elemek a székesfehérvári Heimer ház leletanyagában. In Benkő Elek (szerk.) *Mesterségek és műhelyek a középkori és kora újkori Magyarországon* 325–353. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutató Központ Régészeti Intézete.

KRESZ Mária

- 1974 Viski Károly népművészeti kutatásainak eredményei. *Ethnographia* 93. évf. 2. szám 259–268.
1977 *Magyarország fazekassága.* Kandidátusi dolgozat. Budapest: MTA Könyvtár Kézirattára D/7454 I – II.
1987 *A csákvári fazekasság.* Székesfehérvár: A Fejér Megyei Múzeumegyesület kiadványai 1.
1991a *Magyar fazekas művészet.* Budapest: Corvina – Forum kiadó.
1991b Agyagművesség. In Domonkos Ottó (szerk.): *Magyar Néprajz III. Kézművesség* 524 – 598. Budapest: Akadémiai Kiadó.

KVASSAY Judit

- 1996 15–16. századi ház a középkori Mihon falu területén. In Vándor László (szerk.): *Fejezetek Csesztreg történetéből. Zalai kismonográfiák* 2. 69 – 95. Zalaegerszeg: A Zala Megyei Múzeumok Igazgatósága és a Zala Megyei Levéltár.

LAJKÓ Orsolya

2015. „Cserepén ismerem, minémű fazék volt...” Szeged: Móra Ferenc Múzeum.

LENGYEL Gyöngyi

- 1991 *Népművészek között. Emlékezések, dokumentumok.* Budapest: Országos Népművészeti és Házipari Szövetség.

NAGY Zoltán

- 1988 Délnyugat-Dunántúl fazekassága. Állandó kiállítás a Szentgotthárdi Helytörténeti és Nemzetiségi Múzeumban. In Bándi Gábor (szerk.) *Savaria. A Vas Megyei Múzeumok Értesítője* 15. kötet. 327–351. Szombathely: Savaria Múzeum.
2016 Kézművesek a falvak magányában. Céhek, kézműves mesterek a Szentgotthárdi, Csákányi, Körmenyi uradalom falvaiban a XVII–XIX. században. *Vasi Szemle* 70. évf. 2. szám 215–243, Gerencserek, fazekasok 226–241.
2017 Történeti források feltárásának tanulságai: Bortároló hordók és gabonátároló eszközök, dongás edények a szentgotthárdi apátság falvaiban a hagyatéki leltárak tükrében. (1786–1946) Harmadik rész: Gazdaságok dongás faedény szükséglete. In Vig Károly (szerk.) *Savaria. A Vas Megyei Múzeumok Értesítője* 37. Szombathely, Savaria Múzeum 177–238.
2020 Az Őrség fazekassága három nemzedék távlatából. Gerencsér-fazekas céh; évszámok, feliratos boroskorsók, régies díszítések. *Vasi Szemle* 74. évf. 3. szám 337–363.

- 2021 Az őrségi fazekasság két arca. A pártosfalvi összeírástól a magyarszombatfai Fazekas Házipari Szövetkezeti (1895–1959) *Vasi Szemle* 75. évf. 2. szám 203–230.
- SIKLÓSI Gyula
- 2002 *Egy székesfehérvári fogadó 18 – 19. századi üveg- és kerámia anyaga*. A sorozat 37. szám. Budapest: Szent István Király Múzeum.
- SZABÓ Lilla
- 2019 Gorka Géza kerámiakészítőművész losonci korszaka. In Balogh Zoltán (szerk.) *Dornyay Béla Múzeum Évkönyve* 298–318. Salgótarján: Dornyay Béla Múzeum.
- SZELESTEY László
- 2015 *Egy fazekasdinasztia remekei. A Czúgh – család emlékkiállítása*. Kiállítási katalógus. Zalaegerszeg: Zala Megyei Művelődési, Képzési Központ és Szakiskola.
- TOMKA Gábor
- 2018 *16-17. századi kerámia a történeti Borsod megyéből*. Budapest: Opuscula Hungariae, Magyar Nemzeti Múzeum.
- VAKARCS Kálmán
- 1939 *A Szentgotthárd-muraszombati járás ismertetése*. Szombathely: „Vasvármegye” Nyomdavidálat.
- VIZI Márta
- 2002 Néprajzi kerámiakutatás a Dunántúlon régész szemmel In Gaál Attila (szerk.) *Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve* 24. Szekszárd: Wosinsky Mór Múzeum.
- VEREBÉLYI Kincső
- 2019 *Nép Ipar Művészet*. Debrecen: Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék, Debreceni Egyetemi Kiadó.

Nagy Zoltán

Néprajzkutató

e-mail: nagy.zoltan52@gmail.com

Zoltán Nagy

Tradition and change in the history of pottery in the Velemér valley

The author, relying on relevant publications and his own research, investigates the tradition and change of the product structure presented by Károly Kós, taking into consideration the extended market district (Vas, Zala and Somogy counties) and the written sources (guild documents, registers, inventories, limitations, probate inventories). He makes an attempt at revising the early existence and market districts of potter villages. He provides an extended exploration of the probable archaeological parallels of 19th-century dated or name inscribed vessels and archaic forms, and the temporal identification of the archaic decorative elements of festive bowls. The author studied in depth the pottery collections of the Museum of Ethnography (Budapest), Savaria Museum, Göcsej Museum, Thúry György Museum, Museum of Szentgotthárd, Museum of Körmen, Pottery House of Magyarszombatfa, local museum of Csesztreg, ethnographic collections in Óriszentpéter and Pankasz, as well as private collections.

The fundamental change of the decorative mode of bowls was due to the courses that although failed at the end of the 19th century but from the 1930s on were organised in a top-to down manner hallmarked by Béla Varga ceramist and chemist, and Jenő Eschenbach applied artist. The Pottery Cooperative established in 1953 also played a significant role in this change. From the archival records the extent of change lacking tradition and the eminent potters who had a fundamental role in this change can clearly be documented: János Zsohár, Gyula Oszvatics, János Czúgh. The former traditional forms and decorative elements as well as the period characterised with the presence of folk applied arts are illustrated with tables and photos in the article.

Nyelv és érvényesülés: moldvai csángó vendégmunkás családok dilemmái

BEVEZETÉS¹

Elemzésemben azt vizsgálom meg, hogyan hat a moldvai csángók etnicitására és nyelvhasználatára a külföldi munkamigráció és az adaptációs kényszer.² Megpróbálom bemutatni, hogy milyen nyelvi gyakorlatokat, stratégiákat alkalmaznak a csángó vendégmunkások gyerekeik boldogulásának segítése érdekében. Valamint azt, hogy milyen szerepet játszik a gyermekek iskoláztatása a migrációval kapcsolatos döntésekben. Megkísérlek reflektálni arra a kérdésre, hogy a szülők által követetett nyelvi szocializációs minták milyen hatással vannak/lesznek a befogadó, avagy migrációs célországban nevelkedő, az illető országok oktatási intézményeiben tanuló fiatalokra. Van-e szerepe az etnicitásnak a vendégmunkások gyermekeik érvényesülése érdekében követett iskoláztatási modelljeiben, és hogyan befolyásolja mindezeket a család által követett migrációs stratégia („rövid” vagy „hosszú távú” migráció)? Mi történik a vendégmunkások gyerekeivel akkor, amikor a család által követett migrációs gyakorlatban külső körülmények miatt törés következik be, és a család „*vészhelyzeti forgatókönyvre*” kénytelen áttérni?

MIGRÁCIÓS IRÁNYVONALAK A TELEPÜLÉSEN

Csángófalu,³ ahol az interjúk készültek, a moldvai csángó falvakba irányuló kulturális turizmus egyik legfontosabb csomópontja. A koronavírus járvány kitörése előtti

¹ A tanulmány és az alapját képező terepmunka az MTA Domus Programja támogatásával készült. Köszönöm Tanczos Vilmosnak és Petteri Laihonon-nak, hogy elolvasták a tanulmányt és javító szándékú megjegyzéseket fűztek hozzá. Az interjúhelyzetek többségének létrejöttéért Fazakas-Tímár Carinának (Fazakas-Tímár Karina) tartozom köszönettel, aki személyes kapcsolatait mozgatta meg azért, hogy a koronavírus-járvány egy enyhébb szakaszában ezek az interjúk elkészülhettek. Ezek több mint felén Carina is részt vett, és miközben kérdéseimet a „beszélgetés iránya/logikája” mentén tehettem fel. Jó szociális érzékenységgel volt jelen úgy, hogy reflektált az elhangzott történetekre, vagy nem vonta ki magát az azok keltette érzelmi reakciókból (együttérzés, nevetés, biztatás stb.). Más esetekben a kezdeti bemutatásomat követően elvonult beszélgetni a család más tagjával, így az interjú alatt csak a kutatásban részt vevő felnőtt, adott esetben azok gyermeke(i) voltak jelen.

² A jelen elemzés fő etnográfiai anyagát 2020 augusztus végén egy moldvai csángó faluban készített fellig strukturált interjúk képezik. A magyarországi vendégmunkával, illetve a magyarországi oktatási lehetőségek által formálódó életutakkal terjedelmi okok miatt ebben a tanulmányban nem foglalkozom.

³ A kutatásban részt vevő személyek anonimitása megőrzése érdekében az interjú elején biztosítottam őket arról, hogy a dolgozatban nem említem meg a nevüket, ahogy a falu nevét sem. Ennek érdekében a falut álneven Csángófaluként szerepeltettem, a személynevek és álnevek. Utóbbival nem az a célom, hogy „tökéletesen” eltitkoljam a falu nevét, csupán annyi, hogy ne kerüljön bele az internetes keresések találatába. Úgy gondolom, hogy ennek az eljárásnak az ismertetése kedvezően hatott arra, hogy a kutatásban részt vevő személyek nyíltabbá váljanak.

időszakban a településre hetente akár több, a csángó kulturális örökségre kíváncsi turista érkezett, amelyek a magyar kormány finanszírozásával épített és fenntartott kulturális központban tanuló diákok bemutatóit nézhették meg. A falu szerepel a csíksomlyói búcsúra érkező magyarországi turistabuszok kötelező látnivalói között, a búcsú környékén a turizmus intenzitása növekszik. Hosszas vendégmunkás múlttal rendelkező adatközlőim közül ketten is említették, hogy terveik közt szerepelt a faluba irányuló ezen turizmus lehetőségeinek üzleti kihasználása, panzió-nyitással, valamint a hagyományörző performanszok, fesztiválok szervezésére is alkalmas „szabadidő-központ” emelésével. A COVID-19 járvány azonban megakadályozta ezeknek a terveknek egy újabb szintre emelését. A kutatás idején a faluban a járványhelyzet okozta „megtorpanás” hangulata érződött. Nemcsak a turisták hiányoztak, hanem a faluban látogatóban lévő, augusztusi szabadságukat töltő vendégmunkás-családok is. Bár a nyugati országok, különösen pedig Olaszország márciusi járványintézkedései hatására Csángófaluba is hazajött néhány vendégmunkás, főként olyanok, akik rövid távú munkamigrációban vettek részt, és akik szülőfalujukban kötelező két hét karantént kellett letöltsenek.⁴ Amint a határok újra kinyíltak, e vendégmunkások közül többen visszamentek nyugati munkahelyeikre.

Év	Összesen	Román	Magyar	Csángó	Egyéb	Nincs adat
2002	1961	1549	338	72	2	0
2011	1454	1122	188	120	0	24

1. táblázat A falu etnikai szerkezete a 2002-es és 2011-es Országos Hivatalos Népszámlálás szerint

A térségben, ahova Csángófaluba is tartozik a moldvai csángók a románokhoz képest hamarabb kezdtek el külföldre járni dolgozni. A mikrorégióban zajló kőolaj kitermelés Csángófaluban sokak számára munkahelyeket, megélhetést teremtett. Csángófaluban a munkalehetőségek a csángó települések többségétől eltérő módon stabil munkahelyet nyújtott a nők számára is. A 2000-es években az olajkitermelő vállalat egyre „kisebb” lett, amellyel párhuzamosan tömegesen végkielégítéssel elbocsátottak vagy nyugdíjaztak embereket. A vállalat az elmúlt években éppen csak, hogy létezett, bár a faluban és a környékén még funkcionál néhány önműködő olajkút. A kutatás idején – egy 46 éves férfi szerint – a faluból kb. 20-an voltak a vállalat alkalmazásában, ám a járványhelyzet miatt a munkavégzés szünetelt. A kutatásban résztvevő férfi szerint a járvány jó ürügyet képez ahhoz, hogy az ott dolgozókat elbocsássák.

⁴ A járvány a romániai vendégmunkásokra gyakorolt hatásáról és a vendégmunkások társadalmi megítélésének változásáról lásd Anghel Remus írását (Anghel 2020). A járványhelyzet hatására Romániába visszaáramló vendégmunkásokról szóló adatokat az atlatszo.ro portál elemzése tekinti át, amely a migránsok a járványügyi intézkedések hatására változó „mozgásának” időrendjéről is eligazítást nyújt: lásd Szabó 2020.

Az olajkitermelés mikrorégió belüli fontosságával magyarázható, hogy a moldvai csángók által lakott településekhez képest a jelenleg 50–70 év közötti nők viszonylag tisztességes nyugdíjat kapnak, szemben a moldvai falvakban megszokott, létminimumot sem igen biztosító „*kollektív nyugdíjakkal*”.⁵

A faluban jelenleg kétfajta migrációs gyakorlat⁶ van: a rövid távú külföldi munka-migráció, amikor valamelyik házastárs dolgozik külföldön (esetleg egy felnőtt korú, teljesen még nem függetlenedett gyermekükkel),⁷ de az otthont a szülőfalu jelenti.⁸ A másik a hosszú távú migráció, amikor a család életvitelszerűen tartózkodik külföldön.

A kutatás idején kb. 40-50 pusztinai család tartózkodott Angliában, míg Franciaországban és Spanyolországban együttesen kb. 20-30 család.⁹ A kutatás idején népszerű rövid távú migrációs célország volt Hollandia, de Németországban dolgozó személyeket is említettek. A korábbi évekből a magyarországi útlevéllal USA-beli munkamigrációban is több család vett részt, emellett Belgiumot is említették rövid távú munka-migrációs helyszíneként.

A nyugati országokban hosszú távon maradó családok esetében gyakori, hogy az ott születő gyermekeket beíratják bölcsődébe, óvodába, így az anyák is dolgozhatnak. Ezek a családok az évek alatt rendezett életkörülményeket alakítottak ki maguknak, szemben azokkal a vendégmunkásokkal, akik esetében kevésbé jellemző, hogy kinti életüket „*megszervezzék*”. Ezek a vendégmunkások, különösen a családosak, valamilyen konkrét „*projekt*”, cél megvalósítása érdekében, leggyakrabban házépítés vagy a ház átalakítása, felújítása érdekében adták a fejüket a migrációra, és csak később, az idő múlásával vált életvitelszerűvé a célországok és a szülőfalu közötti folyamatos ingázás.¹⁰

⁵ Romániában a szocializmus idején állami gazdaságban alkalmazott falusi népesség a rendszerváltást követően a legalacsonyabbnak számító nyugdíjkategóriába sorolták, amelyet „*kollektív nyugdíjnak*” hívnak.

⁶ A migráció kezdeteiről a faluban lásd: Adler-Lomnizt-González 2007.

⁷ Egy moldvai csángó (Tamásfalva/Tămășeni) és egy moldvai ortodox település migrációs gyakorlatait összehasonlítva Ana Maria Oteanu arra a következtetésre jutott, hogy „*Csak a nagyon alacsony szintű erőforrások esetén dolgozott mindkét szülő és időnként az idősebb gyermek külföldön. Ez a modell sokkal gyakoribb volt a katolikus háztartásokban, vagy azokban az esetekben, ahol a családban több mint három egy és tizenéves év közötti gyermek volt*” (Oteanu 2007: 40). A szerző, P.L. fordítása románból.

⁸ Ez a típus hasonlít a *transzmigránsok* (*transmigrant*) csoportjára. A fogalmat Päivi Iikkanen Castles és Millernek (Castles–Miller 2003 *idézi* Iikkanen 2020: 19) tulajdonítva a következőket írja az ebbe a kategóriába sorolt migránsokról: „*Ők tipikusan csupán néhány évig laknak egy adott országban mielőtt továbbállnának, döntésüket a továbbállásra/továbbmigrálásra a felmerülő karrierlehetőségek irányítják*”. Iikkanen 2020: 19. A szerző, P.L. fordítása angolból.

⁹ Ugyanazon személy becslése alapján.

¹⁰ Egykori magyarországi vendégmunkásokkal készített interjúkból kitűnt, hogy mennyire nem létezett szabadidejük. Hétvégenként főleg az újabb munkahétre való előkészületek zajlottak (mosás, bevásárlás, gyakran több szupermarket felkeresése az olcsóbb élelmiszer-alapanyagok felkutatásához, több napra előre történő főzés, pihenés). Társadalmi élet élésére, szórakozásra ritkán, inkább csak a Budapesten dolgozó csángók körében került sor, ahol főként ugyanabból a faluból származó ismerősök gyűltek össze hétvégenként valamelyikük lakásán beszélgetni, iszogatni.

Ezért a migrációs célországban való tartózkodásuk egyetlen célja az első időszakban, hogy minél rövidebb idő alatt minél több pénzt megspórolhassanak.¹¹

Egyik beszélgetőtársam, egy 41 éves asszony elmondta, hogy családjukban már jutottak olyan döntésre, hogy a család egyben maradása érdekében a férje többet nem vállalkozik külföldi vendégmunkára. Amikor az interjúra sor került az asszonnyal, a férje egy hónapja dolgozott egy bákói cégnél, ahol a múlt évi franciaországi, előtte pedig belgiumi keresetének csupán a töredékét kapja. Az asszony elmondása szerint megtankolják az autót, egy-két bevásárlás és máris elfogyott a pénz. Arra a kérdéssemre, hogy ez esetben mi fog történni, a férje újra külföldre fog menni dolgozni, a következőt válaszolta:

Ez es kérdőjellel van. [nevet] Én igazából, hogy megmondjam, nem szeretném, hogy menjen. Mert azt mandtam neki, hogy mikor nem volt, ugyé nem volt lakás, nem volt egyik, nem volt másik, akkor muszáj volt elmenni. Tehát azt mondtam neki, hogy ugyé most hálistennek van, hogy hol lakjunk, villany van. Hálistennek van mit együnk. Még kikerejsük, mert ez olyan nincsen [hogy nem keresik ki a legszükségesebbekre valót]. Oszt a gyermekek felnőttek, nem erőst látom én. Azt mondtam, hogy ha inkább kicsibbel, de ha együtt...mert ugyé mikortól nekem a lány megszületett, nekem a férjem többire el vót menve. Ugye hazajött, két-három hónapot ment el, akkor jött haza, esmént két-három hónapot ment el. Esmént jött haza. Mert én aszandtam, hogy egész életünköt így tötöttük el, hogy te ott, még én itt. Gyerekektől, minden. Most inkább azt mondanám, hogy kicsibbel, s megálljon. De mikor azt mondd, hogy kicsibbel álljlál meg, akkor közbejön mittudomén mi, akkor esmént még, esmént kell a pénz. S akkor ez így menen.¹²

Esetükben a hosszú távú migráció gondolata felfüggesztésének döntésében a legnagyobb szerepet a családfőnél fellépő, munkabírását akadályoztató betegsége játszott. A családban ugyanakkor segítségre szoruló öreg szülő van, akit szintén nem akartak sorsára bízni. Mivel a lányuk a román oktatási rendszerben járta végig a gimnáziumi osztályokat és attól félték, hogy amennyiben kiköltöznének, törés keletkezne a lánya jó tanulmányi előmenetelében. Egy másik érv, amely szerepet játszott az itthon maradásban, hogy az asszony nem ismeri a férje által preferált országban (Belgium), beszélt nyelvet, amelyet a férje azonban vendégmunkája alatt megtanult. Kevésbé hangsúlyos körülményként, de az is elhangzott, hogy sajnálnák a sok munkával kényelmesre berendezett házukat hátrahagyni.¹³ Mindemellett a körülmények jövőbeni változása esetén egyáltalán nem biztos, hogy döntésüket nem változtatják meg.

[Még lehet, hogy elmennek? Még az is lehet?] Még nem tudódik. [Még nem tudódik...] Még nem tudódik, de mindig vót valami, ugye, hogy e leány, jánka nőtt fel,

¹¹ Oravecz Imre egy magyarországi faluból Amerikába kivándorolt család esetében írja le *A rög gyermekei II. Kaliforniai fűrj* című regényében szociográfiai hitelességgel, hogy a minél rövidebb idő alatt minél több pénzre való szert tevésekre való törekvés és a szülőföldre mielőbbi visszatérés törekvése az évek múlásával, az új élettérhez való egyre több szálú kötődések és kényszerek (gyermekek születése, azok nyelvi szocializációja és identitása, meghalt gyermekeik emléke, sírjaikhoz való kötődés stb.) hatására hogyan huny ki. Lásd Oravecz 2012.

¹² 41 éves nő, 2020. augusztus 28. (B)

¹³ Amelyben azonban egy emelet beépítése és berendezése még további beruházás igényel.

akkor ő ugye kell menjen az iskolába. Akkor mit tudom én, anyósom idős, akkor ugye nincsen... még *anyókámék, na, azt akkor mindig van valami*.¹⁴

Ez az asszony azért tartja fontosnak, hogy lánya jó városi középiskolában tanuljon tovább, mert keserű emlékként él benne, hogy bár nagyon jó tanuló volt, és szeretett volna továbbtanulni, nem engedték. Amikor felmerült a továbbtanulás kérdése, a család kényszerhelyezete (apja akkoriban vált munkanélkülivé), valamint azért, mert a családban ennek akkor senki nem látta értelmét, még a mindig az ő pártján álló nagymamája is azt mondta, hogy felesleges egy lány számára további négy év iskola, minden érv a továbbtanulás ellen szólt. *Nekem, mikor legjobban kellett lenne, hogy elrepüljek, nekem levágták a szárnyaimat. Míg élek, fogom bánni*.¹⁵ – mondta erről. Arra a kérdésre, hogy milyen jövőt képzelt el a gyerekeinek, hogyan lehetnek sikeresek, a következőt válaszolta:

*Nem így, mint én, mert én úgy érzem magam, mint a hal a szárazon. Úgy vergődök én most. Mert lehetne, tudom, hogy képes vagyok rá, de érzem, hogy lábam kezem meg van kötve. Most én negyven évesen hova menjek, milyen iskolát csináljak, ki vesz fel engem bárhova munkára?*¹⁶

Az előbbieken idézett asszony abból a megfontolásból is szívesen járatta a helyi iskolán kívüli magyar oktatási program tevékenységeire a lányát, hogy minél több lehetősége legyen utazni, „látni”. Elmesélte, hogy a gyerek még csak hatéves volt, amikor elengedte a helyi „magyar iskola” által szervezett egyhetes magyarországi kirándulásra.

A vendégmunkával járó életmóddal kapcsolatos problémák között az interjúk során gyakran szóba kerültek a gyermekek érdekeivel kapcsolatos dilemmák. A rövid távú vendégmunkát folytató családokban, ahol a család nem költözik ki külföldre, feloldhatatlan dilemmát képez a család állandó szétszakítottsága. Miközben a családi konszenzus általában az, hogy nem akarják ezt az életmódot vállalni egész életükben, azt, hogy mikor hagyják abba, folyamatosan újratárgyalják. A váratlan körülmények, nagyobb kiadás, a közben formálódó újabb költségigénnyel járó tervek folyamatosan újra kitolják a migrációs életmód beszüntetésének időpontját.¹⁷ Más esetben, az egy ideje „regnáló” családok hasonló okok miatt fellépő költségigények miatt újrakezdik a vendégmunkás életmódot.

Egy 66 éves asszony a rendszerváltást követően a férjével magyarországi vendégmunkán vett részt. Nagyobbik lánya már férjnél volt, a kisebbik még iskolába járt és szülők nélkül, egyedül kellett boldogulnia. A családi előzmény ismeretében nem volt szokatlan, hogy ez a lánygyermek akkor hagyta otthon családját, s ment ki Olaszországba dolgozni, amikor a gyermeke még csak három éves volt. Újabban (az elmúlt tíz évben) egyáltalán nem számít ritkának, hogy először a nő vállalkozik rövid távú munkamigrációra, hiszen könnyebben talál munkalehetőséget. Az asszony lányának

¹⁴ 41 éves nő, 2020. augusztus 28. (B)

¹⁵ 41 éves nő, 2020. augusztus 28. (B)

¹⁶ 41 éves nő, 2020. augusztus 28. (B)

¹⁷ Befektetések, a háztartás és a családi infrastruktúra újabb korszerűsítése, de a gyermekek oktatásával járó költségek is ide tartoznak stb.

az volt a terve, hogy a házuk felújításához gyűjt pénzt, de aztán „*úgy elment, hogy most el van menve*”,¹⁸ azaz végleg kint maradt. A férje s gyermeke öt év után költözött ki hozzá.

A Csángófaluhoz közel fekvő kisvárosból való pap révén került ki Olaszországba, akinél a túljelentkezés következtében sorshúzással dőlt el, hogy ki juthat hozzá a külföldi munkához. Neki kedvezett a szerencse, első munkahelyként egy olaszországi kolostorba került.

*[Van úgy is, hogy először nem a férj megy ki?] Háát, mostanába előbbször az asszonyok mennek el. Több a munkalehetőség. Van, aki fetekén dolgozik. [Az ő lánya elárúsító volt.] Azt mondta, nem lett lenne türelme egy öregre vigyázni. Egy moinești-i pap vitte ki. Mondta es, hogy akik ki akarnak menni, iratkozzanak fel, s akkor kihúzzák, s aki szerencsés...*¹⁹

Az unokája második volt, amikor a férj utána ment az Olaszországban dolgozó feleségének. Olasz iskolába jár, románul tud, csángóul is ért. Testvére 2012-ben már Olaszországban született, olasz bölcsődébe járt, románul jól tud, csángóul egyáltalán nem ért. Az asszony elmondása szerint a férj a feleségével csángóul, a gyermekkel pedig románul beszélnek.

Az asszony elmondása szerint a lányáék 3-4 lakást vettek a külföldön keresett pénzből és bankkölcsönből. Házuk van Olaszországban, ugyanakkor házuk épül Csángófaluban is, a többi lakást városi ingatlanok képezik. Bizalmatlanul tekint lánya és családjának mértéken felüli vagyonosodására. Úgy gondolja, hogy a pénz utáni nagy hajszában lányának tulajdonképpen öröme sincs élvezni a munkája gyümölcsét. A család bevallottan nem akar hazaköltözni. Az asszony ilyeneket szokott mondani a lányának:

*Mikorra éred örömit a munkádnak, hogy nyugodjál meg [pihenjél meg]? S azt hiszed, hogy azt a házat te tudod fenntartani, hogy takarítsad, dörgöljed [sikáljad]? S lesz annyi pénzed, hogy fogadj valakit, aki segítsen, mint azok, akik ott laknak?*²⁰

Hivalkodásnak tartja az egyre nagyobb és felszereltebb házak építését, és jól érzelki, hogy presztízversengés fejeződik ki általuk.

*Előre úgy volt, hogy szerezzenek egy kicsi pénzt, s jöjjenek haza. [...] S tudod, megvan az előzködés, hogy neked van egy szép nagy házad, én csinállok még nagyobb-
bat, van egy szép ruhád, én veszek még szebbet. Most így van az éfiaknál.*²¹

Arról is beszámolt, hogy amikor a lánya terhes volt a második gyerekével, valamint a szülését követően meglátogatta és hosszabban maradt segíteni neki. Három hónapnál tovább azonban nem bírta külföldön, mivel nem igazán érezte ott jól magát. A fontosabb családi eseményekkor, mint például a nagyobbik gyermek első gyónása, meg szokta őket látogatni.

*Úgy leszomorodom ott. Úgy érzem, hogy még az a föld is, melyikre ott lépsz rea, idegen. Mikor hazaértem, csak a határhoz is, olyan jólesett, jól, jól.*²²

¹⁸ 66 éves nő, 2020. augusztus 30.

¹⁹ 66 éves nő, 2020. augusztus 30.

²⁰ 66 éves nő, 2020. augusztus 30.

²¹ 66 éves nő, 2020. augusztus 30.

²² 66 éves nő, 2020. augusztus 30.

Szokatlan volt számára az is, hogy elképzelésétől eltérően sokan nem vallásosak. *Azt hittem, ott a pápa, milyen hitesek ott az emberek, de nem.*²³ Nem nézi jó szemmel azt sem, hogy lánya csak ritkán jár templomba: *Ki az utat elveszti, még az ösvényt sem kapja meg*²⁴ – így dorgálja. Az asszony határozottan állást foglalt a házasság szentsége mellett, amikor lánya házassága válságba került és a lánya válni akart. Elmondta, hogy ő az esetleges új férjét a házába sosem engedné be, mivel Isten előtt az nem lesz veje.

Világnevezeti/értékrendbeli eltávolodás van az otthon élő szülő és a külföldre került gyermeke között, amely változás sok ellenérzést szült az édesanyában (a túlzott vagyonosodás, a gazdagsággal való hivalkodás elítélése), de a vendégmunka, a külföldön való boldogulás szükségességét nem kérdőjelezi meg. A lánya értékrendjének megváltozását a vendégmunka következményének tartja, és határozottan elítéli. Az asszony szerint a külföldi munkavállalásnak csupán a helyi körülményekhez viszonyított jobb megélhetést kéne szolgálnia, minden, ami azon túl van (például céltalan vagyonosodás), a vallásos normáktól való elfordulás, káros, a család közös boldogulását és egyben maradását veszélyezteti.

HOSSZÚ TÁVÚ VENDÉGMUNKA UTÁN HAZAKÖLTÖZÖTT CSALÁDOK ÉS A KÜLFÖLDÖN SZÜLETETT GYERMEKEK SZOCIALIZÁCIÓS KIHÍVÁSAI

A külföldön élő román vendégmunkás családokat vizsgáló román kutatók megfigyelése szerint ezen családok külföldön történő gyermekvállalása alapvetően megváltoztatja a migrációs célország és a kibocsátó közeghez való viszonyulásukat. Iulia Elena Hossu és Viorela Ducu ilyen családok körében végzett kutatásuk nyomán megállapították, hogy „*Sokszor éppen ezen gyermek²⁵ megszületése bírja rá az időszakai mobilitásban lévő szülőket arra, hogy fontolóra vegyék és elhatározásra jussanak azt illetően, hogy végleg letelepedjenek a célországokban*”.²⁶ E tendencia a moldvai falvakban is érvényesül. A hosszú távú munkamigrációban részt vevő családok közül vannak olyanok, akik munkamigráció miatt hosszú távú, életvitelszerű külföldi tartózkodást követően (amely idő alatt az egész család kint élt) hazaköltöztek. E hazatérő családok között olyanok is vannak, akiknek külföldön született gyermekeik vannak. A legtöbb esetben azok a családok, akiknek külföldön született, iskolás korú gyermekeik vannak, kis valószínűséggel fogják megkísérelni a visszatérést szülőfalujukba, dacára annak, hogy évek, vagy évtizedek alatt hazai házépítésre vagy a ház felújítására, komfortossá tételére fordították külföldi keresetük nagy részét.

²³ 66 éves nő, 2020. augusztus 30.

²⁴ 66 éves nő, 2020. augusztus 30.

²⁵ A román párok külföldön születendő gyermekei – a szerző, P.L. megjegyzése.

²⁶ Hossu–Ducu 2017: 89. A szerző, P.L. fordítása románból.

ESETBEMUTATÁS. „UNALMATOS, PUSZTA FALU”

A következőkben egy, a moldvai faluból Olaszországba irányuló vendégmunkás család több elemében is szokványos esetét mutatom be, amelyet egy váratlan helyzet aztán új irányba terelt. A család történetének ismertetését egy, a kutatás idején 60 éves asszonnyal készített interjúra alapozom. A bemutatás első része a közel 20 évig tartó olaszországi vendégmunkáról szóló beszámoló fontosabb elemeit helyezi a fókuszba, míg a második rész a házaspár Rómában született gyermekének nyelvi szocializációjával és iskoláztatásával foglalkozik.

Az asszony szülőfalujára jellemző migrációs modellt követve került Olaszországba. Férje 1999-ben egy vatikáni ünnepség ürügyén jutott ki. A kirándulást egy ortodox pap szervezte. A család korábban kocsmát működtetett a faluban, de az asszony elmondása szerint az utazáshoz befizetésre kerülő tetemes összeget rokonoktól kapott kölcsönből fedezték.²⁷ Legnagyobb, felnőtt korú fia kb. két-három hónapra rá követte az apját Rómába, két unokaöccsével. Az apát és fiát munka és szállástalálásban a faluból származó, Nápolyban élő két unokahúga segítette. Az asszony unokahúgai egykor apácák (májkák) voltak, akik tizenéves koruktól éltek Olaszországban, de egy idő után kiléptek a rendből.

Apa-fia és a rokon legények közös szálláson egy szobát béreltek és munkába álltak. Az asszony, ilyen körülmények közé ment férje és nagyobbik fia után, 2001-ben, két kisebb gyermekét hátrahagyva. Az otthon maradt gyermekeit, akik közül egyikük akkoriban fejezte be a gimnáziumot, a másik alsós gimnazista volt, nővére gondjaira bízta.

A bérelt szoba után, amelyben hatan laktak, munkaadójuk egy elhagyatott házat adott nekik szállásul. Bár a házban víz, villany és fűtés sem volt, legalább nem kellett érte fizetni. Legalábbis addig nem, amíg a család férfitagjai és a két rokon legény el nem végezte a ház közművesítéséhez az alapvető szereléseket.

Az asszony szintén a rokon „májkák” segítségével kapott munkát egy Rómától 80 km-re fekvő településen. Egy idő után a fővárosban talált munkát, és mivel a férjét munkája továbbra is a távolabbi településhez kötötte, a házastársak kénytelenek voltak hosszabb ideig külön élni.²⁸ Egy klinikán dolgozott, takarított, ugyanakkor titkárnői feladatokat is ellátott. A klinika a vízben való otthonszüléshez biztosított speciális szolgáltatásokat. Néhány hónap után a férje is Rómába költözött és a feleségén keresztül maga is a klinikának dolgozott. A speciális fürdőberendezéseket szállította és szerelte be. A munka nem volt folyamatos, egy idő után saját maga vállalt fel speciális tudást igénylő hegesztő munkákat. Elmondása szerint kb. egy év után anyagilag stabilizálódott a helyzetük. Amint rendezett körülményeket tudtak maguknak teremteni, az otthon hagyott harmadik, legkisebb gyermeküket kivitték magukkal Rómába. A másik egyetemre járt, kezdetben Bákóban, majd magyarországi ösztöndíjjal egy magyarországi egyetemen. Ma már élete legnagyobb hibájának tartja a gyermekeitől való akkori megválását:

²⁷ Ami a kiutazás során az előre megegyezetthez képest is növekedett, a pap ugyanis a buszon az összeg kiegészítését kérte.

²⁸ A külföldi munka idején a házastársak külön élése a munka érdekében az interjúk tanúsága szerint nem volt ritka dolog.

*Életem legnagyobb tévedése az volt, hogy a gyermekeket a nővéremnél hagytam. Jól voltak, de tudod milyen az, hogy...*²⁹

Az asszony elmondása szerint a kisebbik, akkor tizenkét éves gyermeke rendkívül megszenvedte a szüleitől való elválást, amely magatartásbeli problémákat okozott nála, a gyerek „elromlott”. A család újraegyesítését követően a kisebbik fia viselkedése további gondokat okozott a szüleinek. Az asszony elmondása szerint mivel a férjével mindketten dolgoztak, alig jutott idejük a gyermekekkel foglalkozni, amely a kisebbik fia esetében az iskolából való kimaradáshoz vezetett. A felmerülő gondok következményeként az asszony depresszióssá vált.

*A kisebbik, itthon megindult a facultate [egyetem], s a legkisebb, olyan 12 éves volt. Azt bánom a legjobban, mert tudod, mennyit ártott az az esztendőcske, mennyit elhagytam én? Még az iskoláját sem akarta elvégezni, elromlott egy kicsit, aztán helyrejött, de nagy nehezen.*³⁰

A család hozzászokott az olaszországi körülményekhez, a nagyváros életviteléhez. Az asszony munkája és a kapcsolatteremtésre való nyitottsága révén gyorsan és jól megtanult olaszul. A férje, aki a munkája jellegénél fogva kevesebbet érintkezett emberekkel, és kevésbé is volt fogékony a nyelvre, később tanult meg. A nagyobbik fia megházasodott és Róma gazdasági vonzáskörzetéhez tartozó vidéken házat vásárolt, miközben ő és felesége is a fővárosba ingáznak dolgozni. Az asszony elmondása szerint nagyon sok pénzt nem tudtak félretenni, mivel a lányuk megszületését követően fel kellett hagyniuk a költségtakarékosabb közös vendégmunkás szállókkal. A gyermekek taníttatása szintén sok pénzt felemésztett.³¹ Időközben otthoni házuk felújításába, kényelmi szintjének növelésébe is jelentős összegeket fektettek be. 2018-ban a férje a megbetegedett, megműtötték, de mielőtt teljesen felépült volna, újra munkába állt. Állapota rövidesen súlyosbodott, egy idő után pedig munkaképtelenné vált. Ekkor már csak hárman, a férj, feleség és a nyolcadik osztályba lépő lányuk laktak együtt. A férj munkabérének kiesése, valamint egészségügyi kezelése következtében fellépő anyagi megterhelés miatt a család kénytelen volt szülőfalujukba visszaköltözni.

*2018-ban jöttünk haza, de nagyon nehéz volt visszajönni is. [Miért?] Nehez volt, hogy osztán elválj onnét. Ne-am făcut o viață acolo, ne-am făcut... [egy egész életünk volt ott] ott mindenkit ismertem, a farmacian [gyógyszerész], a templomba, mindenütt, mindenütt. Üsmerkedtünk, mint itthon es. Gondoltuk, mi, hogy ott maradjunk, de ő, ha nem tud munkázni, ott egymagára nem tudsz annyit szerezni, hogy kifizesd, ha nincs házad, nincsen hogy fizessed a chiriát [albérletet]. S nem gondoltuk meg, hogy előtte való évbe jövünk, mert örökké úgy gondoltuk, hogy megyünk haza, megyünk haza, s eltőtt húsz év, s nem még jöttünk.*³²

²⁹ 60 éves nő. 2020. augusztus 29. Fordítás román nyelvből.

³⁰ 60 éves nő. 2020. augusztus 29.

³¹ A két kiskorú gyermekük mellett ekkor még a Magyarországon tanuló egyetemista fiúkat is támogatták anyagiilag.

³² 60 éves nő. 2020. augusztus 29.

Az asszony elmondása szerint egy-két hét alatt megfakultak azok a tervek, amelyeket arról szöttek, hogy mi mindent is fognak csinálni, ha hazamennek és amelyekkel tulajdonképpen kényszerű hazatérésük okozta rossz érzéseiket próbálták elfedni.

Az asszonyt határozott vállalkozói mentalitás jellemzi. Vendégmunkára való kiutazásuk előtti kereskedelmi múltjára is alapozva szándékai között panzió nyitás is szerepelt, amelyet azonban férje betegsége, valamint a Covid-19 járvány végleg meghiúsított. A járvány kitörése előtt lakások kiadására specializálódott, honlapon, felújított házuk erre alkalmas szobáit ajánlotta bérbe. A faluturizmus működési logikájához igazodva a szálláskiadást hagyományos ételek készítésével tette vonzóbbá. Programként vendégei szórakoztatására „látványfőzést” tartott, zakuszkát, szilvaízt főzött. Főként külföldi (francia, belga) vendégei voltak. A koronavírus járvány kirobbanása óta a család ezen bevételi lehetősége megszűnt. Ami megmaradt a maga szórakoztatására, egyben jövedelemszerző tevékenységre, eladásra szánt kézimunkák, ajándéktárgyak, menyasszonyi cipők kötése. Termékeit saját honlapon árulja, postázza. A családi nehézségek, a kilátástalannak tűnő helyzet, amibe jutottak és a járvány a falut is megülő hangulata, a kiüresedő falu metaforájában jut kifejezésre elbeszélésében:

*Nekem az hiányzik, mikor elmentünk, tele volt gyerekekkel, most csak a kutyák vannak.*³³
*Unalmatos, puszta falu.*³⁴

Az asszonyt komolyan foglalkoztatja az Olaszországba való visszatérés gondolata. Visszatelepedésük mellett szól lányuk tanulásának az olasz oktatási rendszerben való folytatása, mivel a szülők komolyan aggódnak azért, hogy gyermekük hogyan boldogul a romániai iskolában. A Rómába való visszatelepedés azonban jelenlegi helyzetükben kivitelezhetetlennek tűnik. Egy család igényeinek megfelelő albérletet fenntartani Rómában, a korábban megszokott életszínvonaluknak megfelelően élni csak akkor lehetne, ha mindketten egészségesek lennének és dolgoznának. Felmerült a faluban lévő házuk eladásának a gondolata is. A ház felújításába, berendezésének, fűtésrendszerének stb. korszerűsítésébe és kényelmessé tételébe időközben jelentős összegeket fektettek be. Véleményük szerint helyben nem tudnák számukra előnyös módon eladni a lakást.

Rómát pezsgő világgént írta le, ahol a munka befejeztével időnként kirándultak. A faluból sokan vannak olyanok, aki hosszú ideje Rómában élnek. E családok egy része hétfévenként, időnként a város déli részén lévő, törzshelyükké váló étteremben találkozott. Ezek a családok ugyanakkor az életfordulás rítusok nagy részét (keresztelő, esküvő/lakodalom) is Rómában szervezték meg. Ők maguk szintén e kedvenc éttermükben tartották az ezüstitakodalmukat. Ezek a rítusok a sikeres integráció képzetét is megteremtették.

Román nyelven tartott misére csak hosszas utazás vállalásával lett volna lehetőségük, ezért, bár szerették volna, hogy az „ők nyelvükön” hallgassanak misét, inkább olasz nyelvű misékre jártak el: *Jó volt a román is, mikor meghalltad, hogy a te nyelveden beszélgettek, de messze kellett menni.*³⁵ Ugyanakkor kiemelt alkalmakra (lányuk keresztelője) hazai papot hívtak. A körzetükben lévő olasz katolikus plébánia megen-

³³ 60 éves nő. 2020. augusztus 29.

³⁴ 60 éves nő. 2020. augusztus 29.

³⁵ 60 éves nő. 2020. augusztus 29.

gedte, hogy a romániai pap az ottani templomban román nyelven mondjon misét, a gyermeket pedig közösen keresztelték meg. Amikor a gyermek egy éves volt, szintén „román misét” tartottak, amely ugyancsak fontos társadalmi esemény volt a Rómában élő csángófalusiak számára.

Az asszony számára csupán a keserű beletörődés maradt a dolgok változtathatlanságába, amelynek hangulata végigkísérte a külföldi életükről szóló beszámolóját.

Hát, én megmondom őszintén, a szívem oda fáj vissza örökké. Mikor ott voltam, akkor ide fáj. [Mi hiányzik?] Hát sok, a legjobb világom ottmaradt. [Nevet.] Az emberek es, viața mea de acolo [az ottani életem].³⁶

A RÓMÁBAN SZÜLETETT GYEREK „OTTHON”, CSÁNGÓFALUBAN

Az asszony 45 éves volt, amikor, negyedik gyermeke, egy kislány, megszületett Rómában. Amint a családdal élő, még iskolás korú fia is olasz iskolába járt, a kislányt, amint az lehetővé vált, olasz bölcsődébe adta, így a kislány először olaszul tanult meg, később pedig románul, bizonyos szintig magyarul is. Azt, hogy a kislány a román nyelvet is elsajátította és magyarul is ért, a család otthoni nyelvhasználata segítette, amely az asszony elmondása szerint a csángó volt.

Há mi magyarul a családban, úgy beszélgettünk ott. [Ott Olaszországban] Há igen, amikor otthon voltunk în familie [a családban], akkor úgy beszélgettünk, így csángóul, magyarul. Így, amilyen magyart tudunk miük.³⁷

A gyermek olasz bölcsődébe és óvodába járt és egyik, még iskoláskorú bátyjához hasonlóan anyja később iskolába is olasz nyelvűbe adta. Az asszony elmondása szerint érdeklődött a román nyelvű iskoláztatás lehetőségéről, még a konzulátuson is volt, ennek kivitelezéséig azonban nem jutottak el. A gyermek nevelése Olaszországban,³⁸ a szülők iskolai kötelezettségei, a gyermek iskolán kívüli programjai (tánc, sport, angol nyelvtanfolyam) főként az asszonyra hárultak. Az asszony egyrészt szociális kapcsolatokban való könnyű tájékozódó képessége, alkalmazkodó személyisége, rugalmasabb munkaideje is ilyen irányba mozdította el a családon belüli feladatmegosztást a házastársak között. A férjnek elhúzódó munkaprogramja, gyakori túlvállalásai mellett erre nem is igen volt ideje.

A családtagoknak a lány boldogulásával kapcsolatos elképzelései jelentősen befolyásolták az iskolaválasztás, iskolán kívüli oktatás, szabadidő eltöltésének módját, amely meghatározta a gyermek nyelvi szocializációját. Az iskolában az olasz szülők gyerekei mellett a világ különböző tájairól érkező bevándorlók gyermekei tanultak, köztük sok román szülő gyereke is. A gyermek jól érezte magát ebben a multikulturális környezetben, ahol nem a gyermekek versenyeztetése, tanulási eredményeik egymáshoz viszonyított hierarchiába rendezése határozta meg az oktatás szellemiségét. A lány jól tanult, a család elégedett volt iskolai előmenetelével. Az osztálytársai mellett

³⁶ 60 éves nő. 2020. augusztus 29.

³⁷ 60 éves nő. 2020. augusztus 29.

³⁸ Harmadik fia csak kevés ideig élt velük, viszonylag korán függetlenítette magát.

a gyerek legközelebbi kapcsolatai egy olasz család gyermekei voltak, akikre az anyja éveken keresztül vigyázott és akik, mint ahogy legtöbbször a helyiek is, hozzájuk, mint bevándorlókhoz messzemenően segítőkészen és toleránsan viszonyultak.³⁹

*Cu toate că [azzal együtt, hogy] neki a legjobb barátnéja, az anyja avocat [ügyvéd], az apjának nem tudom, milyen nagy funkciója volt. [Mind italiánok voltak?] Mind italinánok. Avval nőtt fel, s még volt egy [gyerek, akire az asszony pénzért felvigyázott] n-au facut diferențe [nem tettek különbséget], hogy én szolgájuk vagy mi vagyok.*⁴⁰

A kényszerű hazaköltözést követően a lányt a helyi iskolába írtatták be. Annak ellenére, hogy a román, bár jól beszélte, a második nyelve volt, a hetedikes lány a helyi iskolában is jól tanult.

*De most is még megkérde vajegy szóra,⁴¹ ez mi, miféle. Vaj megyünk valahol es, ő kezdi olaszul, úgy beszélgetünk, úgy van megszokva.*⁴²

A lány egyéb iskolán kívüli szervezett tevékenységek hiányában elkezdett érdeklődni a helyi iskolán kívüli magyar oktatási program hagyományörző foglalkozásai iránt. Az anyja kezdetben nem akarta engedni, attól félt, hogy a magyar nyelv tanulása az új környezetében való boldoguláshoz sokkal fontosabb román nyelvtanulás rovására fog menni. Anyja félelmeire hamar rácsófolta, jól haladt a magyar nyelv tanulásával.

A lánynak ugyanakkor nem volt problémamentes az osztályba való beilleszkedése, ahol mindmáig kívülállóan és marginalizáltnak érzi magát. Új osztálytársai nem fogadták be, mi több, arra panaszkodott, hogy zaklatják. Volt olyan eset is, amikor anyjának kellett közbeavatkoznia. Közeli barátai nincsenek, unatkozik. Hiányoznak a Rómában napi programjához tartozó zenei és sportfoglalkozások, valamint olaszországi barátai, akikkel késő estébe hajlóan szokott chatelni. Legközelebbi olaszországi barátai tervezték meglátogatni a faluban, de a koronavírus járvány következtében ez megghiúsult. Továbbra is sokat olvas, főként olaszul, anyja azonban inkább a románul való olvasásra biztatja.

Az anyja a gyermek a helyi viszonyokhoz képes szokatlan szocializációjából fakadó másságával magyarázza az iskolai beilleszkedés terén való gondjait. A helyi tinédzser lányok társadalmi élete a „bárokban” (kocsmák), „teraszon”, diszkókban zajlik, korai függetlenedésre, felnőtt viselkedésre törekszenek, amely meglehetősen távol áll a lány irodalmi és zenei érdeklődésétől. Amikor az édesanyjával készített interjú alatt beilleszkedéséről kérdeztem, a következő, román nyelven zajló párbeszéd zajlott le:

1. *[Nem volt nehéz alkalmazkodnod?] [Közbeszól az anyja.] Igen, hogy fogadtak az osztálytársaid? Nagyon marginalizáltak. [Szintén az anya mondja.] Marginalizáltak, mellőztek. [A gyermek válasza.] [De miért?] Nem úgy viselkedett, mint ők. Ők járták a bárokat, éjszaka az úton voltak. Ilyesmit ő nem látott. Pénzt sem, hogy költsd a pénzt. Ő visszahúzódozóbb volt, másféleképpen nevelkedett, tudod milyen a világ. [Az anya mondja].*⁴³

³⁹ Az asszony ugyanakkor arról is beszámolt, hogy az új keletű migrációs válság azonban a hozzájuk való viszonyulásokat negatív irányba terelte.

⁴⁰ 60 éves nő. 2020. augusztus 29.

⁴¹ Azaz megkérdi a román szavak jelentését.

⁴² 60 éves nő. 2020. augusztus 29.

⁴³ 60 éves nő és 16 éves lánya. 2020. augusztus 29. Fordítás román nyelvből.

2. *Nem volt mit beszéljessen azokkal a lányokkal, azok túl nagyosan viselkedtek.*⁴⁴ – tért vissza a későbbiekben a lánya problémájára az asszony.

A CSALÁD NYELVHASZNÁLATÁNAK HELYZETEI

Heltai János Imre elemzése meggyőzően bizonyítja a csángók az általuk beszélt nyelvhez való „*státus-alapú viszonyulását*”. Eszerint egy skálára vetítve annak egyik pólusán „*a csángó* (a lokális nyelvváltozat) és *a tiszta magyar* (bármelyik megjelenési formájában) *két külön nyelv(változat)*”-ot képez, míg a másikon „*a csángó nyelv ismerete egyet jelent a magyar nyelv ismeretével, bár vannak különbségek a helyi nyelvváltozatok és a tiszta magyar között*” típusú vélekedések helyezhetők el.⁴⁵ Ez kétségtől igaz azokra a helyzetekre, amikor a csángók a nem csángók által magyarként felismert változatra utalnak. Tapasztalatom szerint a csángók ugyanakkor azokra a nyelvi helyzetekre is úgy utalnak, hogy „csángóul” beszéltek, amikor a nem csángók által magyarként azonosított változatról hirtelen áttérnek (szintén a nem csángók által) románként felismerhető nyelvre. A „*diglosszikus nyelvhasználatot*” tehát szintén csángónak mondhatják bizonyos helyzetekben. Így a fenti esetben is, amikor az asszony bár a „*csángóul való beszélgetést*” magyarnak mondja, rögtön hozzáteszi, hogy ez alatt az általuk beszélt „*amilyen magyart tudunk műk*” változatot érti, amely nem azonos azzal, ahogy a nem csángók beszélnek.⁴⁶ A csángóul való beszélés alatt ebben az esetben (is) a román és magyar nyelvi elemek, szintaktikai szerkezetek stb. együttes előfordulását, vagy ezek váltogatását jelenti. Amikor az asszony a családban való nyelvhasználatra úgy utal, amely csángóul/magyarul történt, ez nem zárja ki, sőt inkább magában foglalja az adott helyzetben románul történő kommunikációt. Ezzel is magyarázható, hogy bár a kislány első nyelve az olasz volt, románul is jól megtanult. Románul való megtanítását különösen középső testvérbátyja tartotta fontosnak, aki az irodalmi érdeklődésű kislányt román nyelvű könyvekkel látta el, ily módon a kislány írni-olvasni is megtanult románul. Az édesanyjával készült interjú alatt ő maga is jelen volt, többször is kérdeztem tőle magyarul. A kérdéseket mindig megértette és románul válaszolt.

Az asszonyt és férjét a magyar nyelvhasználatához fűző legfontosabb kontextust az képezi, hogy szülőfalujuk privát terében a csángó nyelvhasználat dominánsnak számít. Az asszony és férje ugyanakkor nem vett részt magyarországi vendégmunkán, amely sok, az ő szülőfalujukhoz hasonló helyzetben lévő csángó településhez hasonlóan – tehát olyanokhoz, ahol a nyelvcsera a rendszerváltást követően kevésbé volt előrehaladott – az ő falujuk esetében is a magyar nyelvhasználatra kedvezően hatott, és számottevően késleltette a nyelvcsera folyamatát. A magyar nyelv használati körének „*kitágítását*”, presztízsének erősítését eredményezte ugyanakkor az a körülmény, hogy második fia Magyarországon végezte az egyetemet, magyarországi ösztöndíjjal, első fia

⁴⁴ 60 éves nő. 2020. augusztus 29.

⁴⁵ Heltai 2014: 31.

⁴⁶ Tehát nem a nyelvre érti, hanem arra, ahogyan ők beszélni szoktak. A nyelvhez kapcsolódó ideológiai vonatkozásokról lásd: Tánczos 2011a., Laihonon et. al. 2020.

pedig magyarországi feleséget választott magának.⁴⁷ A családon belüli nyelvhasználatra ugyanakkor a másik két fiú párválasztása is befolyással van. A második fia barátnője bukaresti román,⁴⁸ a harmadik fiú ugyanakkor románul végezte az egyetemet, Olaszországban román párt választott magának és a szülőfalujához közeli városban élnek. A két kisebbik fiú párválasztása a román nyelvi affiliáció megerősítését eredményezte.

Az esetbemutatóban szereplő család története a romániai rendszerváltás utáni hosszú távú, a kint maradás irányába mutató munkamigráció egy jellegzetes, gyakori modelljét képviseli, legalábbis a legfontosabb közös elemek tekintetében. A munkamigráció által meghatározott életpályák szokásos ívében drasztikus törést, a szülőfaluba való kényszerű visszaköltözést egy családon belüli vészhelyzet fellépése okozta. Az esetelemzés első részében a migrációs történet fontosabb elemeit mutattam be: a kiutazás körülményei (kedvező körülmény kihasználása), annak fedezetéhez szükséges anyagi és szociális tőke mozgósítása, munka találás személyes kapcsolatok segítségével, a migrációval járó kezdeti nehézségek (közös szálló, elhagyott ház), életkörülmények javulása, nyelvtanulás és beilleszkedés, a család anyagi és érzelmi egyensúlyának megtalálása, a kinti élet feltételeinek megteremtése, otthonosságérzetük kialakulása, egy váratlan helyzet következtében a szülők és kiskorú gyermekük a kibocsátó településre való visszaköltözése, a szülőfaluhoz való negatív viszonyulás, a migrációs céltelepülés felértékelődése. A második rész a család Olaszországban született gyermeke nyelvi szocializációjában és integrációjában bekövetkezett törésre koncentrált. Bemutattam, hogy egy előre nem kalkulált körülmény következtében kényszerűségeből Romániába, a szülők falusi otthonukba való visszaköltözésüket követően hogyan alakították át ezeket az elképzeléseket, hozzáigazítva és alárendelve az új helyzethez.⁴⁹

NYELVSTRATÉGIÁK ÉS A VENDÉGMUNKÁSOK GYEREKEI

Külföldön élő román vendégmunkásokkal készített interjúkra alapozott kutatásukban Iulia Elena Hossu és Viorela Ducu azt figyelték meg, hogy a migrációt csupán időszakosnak gondoló mentalitást felváltó döntés a végleges kitelepedésről messzemenő hatással bír a szülők gyermekeik beilleszkedését elősegítő eszközökkel való ellátásának stratégiájára.

„Amíg a szülők hisznek a romániai transznacionális kapcsolattartás fenntarthatóságában és az esetleges visszatérés lehetőségében, hatalmas energiát fektetnek abba, hogy ezek a gyermekek románul is megtanuljanak. Azonban hogyha a családok úgy döntenek, hogy a befogadó/gazdaországba integrálódnak, csökken a vágya annak, hogy a Romániával való kapcsolatba fektessenek be, és azért, hogy ne terheljék a gyermekeket »egy nem túlságosan hasznos nyelvvel«⁵⁰ lemondanak arról, hogy romá-

⁴⁷ A testvérét meglátogatva egy szilveszteri partin ismerkedtek meg, Olaszországban élnek.

⁴⁸ Lengyelországban élnek.

⁴⁹ Ehhez lásd még: Peti 2019: 568–569. *Egy visszaköltöző család reintegrációs problémái* című alfejezetet.

⁵⁰ Az idézőjel is tőlük.

nul is megtanítsák őket. Ily módon találkozunk olyan lehetetlen helyzetekkel, amelyben a gyermekek és a kiterjedt család (nagyszülők vagy más rokonok) nem tudnak kommunikálni, azon egyszerű oknál fogva, hogy nincs egy közös nyelvük.”⁵¹

A „közös nyelv” hiányának a jelensége a különféle országokban élő, nyaranként hazalátogató csángók gyermekei esetében is megfigyelhető. Az otthon élő nagyszülők, bár gyermekeik kivándorlását természetesnek, mi több, szükségszerűnek tartják, fontosnak tekintik ugyanakkor az unokák román nyelvre való megtanítását. Az alábbi, egy 71 éves asszonytól származó, interjúrészlet arra utal, hogy az asszony a faluja nyelvét az ország nyelvével azonosítja, miközben a falu nem hivatalos tereiben a felnőttek szinte kizárólag csángóul beszélnek.⁵²

*Vannak olyanok es, akik hazajöttek s nem es tudnak románul, Olaszban voltak, s nem tudnak románul. Kacagták, hogy a szomszédba eszevegyülnek, egyik román, egyik olasz, s akkor mindenki mondja az ő nyelvét, s na, ott játszódnak együtt, de van, hogy nem tudnak románul. S ez es aszondtam, hogy nem jó, meg kenne tanyítsák me’, vajegyszer megnő, s hazajő, ugye, aszondja, na, apáméknak az országjik, a falujik, hazamenjek, akkor hazajő, s nem tud értekezni, ez nem jó. Meg kellene tanulják ezt a nyelvet es na.*⁵³

A szülők még akkor is a román nyelvet igyekeznek megtanítani gyerekeiknek, ha maguk között adott esetben csángóul (is) beszélnek. A Rómából hazaköltözött szülők-höz hasonlóan adott esetben még tartanak is attól, hogy a befogadó ország nyelve mellett külön erőfeszítéssel tanított román nyelv mellett egy harmadik nyelv csak fölöslegesen terhelné a gyermeket.⁵⁴ A migráció a boldogulás ideológiájára épül. Ebbe nem fér bele olyan, az érvényesülést nem támogató, nem gyakorlati jellegű investíció,⁵⁵ mint a limitált használati körű csángó nyelvjárás elsajátítása. Azoknak a vendégmunkásoknak az esetében, akik gyakorlatilag életvitelszerűen külföldön élnek, és a gyerekeik külföldön születtek, a maximum pár hétre korlátozódó otthoni nyári látogatás – ami a szülők, rokonság, esetleg rövid, az országon belüli kirándulások mellett adott esetben az épülő házzal való foglalkozást is magába foglalja – nem elegendő a helyben használt nyelv elsajátítására. Nem ritka, hogy a gyermekek, tinédzserek maguk is ódzkodnak a szüleik szülőfalujában való hosszabb tartózkodástól, és megszokott életkörülményeik közé vágnak vissza.

A csángóul beszélés a jobb munkalehetőségek miatt periodikusan országról-országra költöző családok gyermekei esetében is „elvesztődik”, az olyan, a nyelvváltásban legkevésbé előrehaladott falvak esetében, mint Csángófalu. A „költöző családok” esetében a gyermekek nyelvi szocializációja komoly problémákba ütközhet. Egy ilyen esetet egy negyvenegy éves asszony mesélt el. A nála nyolc évvel fiatalabb húgának a gyereke Spanyolországban született, ahol leginkább spanyolul tanult meg.⁵⁶ Körülbe-

⁵¹ Hossu–Ducu 2017: 89–90.

⁵² Lásd a korábban a csángós beszédről való írottakat.

⁵³ 79 éves nő, 2020. augusztus 28.

⁵⁴ Külföldi kontextusban ez nem a sztenderd magyar, hanem a csángó dialektus lenne.

⁵⁵ Vö. Iulia Elena Hossu és Viorela Ducu által megállapítottakkal a nyelvtanulásról, mint „befektetésről” Hossu–Ducu 2017: 89–90.

⁵⁶ Vélhetően valamennyire románul is és valószínűleg a csángót is „hallotta”

lül hároméves korában a szülők hazavitték a szülőfalujukba és a gyermeket az anyai nagyszülők gondozására bízták, másfél-két évig. A nagyszülők minden valószínűség szerint leginkább románul beszélgettek vele, de mivel egymás között többnyire csángóul beszéltek, valószínűleg valamennyire azt is megtanulta. 3-4 éve a szülei magukkal vitték Angliába, ahol angol iskolában tanul. A spanyol nyelvet elfelejtette, a csángót szintén, leginkább a román „maradt meg”.

De nekem a húgom el volt menvel. Először voltak Spanyolországba, most elmentek Angliába. Hát, az a lány, az övéké Spanyolországban született, ottan ült ott két évet vagy hármát, aztán idehozták anyukámékhoz, mert ők elmutálódtak, elköltöztek, nem tudták a gyereket vinni velük, most elvitték magikkal Angliába. Hát az a gyerek az se nem szpaniol [spanyol], se nem magyar se nem román, se nem angol, az összevissza kevereg. Most annyira, hogy belejött az angolba. A szpaniol egyértelmű, hogy elfelejtette, a románba még-még, a magyart elfelejtette. Hát azt nem lehet, egy gyereket összevissza.⁵⁷

A moldvai falvak általános gyakorlata szerint az évtizedes kint tartózkodásra berendezkedett családok Csángófaluban is igyekeznek házat építeni, vagy vásárolni és csak ritkán hallani olyant, hogy valaki egy idő után eladta a faluban lévő házát. Általános vélemény szerint ezek a családok öregségükre haza fognak költözni. Egy 46 éves, a koronavírus járványt megelőzően Hollandiában dolgozó férfi – aki ugyanakkor magyarországi, amerikai és angliai vendégmunkán is részt vett – két olyan esetről számolt be a közvetlen rokonságából, ahol annak ellenére, hogy a külföldön született gyermekeket, vagy azokat a gyermekeket, akiket viszonylag kis korukban vittek szüleik külföldre, bár megtanították románra és a család otthoni nyelvhasználatát következtében „csángósul” is tudnak, külföldi szocializációjuk következtében minden valószínűség szerint ottmaradnak. Egy részük már kenyérkereső korban van, munkájuk is egy ottani életpálya befutását valószínűsíti.

A hosszú távra más országban tervező családok esetében az életük megteremtésének/fenntartásának fontos összetevője, hogy a külföldön gyermeket vállaló anyák mielőbb munkába álljanak. Általános gyakorlat, hogy amint a gyermek eléri az illető ország szabályozása szerint a megfelelő kort, a csángó szülők bölcsődébe adják a kisgyermeket.⁵⁸

Ha kicsi gyermek van, akkor nem [...dolgozik]. Bár három esztendőig, s aztán beadják olyan... [Krésába {bölcsődébe}.] Krésába, há, olyan, beadják, igen. Vagy akinek van itthonanné anyja, akkor béviszi, de akkor addig növeli, na. S úgy, dolgoznak. Akármire. Ha ügyelnek vaegy bábecskára [öregasszonyra], ha takarítani, ha... akarhol, ki mit tud.⁵⁹

Csángófaluban említettek néhány olyan esetet, hogy a gyermeket vállaló asszony több évre „kivitte” édesanyját segíteni a háztartásban, valamint a kisgyermek gondozásában. A kiterjedt család tagjai által nyújtott segítség erőforrásként való becsatornázása rendkívül fontos a külföldön élő család anyagi stabilitásának megőrzésében.⁶⁰

⁵⁷ 41 éves nő, 2020. augusztus 28. (B)

⁵⁸ Erről a gyakorlatról lásd még: Peti 2019: 566.

⁵⁹ 79 éves nő, 2020. augusztus 28.

⁶⁰ Migrációs kontextusban a többnyire özvegyasszonyok támogatására ily módon való hagyatkozás nemcsak a csángók esetében jellemző. Hosszú távú olaszországi vendégmunkára berendezkedő moldvai roma család ugyanerről számolt be. Lásd: Peti 2020.

[De gondolom ott, ahol kimegy bónának {dajkának}, így az öregasszony, ott gondolkodom, azért csak megtanul a gyermek románul is, nem?] Igen. Meg, meg. Igen, tanyítsák rományul is, mer úgy beszélnek, ugye a házban, mindig mindenki az ő nyelvit. Vagy még magyarul es. Kivált ez a leányomé, magyarul beszélgetnek. [Melyik?] Amelyik el vannak menve Németországba. Magyarul beszélgetnek. S akkor ottagyon az a kicsi Delia még románul, még magyarul, na, ezket immá még tudja. Hanem ez a német, ezt is muszáj. Meg kell tanulja immán, mert meg kell tanulja. [S akkor ott bé van iratva a német iskolába?] Bé. Hát bé van. S megismételte az első osztályt. Mert hát nem tudatt németül, s akkor na. S az anyja is aszondta, hogy akkor még maradjon egyszer még az első osztályba, még tanuljan egy kicsit. Immá most a másodikba menyen.⁶¹

Vannak olyan esetek is, amikor az idős asszonyokat egészségi állapotuk megromlása miatt, itthoni támasz hiányában a kint élő gyermekeik magukhoz költöztetik, ahol ezek az idős asszonyok aztán szintén a baby sittert helyettesítik.

[Vannak olyanok is, hogy idősek s el vannak menve?] Vannak há, mert ha elbetegedett s gyermeke el van menve, leánnyai, vitték. Elvitték azért es, hogy a gyermekekre ügyeljen, ugye, hogy, ha gyerek született, akkor ő...⁶²

Az ismertetett esetekből kiderül, hogy a 2000-es évek elején-közepén még rendszeresnek számított az, hogy a gyermekeket a szülők a nagyszülők gondjaira bízta, amelynek következménye a Bodó Csanád által hangsúlyozott „*késleltetett másod-* (azaz magyar) *nyelvi szocializáció*”⁶³ jelensége.⁶⁴ A magyarországi vendégmunkázás korszakának lezárultával, a nyugatra irányuló migráció korszaka magával hozta a családok kitelepedését vagy hosszú távú,⁶⁵ évtizedes kint tartózkodását. Az olyan családok esetében, ahol a teljes család nem költözött ki a családból leggyakrabban csak az egyik szülő – esetleg egy nagykorú, de a családtól még nem függetlenedett gyermekük – dolgozik külföldön,⁶⁶ a gyermekek ma már többnyire nem maradnak a nagyszülők felügyeletében. Az öregek közül, mint ahogy azt korábban bemutattam, szinte kizárólag a nők azok, akiket a gyermekekre való vigyázás érdekében átmenetileg, vagy végleg magukhoz költöztetnek külföldön élő gyermekeik. Iulia Elena Hossu külföldön élő romániai családot vizsgálva mutatta be a nagyszülők hosszú időre tervezett látogatásának az unokák román nyelvtudásának javításában betöltött szerepét.⁶⁷ A nagyszülőknek az unokák elsősorban román nyelvi kompetenciái fejlesztésében betöltött szerepe a moldvai csángók esetében is valószínűsíthető.

⁶¹ 79 éves nő, 2020. augusztus 28.

⁶² 79 éves nő, 2020. augusztus 28.

⁶³ Bodó 2004: 356 idézi Bodó é.n. 7. A zárójel is tőle, Bodó Csanádtól.

⁶⁴ Ehhez lásd még: Bodó 2009: 296.

⁶⁵ Nemcsak Nyugat Európai, hanem közel-keleti, észak-európai államokba, valamint az USA-ba is.

⁶⁶ A cirkuláris migráció esetei.

⁶⁷ Hossu 2020: 87. [A nagyszülökre] „...háru az a feladat, hogy unokáikkal gyakorolják a román nyelvet, mert ebben az esetben ugyan az unokák tudnak románul, de a nyelvtudásuk jóval az anyanyelvi szint alatt marad (...)” A szerző, P.L. fordítása románból.

ÖSSZEGZÉS

Az ismertetett esetek rávilágítanak arra, hogy az oktatás felértékelődése és az arra való anyagi ráfordítás mértékének a növekedése hozzájárul a rövid távú vendégmunka újratermelődéséhez.

Azok a rövid távú migrációs gyakorlatot működtető családok, akiknek helyzetét a faluban megismertem, időnként arra a döntésre jutottak, hogy felhagynak a vendégmunkával. Olyan családokról van szó, akik megelégtették a család szüntelen szétszakítottóságát és a család egyben maradása érdekében nem akarják folytatni a vendégmunka ezen formájával járó életmódot. A rövid távú vendégmunkával járó életmód nehézségeire való utalás általában mellékes, nem elsőrendű érvként hangzik el. A megismert esetekben a rövid távú munkamigráció periodikus felfüggesztése történt, nem végleges döntésekről volt szó. A család életében a szokásosnál nagyobb anyagi ráfordítást megkövetelő körülmény hatására azonban egy idő után újra beindul a vendégmunka szokásos forgatókönyve. Ilyen körülményt képezhet a gyermekek középiskolai továbbtanulásával fellépő költségigény.

A gyermek iskolai előmenetelére olyan esetekben is tekintettel vannak, amikor a család arra a döntésre jut, hogy nem vállalkoznak az egész család kiköltözésével járó hosszú távú munkamigrációra, csak a család időszakos „szétszakítását” jelentő külföldi munkavállalásra. Igaz ugyanakkor, hogy ekkora horderejű döntést általában nem egy, hanem több körülmény mérlegelése nyomán hoznak meg.

A hosszú távú migrációs stratégiát követő, életvitelszerűen külföldön élő vendégmunkások gyermekeinek, akik külföldön születtek, vagy kisgyermekkorban kerültek az illető országba, első nyelvén az illető ország nyelve válik, emellett legtöbbjük románul is megtanul. Csángófalusi speciális helyzetéből kifolyólag⁶⁸ egy részük a csángót is érti, mivel a szüleik egymás között csángóul is beszélnek. A transmigrációs gyakorlatot követő családok esetében a gyermekek nyelvi szocializációjában lévő töréseket, megszakításokat – nagyszülők nevelik, néhány évet egyik országban, majd egy újabb ország oktatási intézményében tanul tovább stb. – leginkább a román nyelv éli túl, amely ilyen esetekben a szülőkkel való kommunikálás nyelve marad.

Ritka az olyan eset, hogy a külföldön született vagy ott nevelkedett gyermekkel bíró családok valamilyen megfontolásból hazaköltöznek. A hazaköltözés oka általában valamilyen váratlan helyzet, például valamelyik szülő súlyos, annak munkavégzését ellehetetlenítő betegség áll.

⁶⁸ A többi településhez képest a nyelvcsere korai fázisában van, azaz mindenki beszél magyarul, sőt a gyermekek nagy része is ért magyarul. Lásd: Tánczos 2011b: 71.

Irodalom

ADLER-LOMNITZ, Larissa – GONZÁLEZ, Asael Nuche

- 2007 Peasant Ethnic Migration from a Post-communist Society to Another – The Case of the Csángó Migrants from Moldavia (Romania) to Hungary. *Review of Sociology*, Vol. 13/1, 67–88.

ANGHEL, Remus

- 2020 When Diaspora meets Pandemic. *Northern notes*. https://www.academia.edu/42471135/When_Diaspora_meets_Pandemic. (Letöltés: 2020.11.12.)

BODÓ Csanád

- é. n. Nyelvi szocializáció és nyelvi tervezés a moldvai magyar–román kétnyelvű beszélőközösségekben. https://adatbank.transindex.ro/html/cim_pdf436.pdf. (Letöltés: 2020. 10. 14.)
- 2009 „Hamarább, mikor kicsike, oláhul, aztán magyarul”. A nyelvi szocializáció mintái moldvai kétnyelvű beszélőközösségekben. In Borbély Anna – Vančoné Kremmer Ildikó – Hattyár Helga (szerk.): *Nyelvideológiák, attitűdök és sztereotípiák. 15. Élőnyelvi Konferencia Párkány (Szlovákia), 2008. szeptember 4–6.* 295–301. Budapest – Dunaszerdahely – Nyitra: MTA Nyelvtudományi Intézet – Gramma Nyelvi Iroda – Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kar.

HELTAI János Imre

- 2014 *Nyelvcseré és a nyelvi tervezés lehetőségei Moldvában*. Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság.

HOSSU, Iulia-Elena

- 2020 „Még mindig egy család vagyunk?” Transznacionális családok – romániai perspektívák. *Korunk*. 3 évf., 4. sz., 80–91.

HOSSU, Iulia-Elena – DUCU, Viorela

- 2017 *Departé și totuși aproape. Fragmente din viața familiilor transnaționale*. [Messze és mégis közel. Töredékek transznacionális családok életéből]. Cluj-Napoca: Editura Mega.

IIKKANEN, Päivi

- 2020 *The Role of Language in Integration. A Longitudinal Study of Migrant Parents' Trajectories*. Jyu dissertations 289. <https://jyx.jyu.fi/handle/123456789/71947>. (Letöltés: 2020. október 25.) Jyväskylä: University of Jyväskylä, Faculty of Humanities, and Social Sciences.

LAIHONEN, Petteri – BODÓ Csanád – HELTAI János Imre – FAZAKAS Noémi

- 2020 The Moldavian Csángós: the Hungarian speaking linguistic minority in North-Eastern Romania. *Linguistic Minorities in Europe Online*. <https://www.degruyter.com/database/LME/entry/lme.12543347/html>. (Letöltés: 2020. 11. 3.) Berlin, Boston: De Gruyter Mouton.

ORAVECZ Imre

- 2012 *A rög gyermekei II. Kaliforniai fűrj*. Pécs: Jelenkor.

ORSZÁGOS HIVATALOS NÉPSZÁMLÁLÁS (Románia)

- 2002 Falusoros etnikai adatok.
- 2011 Falusoros etnikai adatok. Recensământul populației și al locuințelor 2011. populația stabilă (rezidentă) după etnie - județe, municipii, orașe, comune și sate la 20 octombrie 2011.

OTÉANU, Ana Maria

- 2007 International circulatory migration as a local developing factor: The Romanian example. *Anthropological Notebooks*, 13 (1), 33–44.

PETI Lehel

- 2019 „Nem lehetünk mindannyian... tradicionálisak.” Nyelvi interakciók, változó identitások – moldvai csángók nyugat-európai migrációban. In Jakab Albert Zsolt – Peti Lehel (szerk.): *Aranymadár. Tanulmányok Tanczos Vilmos tiszteletére*. 563–581. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság–BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Intézet–Erdélyi Múzeum Egyesület.
- 2020 „Krisztus ajándéka van bennünk”. *Pünkösdzizmus moldvai román, roma és csángó közösségekben*. Budapest–Kolozsvár: Balassi Kiadó–Erdélyi Múzeum-Egyesület.

SZABÓ Tünde

- 2020 Vendégmunkások: nem azért jönnek haza, hogy megfertőzzenek minket. <https://atlatszo.ro/koronavalsag/vendegmunkasok-nem-azert-jonnek-haza-hogy-megfertozzenek-minket/> (Letöltés: 2020. 11. 26.)

TÁNCZOS Vilmos

- 2011a Csángó nyelvvideológiák. In: Uő.: *Madárnyelven. A moldvai csángók nyelvéről*. 187–209. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület.
- 2011b A moldvai csángók magyar nyelvismerete 2008–2010-ben. In: Uő.: *Madárnyelven. A moldvai csángók nyelvéről*. 29–108. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület.

Peti Lehel

PhD, tudományos főmunkatárs, Nemzeti Kisebbségkutató Intézet (ISPMN), Kolozsvár, Románia
e-mail: petilehel@yahoo.com

Lehel Peti

Language and career: dilemmas of the Moldavian Csángó guest worker families

The main site of the research project is a Csángó village in Romania inhabited by Roman Catholic Hungarians. A considerable number of the local and regional population takes part in labour migration primarily to western European states. The author investigates what impact guest work makes on the language usage and ethnicity of families taking part in labour migration. The author devotes special attention to the relation between guest work and the institutional education of children.

The first part of the article presents the contemporary situation of the village and the context of migration strategies. The present migration practices of the villagers are short-term and long-term labour migration in foreign states. After the introductory chapter the analytical chapter deals with the presentation of specific situations that can be identified from the interviews the author conducted and explores in what way the various migration strategies have influenced the linguistic socialization of children. In this part, besides the detailed case studies revealing individual motivations, further ethnographic material is being analysed to contextualize the problem that is the target of the article.

The last part approaches the factors influencing the linguistic socialization of the children of guest workers from multiple perspectives. The author investigates what role the ideas formed about

the education of children play in decision-making about guest work, and also what compromises the increasing prestige of education requires with regard to practices of labour migration. The author reflects upon the role elderly people play in the transmission of native language in the context of migration.

Megjegyzések Koloh Gábor könyvéhez

Koloh Gábor könyve¹ egy 10 éves kutatómunka összegzése, amely elindult az egyetemi évei alatt, és egy szakdolgozat, majd a PhD disszertáció formában öltött testet, és most azokat is kiegészítve, finomítva és beékelve egy új fejezettel, egy monográfiát tarthatunk a kezünkben.

Ez a precízen megírt és felépített, 378 oldalas munka történeti demográfiai kérdésfelvetésből indul ki és társadalomtörténeti megközelítésekkel vizsgálja az ormánsági termékenység kérdéskörét a demográfiai átmenet szakaszaiban. Ha megnézzük a tartalomjegyzéket, akkor az ormánsági egyke történeti-néprajzi, azon belül társadalomnéprajzi monográfiáját is várjuk, miközben tudjuk, hogy aprólékos történeti demográfiai kutatás áll mögötte. És ha elolvassuk, akkor valóban a néprajztudomány számára is fontos alapkönyvvel találkozunk. Sőt, elmondható, hogy ezt a könyvet már nem kerülhetik meg e tudomány képviselői azért sem, mert Koloh Gábor a történettudomány oldaláról példa értékűen ötvözte a történeti demográfián túl a társadalomtörténeti és néprajzi módszereket és személetet, és ezzel rámutatott a két társtudomány összekapcsolásának lehetőségére és eredményességére egy alapvetően történeti demográfiai alapokon nyugvó kutatásban. Ezzel megerősítette azt a tudományos vonalat, amely a néprajztudomány számára evidencia és gyakorlat volt eddig is, de ezzel a könyvvel Koloh Gábor a társadalomtörténet oldaláról mutatta be lépésről lépésre építkezve, hogy a két tudományág egymással sokkal árnyaltabb, összetettebb képet tud adni egy társadalmi jelenségről, és sokkal több releváns kérdést tud feltenni, esetünkben az ormánsági születésszabályozásról, szűkebben az egykérdésről.

Tudjuk, minden kutatás folytatható, nincs lezárt téma, előbb vagy utóbb valaki újra felveszi a fonalat. Koloh Gábor a Kövér György-féle történeti iskolához kapcsolódik, ezt nem nehéz észrevenni. De, ha ránézek *A tisztaeszlári dráma* című könyvre, amelynek alcíme: *Társadalmi látószögek*, Koloh könyvnek pedig *Az ormánsági egykezés történetei*, már az alcímek is mutatják a közös kutatói attitűdöt, és árulkodóak a módszert és személetet illetően, valamint jelzik a monografikus igényt is, miközben a folytathatóság felé nyitva hagyják a feldolgozott témát.

Az ormánsági egykét kutatni, arról monográfiát írni, bátor vállalkozás, ha csak az eddig megjelent szakirodalmakra, vagy a mértékadó tudósok írásaira, dokumentumaira, vagy az egykéről való tudományos, tudományközeli véleményekre, vagy a közvélekedésekre, magyarázatokra gondolunk. Levetni a majd' 150 éves *társadalmi probléma* címkét, és tisztán csak a tények mentén újra keretezni a jelenséget, önmagában fontos kutatói döntés. Az ormánsági egykérdéshez nyúlni csak az „*előlről kezdeni mindent*” elszántsággal lehetett. És így tett Koloh Gábor, lépésről lépésre haladva építette fel munkáját. Újra elolvasott mindent, a témához tartozó irodalmat, megnézte

¹ Koloh Gábor: „Szántani lehet, de vetni nem muszáj” Az ormánsági egykezés történetei (1790–1941). Budapest: Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet. 2021.

azok íróinak életútját és forrásait, miközben éveken keresztül az eddig a témához nem vizsgált történeti forrásokat is gyűjtötte és készítette adatbázisát. A lépésről lépésre való építkezés módszeréhez hatalmas türelem és kutatói alázat is kellett és persze nyitottság és kíváncsiság.

A könyv kutatástörténeti fejezete az egyik legkidolgozottabb rész, és módszertanilag nagyon inspiráló, azzal együtt, hogy sokak számára ismert szerzőket és műveket mutat be. Mégis rendkívül tanulságos, nemcsak azért, mert okosan és türelmesen vette számba 1845-től, Hölbling Miksától a két világháború közötti nagy egyke-írókon és szociográfusokon át, Andorka Rudolfig és Benda Gyuláig az egykeirodalmat. És nemcsak azért, mert a kutatástörténeti fejezet kortörténeti áttekintés is egyben, amelyben bemutatja, értelmezi a kort, a helyet és helyzetet, a politikatörténeti összetevőket, amelyek között megszülettek ezek a híradások, közlések, könyvek, elemzések. Hanem mert bemutatja a szerzőket, hátterüket, kapcsolatukat a témával, legfontosabb, az egykére vonatkozó műveiket, azokat kibontja és rámutat, hogyan határozta meg gondolkodásukat az adott korszak társadalmi, politika helyzete, valamint hogyan hatottak egymásra a szerzők, és egyáltalán mi motiválta őket, hogy ezzel a kérdéssel foglalkozzanak. Koloh Gábor összehasonlítja a műveket, rámutat hogyan, hol és miért épültek egymásra, hol voltak reálisak, hol nem, és hol tévedtek, hol jártak tévúton a szerzők, kinél mire helyeződött a hangsúly, milyen okokkal magyarázták az egykét, milyen érvelési rendszer rajzolható ki írásaikban, és milyen megoldásokat javasoltak, és személyükkel és írásaikkal hogyan hatottak az egyke-diskurzusra. Nagyon fontos, hogy Koloh Gábor észreveszi egy-egy szerző gondolkodásában, érvelésében a módosulásokat, a változásokat is, a belső vívódásokat, a segíteni akarást és annak görcsösségét, nem kritizál, nem konfrontálódik, hanem tényekkel érvel, árnyal, igazít. És ami az egész könyvre jellemző, a precizitás, ami abban is megjelenik, hogy amit lehet, számszerűsít, táblázatba rendez egy jó demográfushoz méltóan. A kvantitatív tartalomelemzés módszere a könyv egészében segítette a szerzőt a kvalitatív diskurzuselemzésekben, pontosította, árnyalta, segítette az összefüggések feltárását, a továbblépés kijelölését. Kodolányi János, Fülep Lajos és Illyés Gyula írásait is kvantitatív tartalomelemzésnek vetette alá, és a kulcsszavak – nagybirtok, vallásosság, erkölcs és svábok – előfordulásai alapján pontosabban tudta az írásokat a két világháború közötti egykediskurzusban értelmezni, másrészt rámutatni arra, hogy miért ezek a kulcsszavak határozták meg a korábbi és későbbi egykeutalásokat is.

Andorka Rudolf emelte az ormánsági egyke témát a történeti demográfiai, a társadalomtörténeti és a néprajzi kutatások szintjére, és az 1747 és 1895 között végzett vajszlói és besencei családrekonstrukciós vizsgálatait máig meghatározóak. Koloh Gábor számára is viszonyítási pont, kiindulási alap maradt, éppen ezért külön alfejezetet szentelt neki, egyúttal nemzetközi kontextusba helyezte ezt a specifikusnak, egyedinek, magyarnak gondolt témát, miközben tudjuk, hogy nem az, se nem egyedi, se nem lokális vagy regionális, se nem magyarországi csupán. Rendkívül korrekten értékeli Andorka munkáját és adatbázisát, amelyet kiegészített öt település adataival. A 3. táblázat jól mutatja a mennyiségi növekedést, aminek oka az is, hogy Koloh Gábor kitöltte az adatbázisba bevont adatok idejét és a források körét is. Így szisztematikus munkával Andorka 8261 tételszámát és 481 családlapját 38 951-re bővítette ki, és végül 1263 család volt alkalmas a családrekonstrukcióra.

Tulajdonképpen minden fejezet egy izgalmas út, egy kutatói út bemutatása. Különnösen tanulságos a források és a forrásfeldolgozás módszerei rész, noha mindazokat a nyomtatott és kéziratos forrásokat, amelyeket bevont az elemzésébe, jórészt ismeri és használja a néprajztudomány is. Koloh Gábor azonban szisztematikusan átnézte, rendszerezte ezeket, és a Vajszlói kerület 5+2 falujáról, 1795-től 1941-ig, (a polgári anyakönyveket 1980-ig feldolgozta) egy hatalmas adatbázist készített. Ezekre támaszkodva elvégezte egy térség 150 éves születésszabályozásának történeti antropológiai vizsgálatát, amely jelen pillanatban egyedülálló kutatói teljesítmény. Nemcsak bemutatja a forrásokat, azok keletkezési körülményeit, hanem részletesen elmondja, milyen adatok kerültek az adatbázisába, hogyan csoportosította azokat – személyi és családi adatbázisra –, ezzel előre is vetítette az elemzésbe bevont témaköröket is. Ez a körültekintő alaposág jellemzi az egész könyvet.

Ha tanulmányozzuk *A születésszabályozás társadalmi háttere a vajszlói kerületben* című fejezetet, három – a társadalomszerkezet, a presztízis és a hagyatékot vásárlók – témakörén keresztül mutatja be a helyi közösséget, mégpedig közel hozva, megszólaltatva a statisztikai adatokban megjelenő személyeket. Nagyon átgondolt a vajszlói kerület társadalomszerkezetének vizsgálata is, amit megalapozott a születésszabályozásról folyó két világháború közötti értelmiségi diskurzus bemutatásával, amelyben a nemzet pusztulásának, a magyar népesség fogyásának toposza meghatározó volt, és amelyben két markáns magyarázat különült el: a gazdasági és a morális ok. Ezek tükrében a társadalmi rétegenként végzett vizsgálat mindenképpen árnyaltabb, realisabb képet adhatott és adott is. Nemcsak hasznos, hanem rendkívül rokonszenves is Koloh Gábor kutatói kételye, önreflexiója, belső monológja egy-egy kérdésfeltevés vagy módszerválasztás előtt, amiből minden esetben kikerekedik egy történeti, kutatástörténeti áttekintés. A nagy elődökre, Tóth Zoltánra, Benda Gyulára és Kövér Györgyre tekintve, őket követve leszögezi, hogy ő sem fogja a vajszlói kerület társadalmát egy merev struktúrának tekinteni, inkább a társadalom finom összetettségét szeretné megragadni. És meg is ragadja társadalmi rétegenként bemutatva családokat, és arra jut, hogy nyelvi, etnikai, felekezeti hovatartozástól és gazdasági adottságoktól függetlenül, előbb vagy utóbb mindenki, még a betelepülők is átvették a születéskorlátozás szokását. Ez pedig cáfolja, és mindenképpen árnyalja a korábbi gazdasági okokat kereső magyarázatokat, és rámutat, hogy az Ormánságban kialakult egy zárt kulturális normarendszer, amely alkalmazkodásra kényszerítette a csoportokat.

A társadalom belső „*finom összetettségét*” a presztízsen keresztül is megvizsgálta, és ebben a komaság, a keresztszülőség intézményére fókuszált. Tudjuk, hogy a keresztszülőválasztás rendszere rendkívül árulkodó egy közösségről, így meghatározta az ormánsági falvakat is, meghatározta a kapcsolati hálók szerveződését és működését is. A keresztszülőség intézményének gazdasági, társadalmi és kulturális szerepe van, normatív jellegű, így nagyon jó kutatói döntés annak vizsgálata a születésszabályozás szempontjából. Koloh Gábor nem elégedett meg az anyakönyvek majd’ húszezerre rugó bejegyzéseivel, hanem 1806-tól 1910-ig számba vette az anyakönyvi bejegyzéseket készítő vajszlói papokat is. Észrevette ugyanis, hogy az ott szolgáló 10 lelkész eltérő precizitással készítette ezeket, ezért még azt is megpróbálta megérteni az egyes papi életutakra ránézve, hogy az eltérések mögött milyen okok, motivációk lehettek. A

pontosabb kép érdekében az anyakönyvek mellett összeállította a presbiterek adatbázisát is, hogy minél realisabb ismeretei legyenek a keresztszülői választás, a keresztszülőség és a születésszabályozás kapcsolatáról.

Hogy még árnyaltabb legyen az ormánsági társadalom szerkezetéről felvázolt kép, megvizsgált egy, ebben a témában eddig nem kutatott forrást is. 18 inventáriumot vett számba, azok sorsát, vásárlóit is megnézte, abból kiindulva, hogy a hagyatékok transzgenerációs háramlása a családok gazdasági stratégiáiról, egymást segítő mechanizmusairól is képet adnak, és a termékenységről is információt nyújtanak.

A PhD disszertációhoz képest új *A történeti antropológiai vizsgálatok* című fejezet. Ezzel egyensúlyozta ki teljes mértékben a történeti demográfiai oldalt, egyúttal olyan forrástípusokat is bevont, amelyek első hallásra nincsenek közvetlen kapcsolatban az ormánsági születésszabályozással, az egykekérdéssel. A házassági szerződések, a presbiteri jegyzőkönyvek, lelkészi jelentések, iskolai értesítők adatainak összekapcsolása az adatbázissal, új lehetőséget adott Koloh Gábor számára a téma kutatásában a további építkezésre. Ide került alfejezetként a születésszabályozás hitbéli, vallási és erkölcsi magyarázatai rész is, amelynél először is foglalkozás szerint rendszerezte az ebben a kérdésben megszólalókat. Erre azért volt szükség, mert az állami-közigazgatási személyek, az egyháziak, az egészségügy képviselői és a társadalomkutatók más-más oldalról szemléltek és magyarázták az ormánsági születésszabályozás kérdéskörét és okait. Másrészt a sokat hangoztatott – erkölccstelenség, a hitetlenség, kényelemszeretet, hiúság, önzés – tulajdonképpen megfoghatatlan fogalmai között kellett valamilyen elfogadható magyarázatot találni. Erre példa a Ravasz László-féle kérdőív egyik kérdése 1930-ból: „*Vannak-e rossz szokások, babonák, tömegbűnök, s melyek azok?*” – nyilvánvaló erre nem érkezhettek egyértelmű és használható válaszok a születésszabályozásra vonatkozóan sem.

Másik kérdéskör volt a nemzetiség és a vallás összekapcsolása, ami a korai egykemagyarázatoktól Andorka Rudolfig meghatározó volt. Éppen ezért Koloh Gábor az alapokhoz nyúlt vissza, újra vizsgálta a vajszlói kerületben a felekezetek szerinti lélekszámot és a lélekszámváltozásokat. Eredményei megcáfolták a több mint száz éves toposzt, miszerint az Ormánságban az egykezés és a reformátusság összetartozik. Az adatokból kiderült ugyanis, hogy nem volt alapvető különbség a reformátusok és a katolikusok termékenysége között, sőt még a beköltöző katolikusokat is hasonló termékenységi mutatók jellemezték. Ezzel ismét megerősítette a korábbi eredményét, hogy a gyermekvállalás tekintetében volt egy *kulturális norma, amihez mindenki alkalmazkodott* felekezettől függetlenül is.

A könyv egésze szűkebb, tágabb értelemben a családról szól. A *Párválasztás, házasság, vőség* fejezettel mélyebb rétegeket kívánt elérni a termékenységhez, a születésszabályozás témakörhöz közelítve. Ehhez megint egy újabb forrást, a vajszlói kerület anyakönyveinek házassági szerződéseit gyűjtötte össze és elemezte. Történeti néprajzi áttekintéssel igazolta a móríngolás vizsgálatának jogosságát, és azt, hogy a nő öröklését biztosító iratokból újabb következtetések vonhatók le a témához közelítve. Például a mezőgazdaság átalakulásával a női munkaerő felértékelődött, különösen a kapásnövényekkel, így a nők társadalmi szerepe is némileg megerősödött. Koloh Gábor nagyon szépen végigvezette, hogy a mórínglevél, illetve a házassági

szerződés hogyan jelezte a női szerep megerősödést, valamint hogyan adott biztósítékot az özvegyeknek, az újra házasodóknak és a mozaikcsaládokban élőknek és azok gyerekeinek, valamint az árváknak. Így a móríngolás szokása közvetve hatott a családok termékenységre is.

A vőség intézménye is fontos szerepet kapott a kutatásában, már csak azért is, mert korábban összekapcsolták az ormánsági születéskorlátozás témakörével. Koloh Gábor ezért 37 vőfogadási szerződést is bevont a vizsgálataiba, és összevetette az addigi adataival. Eredményei tulajdonképpen cáfolják az eddigi ismereteinket a vőség intézményéről, és rámutat, hogy nem feltétlenül az egykés családoknál, vagy a csak lánnyal rendelkező háztartásokban jelenik meg a vő. A vőnek menni mögött sokkal prózaibb ok állt a háttérben, a gazdasági segítség szüksége. A vők helyzete tehát inkább gazdaságcselédi volt, ezért bár valóban nem az egyke következménye az intézmény kialakulása, helyzetük mégis inkább alárendelt volt, de nem oka a születésszabályozásnak.

A történeti antropológiai vizsgálatok következő lépésében a családi viszályokat tanulmányozta közelebbről, természetesen a születésszabályozás szempontjából, és egy nagyon értő társadalomtörténeti, társadalomnéprajzi kutatástörténeti áttekintéssel alapozta meg a vizsgálatát. A kéziratos források közül a presbiteri jegyzőkönyvek mellett bevonta az 1934-es Fülep Lajos féle kérdősorokra beérkező lelkészi jelentéseket is. Ezek alapján a fejezet terjedelmesen tárgyalja az egyházi és világi eljárásrendet, és a családi életre vonatkozó panaszokat, bűnöket, viszályokat, valamint a nemi erkölcsöt, amely ezekben kiemelt szerepet kapott. A családi viszályok és a családon belüli erőszak alfejezetben kapott helyett teljesen jogosan az öregek helyzete is. Az egyik egykéhez tapadó toposz ugyanis az anyósok, az öregasszonyok uralkodása a menyecskék felett, és hatásuk a születésre, illetve annak korlátozására. A másik toposz az elkényeztetett egyke uralkodása idős szülei felett, és velük szembeni durva magatartásáról szól.

Végül e témakört zárja le a történeti antropológiai vizsgálatok utolsó előtti alfejezete *A születésszabályozás módja* címmel, amelyben a Fülep Lajos által a lelkészeknek kiküldött kérdőívek válaszait elemzi. Számomra rendkívül problematikus a Fülep-féle kérdőív azon része, amely a születésszabályozásra, bár kimondatlanul, de a magzatelhajtás módszereire vonatkozott. Éppen ezért fontosnak tartom kiemelni, amit Koloh Gábor is hangsúlyoz, hogy a beérkező válaszok a református lelkészek tudását méri fel az ormánsági magzatelhajtások gyakorlatáról. Félinformációk, hallomások vannak, lásd a szociográfiából elterjedt facsiga-kérdést, de általános képet nem lehet alkotni, és Koloh Gábor sem teszi. Mindezekkel együtt rendkívül érdekesek, olvasmányosak ezek a fejtegetések, és egyúttal vitára és tovább gondolásra is készítenek az olvasót.

A csecsemőgyilkosságra vonatkozóan azonban realisabb képet kaphatott Koloh Gábor az adatbázisában szereplő 3297 csecsemőhalál halálloki bejegyzésének vizsgálatával. Ugyanis ezek a halálloki megnevezések ellenőrizhetetlenek és bemondás után jegyezte be a lelkész. Ritkán volt halottkémi vizsgálat, vagy újszülött esetében egyáltalán nem, csak a bába szavára alapoztak. Az adatok és a korábbi (szak)irodalmak alapján minden valószínűség szerint a csecsemőgyilkosság elterjedt és elfogadott termékenységet szabályozó módszer volt az Ormánságban is.

Az ormánsági egyke történeti feltáráshoz, a megismeréséhez utolsó lépcsőfok a könyvben a családi háttér és az iskoláztatás alfejezet. Teljesen új megközelítés annak

feltárása, volt-e összefüggés az iskoláztatás, az iskolai teljesítmény és a családi háttér, az egyke vagy több testvér esetében a születési sorszám között. A meglévő adatbázis mellé a népiskolai értesítők bevonása ebbe a kutatásba teljesen új irány és lehetőség, azzal együtt, hogy csak 15-16 évet vizsgált és így 583 diákra terjedhetett ki. Koloh Gábor eredményei megcáfolták azt a korábbi egykét magyarázó motivációs érvet is, miszerint a kevés gyermek, vagy az egyke jobb teljesítményt nyújt az iskolában.

Végül *A magyar és a német gyermekvállalás összehasonlítása* alfejezet zárja az egykével kapcsolatos kérdéskört és a könyvet. Alapvetően történeti demográfiai vizsgálatot végzett, így számszerű adatokkal tudott megcáfolni egy, a két világháború időszaka óta elterjedt véleményt, miszerint az ormánsági magyarok pusztulása a németek terjeszkedésével és térnyerésével párhuzamosan történt. Ez a vélemény azóta is él még a néprajztudomány berkeiben is, éppen ezért nagyon fontos az adatokon nyugvó reális kép kialakítása. Azt az adatfeldolgozó munkát, amit Koloh Gábor végzett a kismányoki egyházkerülethez tartozó falvak anyakönyveivel és az Ortsfamilienbuch (családkönyv) adataival, azt igazából a történeti demográfusok tudják értékelni, az eredmények azonban szélesebb társadalomkutatói kör számára is fontosak. Azaz a házasság termékenység mindkét területen alacsony volt, és inkább a kulturális különbségek a meghatározóak, és a völgyeségi svábok is éltek a születéskorlátozás eszközeivel, bár az egykezés nem terjedt el körükben.

Összegzésként elmondható, hogy a könyv minden fejezete jól felépített, azonos szerkezetű, egyúttal egy kerek kultúrtörténeti „csomag”: téma, háttér, források, alfejezetekben a kibontás, eredmények és következtetések alcímekkel. Minden forrástípust, minden fogalmat és jelenséget, amelyet bevont a vizsgálatába, nemzetközi és hazai kutatástörténeti áttekintéssel jár körbe, és azokhoz képest, azok tükrében mutatja be kutatását, majd eredményit és vonja le a következtetéseket. Minden fejezet és alfejezet a következő felé tekint, és újabb kutatási és értelmezési lehetőséget nyit meg, így egymásra épülve közelítenek az ormánsági születésszabályozás megértéséhez. Az egész könyvre jellemző, hogy bőven idéz a nyomtatott és kéziratos forrásokból, korabeli feljegyzésekből, elemzésekből, mellettük családtörténetekkel, egymást követő generációk bemutatásával igazolja értelmezését, ami nemcsak a tudományos szándékot szolgálja, hanem az olvasó számára is egy utazás, egy ismerkedés a vajszlói kerület egykori társadalmi, gazdasági és kulturális életének alakulásával, a mindennapjaival, egykori lakosaival, családjaikkal, az egymást követő generációk sorsával, döntéseikkel, motivációikkal. Az idézetek és azokból felsejlő egyéni és családi történetek arányosan jelennek meg a fejezetekben, és szükségesek az általános és specifikus jelenségek bemutatása, valamint az értelmezések szempontjából is.

Végül kijelenthetjük, hogy egy rendkívül fontos könyvet tarthatunk a kezünkben. A néprajztudomány számára is hiánypótló a mű, nemcsak a téma miatt, hanem forrásai, forráskezelése, módszertana miatt, alapossága, körültekintése, rendszerezése és a téma iránti elkötelezettsége is mintaértékű.

Deáky Zita

PhD, habil, etnográfus

e-mail: deaky9@gmail.com

KÖNYVISMERTETÉSEK

Fejős Zoltán: Néprajz és muzeológia. Tudománytörténeti megközelítés. TIT Kossuth Klub Egyesület – L'Harmattan Kiadó – Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék, 2020. 374 p. /Specimina Ethnographica/

Granasztói Péter

Fejős Zoltán tanulmánykötetének 13 tanulmánya a néprajztudomány hőskorába, születésének időszakába vezet vissza. Ritka az olyan tanulmánykötet, amely annak ellenére, hogy 19 év alatt megjelent írások gyűjteménye, rendkívül egységes, hiszen egy néhány évtizedes tudományos-múzeumi korszak sokoldalú bemutatása. A kötet szereplői a Néprajzi Múzeum és a néprajztudomány megteremtői: Xántus János, Herman Ottó, Huszka József, Jankó János Semayer Vilibald, Bátty Zsigmond és intézményei (Magyar Néprajzi Társaság, Nemzeti Múzeum, Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztálya), valamint azok a kulcs fogalmak, területek, amelyek hosszú időre meghatározták a néprajzot és a néprajzi muzeológiát: népművészet, a dokumentáló terepmunka, tárgyközpontú kutatás, összehasonlító és történeti vizsgálatok.

A tanulmányokat olvasva is ráébredünk, hogy ezeknek a szereplőknek a szerencsés együttléte a kulcsa a Néprajzi Múzeum és a néprajz sikerességének. A kötetben is főszerepet játszanak a nagy személyiségek, akiknek vitái, elméleti felkészültsége és a terepen folytatott gyakorlati munkája hirtelen robbant be a magyar tudományos közéletbe, méghozzá nemzetközi összehasonlításban is kiemelkedő színvonalon. Fejős Zoltán kihasználva a rendkívül gazdag forrásadottságait ennek a kornak, kéziratok, források, tanulmányok, hírek, múzeumi adatok alapján rekonstruálta a hőskor egy-egy tudománytörténeti „eseményét”, amelyek így egybe olvasva tankönyvként is segítenek megérteni a néprajztudomány születésének korszakát. Bár a kötet bevezetőjében úgy fogalmaz, hogy a néprajz történetét a múzeum és a múzeumi gyűjtés szemszögéből tárgyalja, de ez igazából egyet jelentett a néprajztudománnyal is, hiszen az egyetlen intézményi központ volt és a kötet főszereplőinek is munkahelye. A másik főszereplő főleg az 1890-es években a Néprajz Társaság volt, amely a néprajztudomány és a Néprajzi Múzeum megteremtésében kulcs szerep játszott.

Fejős Zoltán két részre osztotta a tanulmányokat, míg az első csoport „*eszmétörténeti keretben tárgyalja a néprajzi és múzeum kölcsönös viszonyát*” addig „*a tanulmányok második csoportja a szorosabban vett múzeumi gyakorlat és módszertan kérdéseit taglalja.*” Talán kicsit szűkítő ez a meghatározás hiszen minden tanulmány a kibontakozó néprajztudomány módszertani, szemléleti és intézményi útkeresést érinti. Még a leginkább múzeumtörténeti fókuszú *Hazai néprajzi múzeum alapítás* című is, ami források keresztezésével egyszerre mutatja be Herman Ottó és Xántus János vitáját, főleg előbbi éles kritikáját, de egyben a néprajzi szemlélet és módszer kibontakozásának, korabeli elveinek kikristályosodásának lebilincselő története elevenedik meg. Ez a vita és annak fennmaradt szövegei is bizonyítják, hogy milyen kimagasló tudású, habitusú és elkötelezett személyek, szereplők kellettek ahhoz, hogy a néprajztudomány és múzeuma csillaga olyan gyorsan felívelhessen.

Ugyanakkor feltűnő, hogy a múzeumi központú korszaka a néprajztudománynak mennyire tárgyközpontú volt és milyen mértékben eltűnt ez a megközelítés és hangsúly a 20. század második felére. A tárgyközpontúság a formálódó tudományszak és a már ezt megelőzően is létező és egyre jelentősebb néprajzi műgyűjtés jellemzője is volt. A magángyűjtők, amatőrök kezdték összegyűjteni a néprajzi tárgyak corpusát, körükben jelent meg elsőként az esztétikai tárgyszemlélet. Mind erről olvasható a kötet egyik legnagyobb ívű és a legtöbb új ismeretet, forrást feltáró tanulmányában a

ETHNOGRAPHIA 133/2022. 2. sz.

néprajzi műgyűjtés kezdeteiről. Közepontjában a néprajzi tárgy, a népi kultúra felé megnyilvánuló új társadalmi érzékenységnek és érdeklődés kialakulásának története áll: „*miért és hogyan válik a paraszti tárgyi világ megőrzésre, illetve tanulmányozásra érdemes tényezővé*”? A kérdés az egész kötetre is érvényes lehetne. A konkrét tanulmány 1859-től mutatja aprólékos elemzéssel, mélyről előbányászott adatokkal a néprajzi tárgyak iránti érdeklődés, gyűjtés személyes és mikrotörténetét. Izgalmas látni, hogy az emberi kapcsolatok, ismertségek rendszere behálózta a műgyűjtőket és a korszak „néprajztudósait”. Hasonlóan tanulságos a személyes viszonyok, a gyűjtői motivációk, a néprajzi tárgyakról való gondolkodás példáinak hosszú sorát megismerni. A kötet következő tanulmánya a századforduló kibontakozó népművészeti szemléletéről, szorosan kapcsolódik (az első blokkot záró matyó népművészeti tematikájú írással együtt), szinte folytatása a kezdetek példáit feltáró imént ismeretett tanulmányhoz. Az esztétikai, művészi alapú megközelítése a néprajz tárgyaknak messze nem volt hangsúlyos a századforduló formálódó tudományos gondolkodásban, sokkal inkább nemzetközi mintát követve etnológiai-antropológiai alapokon állt. A művészeti-esztétikai kérdések csak fokozatosan nyertek teret, például Bátky Zsigmond Útmutatójában alig találni ilyen típusú megjegyzéseket.

Amennyire az esztétikai személet dominánssá vált a közvéleményben és a Néprajzi Múzeum tevékenységében, annyira tűnt el a tárgyközpontú személet a nem múzeumhoz kötődő kutatásokból. De éppen Fejős Zoltán vezetése alatt a Néprajzi Múzeum tudományos tevékenységének köszönhetően a tárgyak újból a középpontba kerültek a múzeumi gyűjtemények értelmezésének kiállításokban is megvalósuló tevékenységének köszönhetően. Fejős Zoltán érdeklődése a korai korszak iránt elválaszthatatlan ettől a programtól. Az új szemléletnek több példája is olvasható a kötetben, amelyek mind egy-egy kiállításhoz kötődnek és a múzeumi anyag értelmezése jelenti a kiindulópontjukat. Ilyenek a Huszka Józsefről vagy Herman Ottó „*ősfoglalkozásokhoz*” kapcsolódó vizuális hagyatékáról olvasható írások.

A kötet egyik erőssége, a pontos, letisztult fogalomhasználata és formálódó néprajztudomány, néprajzi muzeológia, néprajzi érdeklődés kibontakozásának, folyamatának világos rekonstruálása, ok-okozati összefüggések, hatások, minták megállapítása és a folyamatok szélesebb kontextusba állítása. Még a rövidebb tanulmányokban, mint pl. a *Huszka és a néprajz* címűben is, ez a személet jól megfigyelhető, aminek köszönhetően egy konkrét szereplőn, például Huszka Józsefen keresztül válnak érthetővé a 19. század fordulóján zajló összetett társadalmi-kulturális folyamatok. Például Huszka kapcsán a korábban is emlegetett esztétikai-művészi megközelítés megjelenése és helye, szerepe a kortársak, pl. Jankó János munkásságában.

A kötet három záró tanulmánya a néprajzi kutatási és tárggyűjtési módszert, a terepmunkát állítja a középpontba Semayer, Bátky és Jankó példáján, egy-egy esettanulmány formájában.

Ezek a tanulmányok a korábban is felbukkanó szereplőket egy másik oldalukról, a kutatómódszertani felkészültségük felől mutatja be. A Semayer Vilibáld által készített Szolnok-Dobokai kérdőívet elemző tanulmány a kérdőíves gyűjtés-terepmunka módszerét szélesebb (tudomány)történeti összefüggéseibe helyezve elemzi. A konkrét kérdőív sajátossága, az extenzív, teljes országra kiterjedő néprajzi gyűjtésnek, mint tudományos célnak a későbbi korszakokban is vannak bőven párhuzamai. Semayer törekvése is egy kiváló példa a néprajztudomány professzionalizációjára, amikor megpróbálja a teljességet megragadni, mindezt statisztikai jellegű adatokkal. A kérdőíves módszer ellentéte a monografikus igényű hosszabb, helyszíni terepmunkán alapuló kutatás. A kötet tizenkettedik tanulmánya a gyakran szobatudósként emlegetett Bátky Zsigmond kalotaszegi terepgyűjtését rekonstruálja és keresi a választ arra a kérdésre „*miben látta a néprajzi kutatás értelmét, jelentőségét, s mit*

tartott a vizsgálatra érdemesnek, más szóval: mit tekintett néprajzi tárgynak?” Fejős rekonstrukciós módszere, nyomozása ebben a tanulmányban is látványos, hiszen csak közvetett források keresztesztésével, apró adatok egymás mellé állításával és értelmezésével lehet a két, 1899-1900-as gyűjtőutat megérteni. A szélesebb tudományos és múzeumtörténeti összefüggések bemutatása ebben az esetben is a kiindulópontja a történetnek. A tárgyközpontú kutatás olyan magas fokon valósul meg, hogy Bátty terepmunkájának kiindulópontja a Múzeum kalotaszegi tárgykollekciója volt. Ebből kiindulva tanulmányozta a helyszínen a hízmőmunkákat és fazekastermékeket. A technika-technológia tanulmányozása állt többek között a kutatása középpontjában, ami a korszak néprajzi tárgyról alkotott felfogásának is meghatározó eleme. A formálódó néprajztudomány korszakának és folyamatainak megértéséhez az ilyen aprólékos nyomozások, rekonstrukciók nélkülözhetetlenek. A tárgyközpontú kalotaszegi terepmunka eredményei Bátty fő művében, az Útmutatóban is példák sorával megjelent és vált részévé a néprajz első igazi tárgyközpontú kézikönyvében. Fejős Zoltán „mikrotörténeti” szemléletű tanulmányai nélkülözhetetlenek a néprajztudomány és a Néprajzi Múzeum formációs folyamatának a megértéséhez.

Kemecsi Lajos: Megőrzött építészet. Szabadtéri néprajzi múzeumi tanulmányok. Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék, Debrecen, 2020. 471 p. /Studia Folkloristica et Ethnographica 78./

Bereczki Ibolya

2020-ban, a Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszékének kiadványsorozata, a Studia Folkloristica et Ethnographica 78. kötetként jelent meg önálló kötetben Kemecsi Lajos 31 tanulmánya. Az elegáns kivitelű könyv több mint 470 oldalon nyújt széles körű áttekintést és összefoglalást a szerző egy évtized (2003-2013) alatt a Szabadtéri Néprajzi Múzeumban múzeumi osztályvezetőként, majd tudományos igazgatóként eltöltött időszaka tudományos és muzeológiai munkásságáról. Mi több, túl is lép ezen a korszakon, hiszen a tanulmányok – közülük négy eddig publikálatlan volt – elkészülési és megjelenési ideje 2003 és 2017 közé esik. Közülük éppen az időben utolsó, a Néprajzi Értesítő 2017. évi XCIX. kötetében közreadott írás a szerző mostani munkahelyének, a Néprajzi Múzeumnak fontos, eddig kevésbé ismert, sőt feltáratlan forráscsoportján keresztül mutatja be a Szabadtéri Néprajzi Múzeum 1967-es megalapításának sokszor gondterhes és ellentmondásokat hordozó időszakát, ezúttal a Néprajzi Múzeum szemszögéből, és annak akkori tevékenységét is megjelenítve.

A kötet előszavát Cseri Miklós, a Szabadtéri Néprajzi Múzeum főigazgatója írta, aki annak idején maga invitálta a Tatán dolgozó fiatal muzeológust, hogy legyen a Skanzen csapatának tagja. A szerző munkájának változatosságára vonatkozóan hadd idézzem, amit Kemecsi Lajosról írt: „*Épített tájegységet, készített berendezéseket, gyűjtött, kutatott az egyes épületek történetére és enteriőrére vonatkozóan, tárgyalt műkereskedőkkel, magángyűjtőkkel, berendezett házat és látványtárat, s végzte a szabadtéri muzeológia szerteágazó tevékenységi formáit.*”

Igen, élmény volt a Skanzen sokrétű és változatos munkafolyamataiban Kemecsi Lajossal együtt dolgozni. Úgy vélem, hogy a közösen végzett csapatmunka a Skanzen egyik nagy erősségévé vált az elmúlt évtizedekben, és jelenleg is meghatározó, hiszen a legjobb teljesítmények így születhetnek meg. A kötet borítóján szereplő kép nem véletlenül a 2006-ban megnyílt Felföldi mezőváros tájegység egyik rendezvényét idézi fel Deim Péter fotójával, hiszen ennek az épületegyüttesnek a létrehozása, a projekt szakmai vezetése igazi szakmai kihívást jelentett a Skanzenbeli munkáját 2003 nyarán megkezdő Kemecsi Lajosnak. A gyakorlati és muzeológiai feladatok sokasága inspirálta a fiatal kollégát, hogy addig megszerzett muzeológiai, történelem tanári és kutatói tapasztalatait egy új

színtéren kamatoztassa és teljesíthesse ki. A csapatmunkához adottak voltak a múzeumi szereplők, az írás azonban többnyire magányosan végzett munka, s bizony, irigyelni való, ha egy néprajzkutató muzeológusnak, aki emellett még vezetési feladatokat is ellát, ellopott óráiban sikerül magvas, a szaktudomány számára is értékálló tanulmányokat megalkotnia. A könyv tanulmányai ékes bizonyítékai ennek a sikeres törekvésnek.

A kötetben összegyűjtött írások a komplexitásra – amely magukat a szabadtéri néprajzi múzeumokat ugyancsak jellemzi – is kiváló példát nyújtanak. A könyvben négy nagyobb tematikai egységbe rendezettek a tanulmányok, melyek közül az első a szabadtéri muzeológia kérdéskörével foglalkozik, s a szerző a témát többféle változatban állítja írásai középpontjába. A kötetindító tanulmány eredetileg 2008-ban előadás formájában hangzott el Zalaegerszegen *A szabadtéri muzeológia 40 éve Magyarországon* című konferencián. Az írás felveti azokat a dilemmákat, amelyek a hazai, több mint kétszáz éves múltra visszatekintő múzeumi világban a szabadtéri múzeumok létesítésével, szerepükkel, hatásukkal foglalkoznak, utal a legújabb európai trendekre, szól a hagyományos paraszti világ kutatásán túllépő irányokra, beleértve a városi népesség, a jelen és a közelmúlt, valamint az etnicitás kutatási kérdéseit. Az első rész további írásai foglalkoznak a mezővárosi életmód, a gazdálkodás bemutatásának lehetőségeivel, kiemelik a szabadtéri múzeumok gyűjteményeinek, tárgyközpontúságának fontosságát, beleértve a gyűjteményi katalógusok szerepét, ugyanakkor reagálnak a jelenkori gyűjteményezési körülmények nyújtotta lehetőségekre és korlátokra. Szól a szerző a friss európai szabadtéri múzeumi trendekről, a 2009-es, Dániában tartott európai szabadtéri múzeumok konferenciájáról tájékoztatva a hazai szakmai közvéleményt, valamint pozicionálja a Skanzen ezredforduló utáni eredményeit a nemzetközi palettán is.

A kötet második, legnagyobb tematikai egysége a *Tárgytörténetek – Esettanulmányok* címet viseli, s a mintegy 160 oldalas szövegterjedelmével akár önálló kötetként is megállná a helyét. Az írások nagyobb része a Felföldi mezőváros tájegység építéséhez kapcsolódó, részben tárgyakra, tárggyűjtésekre vonatkozó kutatásait mutatja be a szerzőnek. A tanulmányok egy-egy, a múzeum számára megszerzett különleges darab, mint a csizmadia céhtábla, vagy egy uradalmi prés történetét tárják fel, de kontextusuk olyan, amely a tájegység megvalósításának tudományos megalapozását, egyúttal történeti, néprajzi háttérének megvilágítását is szolgálja. Sajátos érdekesség, amikor a tájegységgépítést megelőző terepmunka során a kutató a témájától látszólag távoli folklór adatokra bukkan, s a múzeum periodikájában történő közléssel – a hejcei boszorkányhistóriákról – maga is hozzájárult Tokaj-Hegyaljáról származó ismereteink bővüléséhez.

Izgalmas az a megközelítés, amely a történeti forrásoknak nem pusztán a kutatói szemléletű feltárását és közreadását végzi el, hanem – összhangban az európai szabadtéri múzeumoknak a tárgykultúra, a Sachkultur történeti kutatását középpontba helyező irányjaival – arra törekszik, hogy a források által megidézett életvilág minél több elemét a bemutatás szolgálatába is állítsa elemzéseivel. Ez a példa messze több, mint a gyöngyösi hagyatéki leltárak elemzésének tapasztalatait közreadó esettanulmány, sokkal inkább gyakorlatias, követendő példa a szabadtéri muzeológusok számára. Hasonlót látunk a következő tanulmányban, amelynek kiindulópontja a filoxéravész és hatása Tokaj-Hegyaljára, a középpontban mégis az áll, hogy mindez miként jeleníthető meg a tájegység egészén belül, egy olyan időmetszet kiválasztásával, amely jelentős részben a vész kitörése utáni állapotokat jeleníti meg.

A szerző következő tanulmánya a gyöngyösi lakóház sajátos berendezési szituációja – kurátora Bíró Friderika volt – révén a szakralitásnak a múzeumi enteriőrben játszott szerepével foglalkozik. A bemutatás koncepciója a magyar néprajzi kutatásokban jól ismert gyöngyösi vallásos társulatok tevékenységének megjelenítése a sajátos szabadtéri múzeumi eszközökkel és lehetőségekkel.

A második nagy tematikai blokk három tanulmányból álló egysége azt a kutatói, feldolgozó és kiállításelőkészítő szabadtéri muzeológiai munkát jeleníti meg, amely révén egy-egy porta épületegyüttesének berendezési terve elkészül. Település-, család-, épület-, tárgytörténeti és az életmódra, lakáskultúrára vonatkozó kutatások alapozzák meg mindezt, és jó ideje egységes struktúrába rendeződnek a Skanzen munkatársai, köztük Kemecsi Lajos e tárgyú írásai. A Felföldi mezőváros hejcei és tokaji házának, valamint az Erdély épületegyüttes előkészítése során a szerző által kutatott hétfalusi telek történetébe, valamint a megvalósítás tervébe pillanthatunk be a kötet lapjain az alapos írárok révén.

A szerzőtársakkal, Balogh Balázssal, Cseri Miklóssal és Fülemlé Ágnessel közösen jegyzett következő írás pedig a tengeren túlra visz bennünket, egyenesen Pennsylvániába, ahol az amerikai magyar migráció szabadtéri múzeumi megjelenítéséhez forrásul szolgáló egykori bányászcsaládok vintondale-i életének dokumentálása, a 20. század eleji *burdos ház* (*boarding house*) felmérésére és jelentős tárggyűjtésre is sor kerülhetett 2012-ben, majd 2013-ban.

A szerző Skanzenes pályafutása kiemelkedő időszak kiállításának részletes bemutatásáról olvashatunk a harmadik, a *Kiállítások* címet viselő részben. Sajnos, a múzeumi világban számos fontos időszak tárlat dokumentálása marad el, vagy szenved hiányt amiatt, hogy a kurátorok elfoglaltsága, újabb és újabb sorakozó feladatai nem adnak időt egy kiállítás megszületésekor a pillanatnyi megálásra, bemutatásra, sőt, akár értékelésre.

A Skanzen csak az alapítását követő több évtized elteltével vállalkozott nagyobb időszak kiállítások megvalósítására, s külön meg kellett teremteni ennek infrastrukturális lehetőségeit. Az Észak-magyarországi falu és a Felföldi mezőváros tájegység között megépült Magtár épülete igazi kihívás, egyúttal nagyon fontos lehetőség, amellyel maradéktalanul élt Kemecsi Lajos a *Város és falu határán* című időszak kiállítással, amely a tárlat lebontását követően is tovább él katalógusa és a jelen tanulmány révén.

Az Észak-magyarországi falu – tájegységfelelős muzeológusa Nagyné Batári Zsuzsanna – mérföldke a Skanzen kiállításában, hiszen itt olyan új, a termes múzeumokhoz közelítő, mégis „*Skanzen-specifikus*” tárlatok születtek, amelyek más értelmezési lehetőségeket jelentettek, mint a korábbi, enteriőr-központú megoldások. Kiállítási megoldásaik számos, a modern múzeumi világban releváns és fontos kérdésre kerestek és kínáltak válaszokat. Erre reflektál a kötet következő írásában a szerző a kurátori munkája révén megvalósult, időszakinak tervezett, de ma is álló kiállítás – a *Magunkra maradtunk. Magyarok kisebbségben Csehszlovákiában I. 1919-1930.* – bemutatásával.

A *Kiállítások* téma harmadik tanulmánya egy különleges megnyitóra, a Skanzenben 2015-ben megrendezett *Gyűjtőpontok. Új épületek és tárgyak 2010-2015* című kiállítás alkalmából készült, és címében is vállalja, hogy más, mint egy megnyitó röviden és hatásosan összeválogatott gondolatfüzére. Sokkal inkább előadás, amely felhívja a figyelmet a múzeumok paradigmaváltására a gyűjteményezésben, amely egy új örökség diskurzus kialakulásának a sajátossága is.

A kötet záró, negyedik része a *Kutatás és intézménytörténet* címet viseli. A szerző a népi építézet kutatásában meghatározó történeti forrásokat foglalja össze az 1976-2010 közötti időszakban, Filep Antal ezirányú munkássága előtt tisztelgve egészíti ki munkáját az újabb eredményekkel. A következő írásokban Erdélyi Zoltán, Hoffman Tamás és Sabján Tibor szabadtéri néprajzi muzeológiai szempontból meghatározó munkásságának legfontosabb elemeire hívja fel a figyelmet. A kötet utolsó tanulmányáról már szóltam, mégis érdemes felhívni a figyelmet arra, hogy az elődök munkájának megismerése, feltárása és közreadása egy-egy intézmény történetének fehér lapjait is élettel töltheti meg. Ne felejtjük el, hogy saját témáink, de munkahelyünk múltjának megismerése ugyanakkor messzire vivő tanulságokkal, inspirációval szolgálhat a szabadtéri muzeológia területére belépő újabb és újabb korosztályok számára is.

A kötet gazdag illusztrációs anyagot, összesített irodalomjegyzéket és angol nyelvű összefoglalókat tartalmaz, a tanulmányok végén pedig az eredeti megjelenés helyét is közli.

Gyarmati János: A gyűjtés rabszolgája. A múzeumalapító Xántus János és az osztrák-magyar kelet-ázsiai expedíció. Néprajzi Múzeum, Budapest, 2020. 260 p.

Sz. Kristóf Ildikó

Címével ellentétben, Gyarmati János könyve korántsem csak a közös, ám a kiegyezés (1867) korának számos ellentmondását magába foglaló, ún. osztrák-magyar kelet-ázsiai expedíció (1868-1870) történetét tárgyalja. A szerző a Néprajzi Múzeum Gyűjteményi Főosztályának főmunkatársa, Amerika-gyűjteményének – valamint újabban, Óceánia-gyűjteményének – gondozója, az Európán kívüli társadalmak, s az azokról létrejött európai történeti tudás kiváló ismerője. Xántus Jánosról (1825-1894) írott monográfiája apró részletekbe menően járja végig azt a hosszú, Észak- és Közép-Amerikán (1852-1864), majd Délkelet-Ázsián, Indonézián (1868-1870) keresztül vezető utat, amelynek során Xántus természettudományos, majd etnológus gyűjtővé, mint egy helyen magáról mondja, a „gyűjtés tökéletes rabszolgájává” vált.

A szerző forrásfeltárásai nyomán ennek az útnak úgy személyes, mint tudománytörténeti, valamint politikai vonulatai is megnyílnak az olvasó előtt. Amellett, hogy a kötet lenyűgöző információ-mennyiséget közvetít a természettudományok és az etnográfia/etnológia 19. századi intézményesedését megelőző, illetve azzal párhuzamos korszakból, minket, kutatókat a magunkról való elgondolkodásra, egyfajta számvetésre is késztet. A kelet-ázsiai expedíció visszatérésének 150. évfordulója megünneplésén túl, a magyarországi múzeum- (és Állatkert)alapító Xántus gyűjtőtevékenységének, tudományművelésének – egy szóval, tudományos *praktikumának* – sajátos összetevői láttán rákérdezhettünk: honnan is indultunk, hová érkeztünk, és merre tovább?

A Néprajzi Múzeumhoz kötődő kutatás és a kötet a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alap támogatásával valósult meg (K123911 sz. projekt) a 2017 és 2020 közötti időszakban. A 19. századra vonatkozó, s a változó osztrák-magyar viszonyok közé illeszkedő tudománytörténetünknek minden bizonnyal az egyik alpművévé fog válni. A szerző többször rámutat, hogy az 1848/49-es szabadságharc bukását követő amerikai tartózkodásának, és ottani, korai gyűjtőtevékenységének alapos ismerete nélkül nem lehet megérteni Xántus későbbi, az 1867-es osztrák-magyar kiegyezést közvetlenül követő kelet-ázsiai útját, s annak tudományos hozadékait. Ahogyan nem lehet megérteni azoknak az önálló, hazai múzeumi és állami intézményes kereteknek, valamint nemzetközi kapcsolatoknak az alakulását, 19. század végi kikristályosodását – például a Magyar Nemzeti Múzeum Ethnographiai Osztálya létrejöttét (1872), Xántussal, mint az első „őrrel”, azaz igazgatóval az élen –, amelyeket a kötetbe foglalt tudománytörténeti elbeszélés valójában tárgyal.

A kötet felépítése, szerkezete összességében kronologikus. A kelet-ázsiai expedíció osztrák előzményeiről (Esplendido expedíció, 1851/59, Novara expedíció, 1857/59, stb) szóló fejezet kivételével pontos időrendben haladva követi végig Xántus életútját, 1848/49 utáni Európán kívüli utazásait, hazatéréseit (1861, 1864, 1870), gyűjtéseit, valamint tevékenységének beágyazottságát a kor különböző intézményes, illetve tudományos diskurzusaiba. Azon olvasók számára, akik először szembesülnek tudománytörténetünknek e rendkívül sokszínű, sokrétű, és részletgazdag fejezetével, hasznos lett volna talán egy külön áttekintő kronológia a tárgyalt eseményekről. A kötethez mellékletként csatolt, két oldalas – Xántus János Észak-Amerikán belüli utazásait, valamint az osztrák-magyar ex-

pedicció *SMS Donau* és *SMS Erzherzog Friedrich* nevű hajóinak ázsiai, majd immár Xántus nélküli, dél-amerikai útját pontosan jelölő – *térkép* ugyanakkor sokat segít a tájékozódásban.

Gyarmati János igen tiszteletreméltó munkát végzett a Xántusra vonatkozó történeti források összegyűjtésében és rendszerezésében. A recenszensnek többször támadt az a benyomása, hogy – könyve hősenek példájára, illetve, végső soron, ugyanazon tudományos diskurzus későbbi művelőjeként – ő maga is hasonló szenvedéllyel és aprólékossággal szedte össze és rakosgatta egymás mellé a Xántusról fellelhető különböző forrásokat (szöveges, képi, és tárgyi emlékeket), mint ahogyan utóbbi az emlősök, madarak, rovarok, majd „*népisme*” tárgyak összegyűjtött *specimeneit*, sorozatait, a világ különböző részeiről. Az így összegyűjtött anyagot – történeti dokumentumokat és vizuális ábrázolásokat – a szerző és a Néprajzi Múzeum egy Xántus Jánosnak szentelt internetes honlapon is közzé igyekszik tenni. Egyrészt, hogy bármely jövődöbeli kutató, érdeklődő számára elérhetővé tegye azokat, másrészt, hogy elősegítse Xántus számos intézményben szétszóródott gyűjteményeinek digitális egyesítését.

Gyarmati János történeti forrásait a legkülönbözőbb európai és Európán kívüli levéltárakból, múzeumokból gyűjtötte össze. A legfontosabbak közé tartoznak a bécsi Staatsarchiv, a washingtoni National Archives, valamint az ugyancsak washingtoni Smithsonian Institution levéltára, a budapesti Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, a Magyar Tudományos Akadémia, a Magyar Természettudományi Múzeum, a Néprajzi Múzeum, és a győri Rómer Flóris Művészeti és Történeti Múzeum irattárai. A forrásoknak szentelt külön fejezet ugyanakkor felhívja a figyelmet arra, hogy Xántus életútja és intézményes, tudományos működése még így is – és a jelentős iratpusztulás (hivatalos, minisztériumi iratok, neki szóló levelek, stb. pusztulása) okán gyakorlatilag helyrehozhatatlanul – hézagosan dokumentálnak tekinthető. Míg a kiegészítés utáni, múzeumügyi, bel- és külpolitikai szempontokból is jelentős kelet-ázsiai expedíció – Eötvös József (1813-1871) vallás- és közoktatási miniszter, MTA elnök, és Pulszky Ferenc (1814-1897) múzeumi főigazgató tevékenységével együtt – meglehetősen részletességgel megismerhető. Xántus életének 1848 előtti első, magyarországi szakaszára, valamint észak-amerikai tartózkodásának első – az amerikai hadseregbe való belépését (1855) megelőző – éveire nézve továbbra is sok a fehér folt, a bizonytalan, kétséges forrás. Kiemelkedő fontosságúak ugyanakkor a washingtoni Smithsonian Institution-ra vonatkozó, kötetbe foglalt iratai, számos természettudományos gyűjtésének (Kansas, Kalifornia) dokumentációja, a philadelphiai természettudományi akadémiával fenntartott és forrásadatolható kapcsolatai, valamint – az Iparművészeti és a Néprajzi Múzeum adattárain túl – a Magyar Nemzeti Múzeum természettudományi gyűjteményeinek leltárkönyvei, amelyek a Xántus által Magyarországra juttatott preparátumokat és „*népisme tárgyakat*” jegyzékbe vették, s amelyeket Gyarmati János szorgalmasan végignézett.

Az európai és a magyar néprajzi muzeológia történetének kiváló ismerőjeként a szerző rendre számbaveszi azokat a tudománytörténeti beágyazottságokat – mind intézményi, mind fogalmi sajátosságokat –, amelyek között Xántus mozgott, illetve amelyek korabeli létrejöttéhez ő maga is hozzájárult. Gyarmati János lényeges megállapítása, hogy a „*népisme*” fogalom Xántus korában nem elsősorban „*néprajzot*” jelentett, hanem az iparművészet és az etnográfia sajátos keverékét alkotta. Ennek értelmében a hétköznapi használati tárgyakat – különösen az amerikai vagy az ausztráliai vadász és gyűjtögető őslakosság használati tárgyait – inkább alábecsülték, kevésbé tartották múzeumi megőrzésre méltónak, míg a „*nagynak*” tartott ázsiai civilizációk (Kína, Japán, Indonézia, stb) díszes, boltokban, vagy a helyi előkelőségektől megvásárolható tárgyai sokkal nagyobb muzeológusi érdeklődésre tarthattak számot. Ez az együttállás a század második felében változni kezdett, úgy külföldön, mint Magyarországon. Xántus János fort tejon-i tartózkodása (1857/58) során a washingtoni

Smithsonian Institution-nek immár kaliforniai indián íjakat és nyílvevőket is gyűjtött, itthon pedig – Gyarmati János feltárásai szerint – Eötvös József kultuszminiszter és MTA elnök támogatásának lett köszönhető, hogy a „*népisme*” tárgyak és információk gyűjtése is odakerülhetett a természetrajzi gyűjtemények kiválasztásához.

A szerző forráskezelése komparatív, kritikus, tárgyalási módszere szerencsés összeolvasztása a mikro- és a makroperspektívának. Xántus széleskörű, mind természettudományi, mind – a kaliforniai időköt követően – etnográfiai gyűjtőtevékenysége révén az összegyűjtött apró adatok kiválóan rávilágítanak a 19. század második felének nagy szellemi áramlataira: a szakmuzeológia születésére, kiválasztására a korábbi, ún. *Wunderkammer* tradícióból, az etnográfiai/etnológiai érdeklődés kiemelkedésére a természettudományos milióból, valamint a folyamatok beágyazódására a korszak (osztrák) nagyhatalmi-gyarmati és (magyar) nemzetállami törekvései közé. Gyűjtemény- és muzeológiatörténeti szempontból Xántus János amerikai korszaka mintegy a hőskort képviseli, az osztrák-magyar expedícióban való – és Eötvös segítségével elért – részvétele, s az általa hazaküldött, összesen mintegy 155 000 „*objektum*” pedig a kiteljesedést, a hazai múzeumok (Néprajzi Múzeum, Iparművészeti Múzeum) önállósodását segítette elő. A kötet vizuális anyaga is ennek megfelelően „*korszakolható*”. Xántus kansasi és kaliforniai tevékenységét inkább fekete-fehér rajzaival, valamint metszetekkel jeleníti meg a kötet, a – Karl von Scherzer (1821-1903) és Xántus szakmai/politikai konfliktusából következően Xántus számára Japánban véget érő – kelet-ázsiai expedíciót, és Xántus ezután külön, indonéziai útját (Borneó, Jáva) számos színezett rajza, és a hazaküldött tárgyakról készült színes fényképek illusztrálják.

A 21. század elejének olvasója ugyanakkor nem mehet el mellett – ahogyan a kötet szerzője sem teszi –, hogy a muzeológia története sokszor mennyire kegyetlen (szó szerint: kegyelet nélküli) gyűjtési módszerekről tanúskodik, s hogy milyen ellentmondásos magának Xántusnak is az alakja. Az állati preparátumok elkészítéséhez élőlények életét kellett, hogy elvegye, a hazaküldött élő állatokat (például az Állatkert részére) ki kellett, hogy szakítsa természetes életfeltételeik közül. Xántus bizonyos esetekben emberi maradványokat, elsősorban koponyákat is küldött Magyarországra (főként a kelet-ázsiai útról), bár gyűjtési tevékenységének középpontjában bizonyosan nem ez utóbbiak állottak. Végül, rá kell mutatnunk arra is – ahogyan Gyarmati János maga is többször megteszi –, hogy mennyire sajátos Xántusnak az általa felhasznált szövegek és képek, s általában az útleírás-irodalom *copyright*-jához való viszonya. A Xántus által írt, illetve őrá vonatkozó források (személyes levelek, hírlapi tudósítások, kortárs irodalom) kritikai összevetése során a szerző számtalan alkalommal jelzi, hogy bizonyos útielbeszélései, etnográfiai leírásainak részletei, egyes rajzai stb. nem Xántus sajátjai voltak, hanem *másokét* használta fel, és prezentálta a sajátjaiként. Addig, amíg a 19. századi tudományos irodalom követelményeiről, szerzőségi viszonyairól, a *copyright* születésének közelebbi hazai körülményeiről nem rendelkezünk bővebb ismeretekkel, nehéz Xántus – és más hazai szerzők – ilyesfajta tevékenységét megítélni, a jó- vagy rosszhiszemű „*kölcsönzést*” a létező elvárásoktól, vagy, éppenséggel, az ún. *self-fashioning*-től (ön-prezentációtól) megkülönböztetni. Mindenesetre, az effajta részletek csak még érdekesebbé teszik a „*gyűjtés rabszolgájáról*” szóló történeti monográfiát, és egyben kijelölik a további kutatások lehetséges, izgalmas útjait.

Gyarmati János könyve mindenkinek ajánlható, aki vállalkozik rá, hogy mélymerülést végez tudományunk hazai történetében, valamint annak 19. századi, kicsit észak-amerikai, kicsit osztrák (és német) mikro-kontextusaiban. A recenzens nem zárhatja mással, mint azzal: megéri.

Pócs, Éva – Vidacs, Bea (ed.): Faith, Doubt and Knowledge in Religious Thinking. Budapest, Balassi Kiadó, 2020. 409 p. + színes képmelléklet

Mikos Éva

A hitről, kétségről és tudásról szóló tanulmánygyűjtemény, mint oly sok elődje Pócs Éva és kutatócsoportja munkái között, három, párosával is egymásnak ütköztethető kifejezés köré szerveződik. Ha e bináris kérdésfeltevés megerősítésére tennénk kísérletet, az könnyen torkolthatna közhelyek ismételtetésébe, amely szerint a világ fehérre és feketére, igazra és hamisra, szépre és jóra osztható fel. Azonban, aki elolvassa a kötet tanulmányait, az ellenkezőjéről győződhet meg: a dolgozatok bizonyítják, hogy a két végpont között milyen sokféle árnyalat létezik, s bár a vernakuláris vallásokban – ahogy minden más vallásban is – rendre felmerül az oppozíciópárok definiálásának igénye, mégis mennyire lehetetlen vállalkozás is ez valójában.

Ahogy az emberiség számára az ellentétpárok a gondolkodás mederben tartását szolgálják, úgy a recenzens esetében sincs ez másként. A könnyebb áttekinthetőség kedvéért a 18 szöveget ellentétes kategóriák mentén próbálják bemutatni az alábbi sorok, minél inkább láthatóvá váljon az az árnyaltság és sokszínűség, amelyet a tanulmányok képviselnek. A 18 tanulmány közel fele történeti anyagot dolgozott fel, a másik része pedig valamilyen jelenkori jelenséget vizsgált. A történeti fejezetek további két részre oszthatók, vannak köztük, amelyek szövegeket elemeznek, és vannak, amelyek folyamatokat ábrázolnak, korszakhatárokat állítanak fel. Utóbbiak számos adattal gazdagítják ismereteinket azzal kapcsolatban, hogy az évszázadok során a kételkedés hogyan járult hozzá a racionális tudás megszerzéséhez. A kötetet nyitó tanulmány, *Tóth Anna Judit* munkája az ókori gondolkodás hitként és kétségként értékelhető fogalmainak összetettségére, egyúttal e kérdésfeltevés kiforratlanságára irányítja a figyelmet, s egy történeti ívet is felvázol. Az ókor évszázadai alatt ugyanis a hit körüli dilemmákból a tudás, a racionális tudás megfogalmazásának igénye fejlődött ki. Arra is ráirányítja a figyelmet a szerző, hogy az antikvitás sporadikus, utólag nehezen rekonstruálható hit- és tudásfogalmaiból mi minden örököződött a kereszténységre. Az átmenet, az antik csodatörténetek és a keresztény szentek csodái közötti váltás módozataira hoz értékes példákat *Csepregi Ildikó*. Emellett a csodaelbeszélések kételkedésre adott válaszait, a kétely feloldásának narratív megoldásait mutatta be.

A késő középkori folyamatokat ábrázol *Klaniczay Gábor* a kanonizációs jegyzőkönyvek vizsgálatára építő munkája, amely szerint a szentté- és boldoggá avatási eljárások során a szakértők egyre gyanakvóbbá váltak az egyes csodátelekkel, például a stigmák megjelenésével kapcsolatban, s egyre konkrétabb bizonyítékokat igényeltek. Mindez hozzájárulhatott nyomozással felérő eljárások professzionalizálódásához, egyúttal a csodába, bizonyos csodákba vetett hit visszaszorulásához. *Tóth G. Péter* a felvilágosodás korába vezető írása a racionális gondolkodás igazságügyi bizonyításban való térnyeréséről igyekszik képet adni, ám azzal is számol, hogy a folyamat során számos visszalépés és megingás is tapasztalható volt. A terjedelmes munka, amely több kisebb esetleírásból, illetve ezek ütköztetéséből vonja le következtetéseit, azt igazolja, hogy a folyamatábrák felállítására mennyire nehéz feladat, s akár egyetlen jelenség egyetlen évszázadnak vizsgálatában is milyen sok fordulattal számolhat a kutató. A történelmi folyamatokban gondolkodó dolgozatok között egy másik is e linearitásába vetett hitünket kérdőjelezi meg: *Bárh Dániel* a falusi ördögűző Szmendrovics Rókus atya története kapcsán ezúttal a „párhuzamos különidejűségek” problémáját vizsgálta meg. Azt, hogy a műveltségi elitben bekövetkező változások hatása térben és időben mennyire változó lehet, s az eltérő látásmód mennyi kommunikációs probléma forrása. Míg a püspök és kísérete számára egy jelenség már elfogadhatatlan, egy vidéki káplán vagy plébános még egészen más idő-

dimenzióban mozogva korábbi korszakok értékrendje szerint él és gondolkodik, mást hisz el, és másban kételkedik.

A szövegelemző dolgozatokra példa Pócs Éva munkája, ő is az igazságszolgáltatás dokumentumainak a korábbi évszázadok hitéletének kutatásában betöltött fontos szerepét bizonyítja. Pócs Éva a boszorkányperek jegyzőkönyveiben megjelenő táltosokról, pontosabban a magukat táltosként identifikáló vádlottakról szóló tanulmányának főhősei között voltak, akik valóban hittek a kiválasztottságukban, természetfeletti erejükben. Mások azonban környezetük ebbéli hitével éltek vissza, majd kifosztották megtévesztett áldozataikat, magyarul csalók és szemfényvesztők voltak, akik saját ravaszságukban, másokénál kifinomultabb tudásukban hittek elsősorban, s nem a természetfelettiiben. A hiszékenység kérdését tárgyalja Edward Brever szintén bűnügyi eseteket elemző tanulmánya is, aki a 17–18. századi divinátorok munkamódszerét mutatja be, értékeli és kontextualizálja. A történeti tárgyú vizsgálatoknál az elsődleges kontextus elve kiemelkedően fontos. Ez azt jelenti, hogy a kutató igyekszik kiiktatni saját értékrendjét és megpróbál minél inkább belehelyezkedni azok nézőpontjába, akiket vizsgál. Ezt az elvárást Edward Brever maradéktalanul teljesíti, szem előtt tartva, hogy a tudakozódás, vagy ismeretszerzés e formájára nagy szükség volt a maga idejében, mert még más nem létezett, s aki átlátott a szitán, s kellő háttérismeretek birtokában volt, a rostaforogtatás segítségével akár hiteles ismeretekhez is juthatott egy-egy bűncselekmény elkövetőjéről. Vagyis irracionális módszerét racionális kutakodásra is fel tudta használni.

Szövegelemző tanulmányok sorába illeszkedik Nagy Ilonáé, aki a sün eredetmagyarázó, illetve teremtesmondákban játszott szerepét mutatta be Európa számos népétől kölcsönzött példák segítségével. A teremtesmondák több típusában is fontos szerepet játszó állat egyszerre pozitív és negatív szereplő, tuskéivel szimbolizálja a nap sugarait, de akár az ördög hajszájai is beleakadhatnak, vagyis lehetőséget biztosít a kettős teremtes, a teremtes isteni és ördögi meghatározottságának megjelenítéséhez.

A recens anyagon dolgozó szerzők többségének munkája esettanulmány. Ezek egy része egyetlen vallási közösség saját hitével kapcsolatos magatartását próbálja valamely aspektusból leírni. Oláh János az askenázi zsidóság étkezési kultúrájának szimbolikus jelentőségét mutatta be. A közösségben gyakori rituális étkezések során a hitrendszer alaptézisei, illetve a Biblia legfontosabb jelenetei kerülnek terítékre, az ünnepi asztalok végső soron a hit folyamatos megerősítését szolgálják. Vidacs Bea egy kis vallásos közösség, a látó asszony Erzsike köré szerveződő imacsoport működését tanulmányozta. A közösség központi alakja sosem beszél kétségekről. Számára a hit az egyetlen valódi fogódzó az életben, amit csak megerősíteni lehet – például imával –, gyengíteni nem. A karizmatikus asszony a félelmet is a hit meggyengülése jeleként értelmezi, s követőit annak minél hatékonyabb legyőzésére serkenti.

Más szerzők kultúrák találkozásait és kölcsönhatásait vizsgálták, az egyes vallási közösségek egymás megértésére, illetve egymás kultuszaiban való kölcsönös részvételre vonatkozó eseteit mutatták be. Spät Eszter az Irakban élő yezidi vallási csoport és a körülöttük élő keresztények és muzulmánok szent helyeinek kölcsönös használatáról írt részletes tanulmányt, amelyben a három vallási követői közti kulturális csere sokféle módzata fordul elő. A kultúrák, illetve vallások találkozása nem csak közvetlen földrajzi érintkezéssel lehetséges: Losonczy Anna a dél-amerikai sámánturizmussal, az ayahuascával foglalkozó cikkében két kultúra úgy próbálja megérteni, illetve felhasználni egymást, hogy földrajzilag nem érintkeznek, egy egész óceán választja őket el. A digitális technológia korában eltűnnek ugyan a határok, ez azonban nem jelenti, hogy leomlana az összes korlát is. Egyik kultúrának sincs lehetősége a másik tökéletes megértésére, inkább beszélhetünk valamiféle fordításról: mindenki a saját nyelvére, fogalmaira fordítja le a másik kultúra elemeit, a saját létező fogalmi rendszerén belül próbálja elhelyezni.

A határok, akárcsak a fogalmak eltérő értelmezésének kérdése több tanulmányban is központi jelentőségű. Egy vallási közösség tagjává válni, a karizmatikus vezető sajátos, világképét elfogadni hosszú folyamat. A kiválasztódás több lépcsőben megy végbe, a lépéseit a kommunikációjuk segítségével is megfigyelhetjük. *Csáji László* Koppány a diskurzusanalízis módszerével mutatja be az általa vizsgált erdélyi keresztény kisközösség épülésének folyamatát. *Györfy Eszter* egy Magyarországon kevésbé kutatott témát, az egészség és betegségfolklórt is behozta a kötetbe. A kortársaink saját egészségükkel kapcsolatos narratíváinak elemzése eddig idehaza nem volt elfogadott néprajzi kutatási téma. Az itt megjelenített eset rávilágít arra, hogy milyen fontos szerepe lehet a betegségek legyőzésében is a hitnek, egész pontosan a gyógyító személyébe és az eljárás hatékonyságába vetett hitnek, s ez feltehetően az egyébként hívő emberek esetében épp úgy igaz, mint a nem vallásosakéban. A tanulmányban megörökített esetben a saját magával is folyamatos ellentmondásba, konfliktusba kerülő egyén életét fellángolási és a kiábrándulási események dialektikus váltakozása határozza meg, attól függően, hogy épp melyik módszerben, a közösségre jellemző hagyományos gyógyításban, vagy a biomedicinában, esetleg valamely alternatív módszerben lát nagyobb esélyt a teljes gyógyulásra. A részleges javulás kompromisszumát megkötni képtelen személyiség újabb és újabb fordulatokat produkál. E folyamatos változás azonban már önmagában is hozzájárul ahhoz, hogy ellehetetlenítse saját gyógyulását, s fenntartsa a betegség és egészség közt lavírozás lehetőségét, egyúttal saját határhelyzetét.

A belső konfliktusok, a hit és a kiábrándulás problémája kerül fókuszba *Kis-Halas Judit* munkájában is. Két angyalhívő asszony történetét ábrázolja, akik hasonló élethelyzetüket ellentétesen élik meg. Mindkét főszereplő életében egy-egy tragikus esemény, egy közeli hozzátartozó korai elvesztése jelenti a fordulópontot, de míg egyiküknél a korábbi hitvilág megerősödését, elmélyülését és összetettebbé válását tapasztalhatjuk, a másik esetében a szkepszis erősödik fel: az interjúalany haragszik amiatt, hogy az általa oly megbízhatónak ítélt természetfeletti erők nem segítettek hozzátartozója megmentésében, és a halála körüli családi bonyodalmak elkerülésében.

Egy alapfogalmak tisztázására vállalkozó kötetben központi jelentőségű lehet egy olyan tanulmány, amely a hit és kétség oppozíciópárt émikusz nézőpontból közelíti meg. *Hesz Ágnes* a gyimesiek halállal és a halál utáni létezéssel kapcsolatos elképzeléseit elemezve azt figyelhetette meg, hogy adatközlői sokszor nehezen tudják megfogalmazni saját hitük lényegét, s bár a közösség tagjai többnyire hívő katolikusnak tartják magukat, még sincs egységes álláspontjuk a fundamentális kérdésekben. A nyelvészek számára evidencia az egyéni nyelv és fogalomhasználat kérdése. Az alapfogalmak vonatkozásában a néprajzkutató is hasonlókat mondhat el saját tapasztalatából. *Hesz Ágnes* a kutató ismeretszerzési lehetőségeinek korlátozottságát is felveti írásában, azt a dilemmát, hogy beszélgetőtársai mást mondanak neki, a messziről érkezett kutatónak, mint egymásnak, saját szomszédjuknak, barátjuknak, rokonuknak. A fogalmak problémáiról, nevezetesen a hit és tudás fogalmainak összemosódásáról szól *Farkas Judit* dolgozata, aki a hazai Krisnatudatú hívők közösségében végez évtizedek óta terepmunkát. A hívek számára a tudás egyenlő a hittel, a hit pedig a tudással, a kettő szétválaszthatatlanul összefonódik.

Van a kötetben néhány olyan cikk is, amelyik a jelenben zajló társadalmi folyamatokat igyekszik a múlt eseményeinek értékelésével megtámogatva magyarázni, ilyen *Tamás Ildikó* a számi nép hányattatásairól, s emblematisztikus énekeik, a jojkák történetéről írott tanulmánya. A cikk a jojkaéneklés 20. század végi reneszánszára koncentrálna, illetve a jelenben zajló folyamatokat mutatja be, ezek megértése azonban elképzelhetetlen az elmúlt kétszáz év történései nélkül. E szerint a jojkálás ördögtől való, tiltott tevékenységből fokozatosan az újraéledő számi identitás és nemzettudat építőkövévé

vált, a vele szemben támasztott kételkedés néhány karizmatikus személynek köszönhetően valódi értéké, közös kultúrkinccsé nemesült.

A hitről, tudásról és kétségekről, ezek egymásba játszásáról, egymást kiegészítő természetéről szóló tanulmányok a hit és hitetlenség vallási életen túlmutató jelentőségére irányítják a figyelmet. A hit mellett kulcsfogalom lehet a bizalom, a remény és a magabiztosság is.

Bertalan Pusztai: Collision of identities. Assimilation and Myth-making among Hungary's Greek Catholics. Editura Universitară, București, 2019. 391 p.

Györfy Eszter

Az elmúlt három évtizedben a görögkatolikus egyházakra és közösségekre vonatkozó (egyház)történeti, néprajzi, antropológiai kutatások megélénkülésének lehetünk tanúi, mind hazai, mind nemzetközi viszonylatban. E kutatások többségének közös horizontja a görögkatolikus egyházak ambivalens teológiai és politikai helyzete, a görögkatolicizmus „köztes” jellege. A görögkatolikus egyházak sorsában közös vonás a politikai meghatározottság: politikai szándékok hozták létre őket; az első világháborút követő határváltozások és a második világháborút követő betiltás lényeges fordulatot jelentettek közösségeik számára; majd ismét politikai változások (a kelet-európai rendszerváltások) teremtettek lehetőséget újjászervezésükre. A politikai tényezők mellett a felekezet etnikai karaktere is meghatározó volt. A történelmi Magyarország területén élő hívek alapvetően ruszin és román etnikumúak voltak, a vallási és etnikai hovatartozás pedig szorosan összekapcsolódott életükben. A 19. századtól kezdve az autonómiával rendelkező ruszin és román görögkatolikus egyháznak központi szerepe volt a kisebbségek növekvő politikai aktivitásában, nemzeti mozgalmaik ezekből az egyházakból indultak ki.

Ugyanakkor Magyarország északkeleti megyéiben és Erdélyben – főként a 18-19. századi asszimilációs folyamatok eredményeképpen – jelentős számú magyar anyanyelvű görögkatolikus is élt, akik nem rendelkeztek saját egyházzal, hanem a ruszin és a román nemzeti egyházakba tagolódtak. A többszörösen kisebbségi helyzetben – nyelvi-nemzeti kisebbség egy kisebbségi egyházban – élő magyar nyelvű görögkatolikusok a 19-20. században változatos módokon igyekeztek saját magyarságukat bizonyítani, illetve magukat a ruszin és román közösségektől elhatárolni. Ugyanakkor nyelvi-nemzeti és vallási identitásuk gyakran összeegyeztethetetlennek bizonyult a 20. század során.

Pusztai Bertalan évtizedek óta kutatja – többek között – ezt a sajátos csoportot. Egyaránt végzett terepmunkát kárpátaljai és erdélyi (egykori és jelenlegi) görögkatolikus közösségekben, valamint történeti kutatásokat a magyar nyelvű görögkatolikusok körében lezajlott asszimilációs és identitásépítési folyamatokra vonatkozóan. Jelen kötet az első bevezető, problémafelvető fejezetet (*The Hungarian Greek Catholics: Identity and Historical Consciousness*) követően a szerző hét, korábban részben angol, részben magyar nyelven publikált tanulmányának átdolgozott, angol nyelvű változatát tartalmazza.

Pusztai Bertalan az előszóban szerényen csak úgy fogalmaz, hogy munkájában „a magyar görögkatolicizmus társadalomtörténetének bizonyos aspektusaival” (7.o.) foglalkozik, az olvasó számára azonban hamar világossá válik, hogy a kötetben a szerző a magyar nyelvű görögkatolikusok identitásának alakulását számos szempontból járja körül, komplex kérdésfelvetéseket fogalmaz meg, amelyekre sokrétű módszertan és vizsgálati szempontok alapján ad válaszokat.

A második fejezet (*Assimilation on the Hungarian Greek Catholic Periphery*) egy kárpátaljai falu etnikai és vallási összetételében bekövetkezett változásokat, illetve a helyi ruszinság nyelvi asszimilációját mutatja be a 18. század utolsó harmadától a 20. századig, népszámlálási statisztikák és egy-

házmegyei sematizmusok adatainak elemzése alapján. A harmadik (*Discursive Tactics and Identity Search at the Fin de Siècle*) és a negyedik (*Discoursing Boundaries: Identity Creation in the Interwar Period*) fejezetek azt járják körül, hogyan hozta létre és terjesztette el – elsősorban kiadványaiban és a korabeli sajtóban – a magyar görögkatolikus elit azt a sajátos történeti tudatot, amely a közösség kohéziójának és identitásának egyik alapvető elemévé vált. Előbbi tanulmány annak az *Emlékkönyv*nek a tartalmát és a diszkurzív stratégiáit elemzi, amelyet 1900-ban, a magyar nyelvű liturgia engedélyezését kérő római zárandoklatuk alkalmából a magyar görögkatolikusok képviselői átadtak a pápának. Utóbbi írás további adatokkal szolgál a görögkatolikus történeti tudat kimunkálásának és elterjesztésének folyamatáról: az 1867 és 1945 közötti görögkatolikus sajtó tartalmi elemzése alapján mutatja be a csoport történelmének „feltalálását”, egyúttal arra is rávilágít, milyen fontos volt ez társadalmi integrációjuk szempontjából. Az országos szintű diskurzusok bemutatása után a következő fejezet (*A Religious Diaspora Community in the Interwar Years*), egy, a görögkatolikus törzsterületen kívül, Szegeden élő kisebb csoport történetét tárja az olvasó elé. A tanulmány középpontjában a közösségépítés legintenzívebb, 1921 és 1936 közötti időszaka áll, az elemzésből megismerhetjük azokat a legfontosabb tényezőket, amelyek a csoport megerősödését, helyi legitimizációját szolgálták. A hatodik fejezet (*The Fate of Hungarian Greek Catholics in 20th century Szeklerland, Romania*) levéltári forrásokon és interjúkon alapuló, egy fiktív görögkatolikus pap szemszögéből megírt esszé a székelyföldi magyar görögkatolikusok 20. századi sorsáról – elsősorban az őket érintő nyelvi asszimilációs folyamatokról, valamint a régióban zajló politikai változások helyi hatásairól. A következő tanulmány (*Institutional Changes in the Greek Catholic Church in Hungary, 1950–2000*) a magyarországi görögkatolikusok történetére és intézményeire fókuszál a szocialista és a poszt szocialista korszakban. Az utolsó fejezet (*Paths to Identification in a Double Minority*) három kárpátaljai településen végzett terepmunka eredményeit foglalja össze. A szerző bemutatja a volt görögkatolikusok különböző identifikációs stratégiáit a szocializmus idején, majd azokat a lokális felekezeti konfliktusokat és általános bizonytalanságot, amelyek az etnikai, nyelvi, vallási identitások „ütközéséből” adódtak a rendszerváltás és a görögkatolikus egyházak újjáéledése után.

A kötet függeléke (215–391. oldal) az *Emlékkönyv a görög szert. katolikus magyarok római zárandoklatáról* című kiadvány angol fordítását tartalmazza, majd két térképpel zárul, amelyek a magyar görögkatolikusok által lakott településeket mutatják Magyarország északkeleti megyéiben és Erdélyben.

Pusztai Bertalan jelen kötet tanulmányaiban egy területileg és létszámát tekintve is jól körülhatárolható, ám etnikai eredetét tekintve nem egységes csoport identifikációs folyamataival foglalkozik, két és fél évszázad távlatában. A korábbi társadalmi és nyelvi asszimilációs folyamatok bemutatása után azt a korszakot, és azokat a folyamatokat állítja vizsgálódása középpontjába, amelyek során e csoport elitje egyre fokozottabban megjelent a közéletben, és az ekkor megerősödő sajtót és nyilvánosságot saját céljai érdekében felhasználva egyfajta egységes magyar görögkatolikus identitás létrehozásán munkálkodott, végül kitér a 20. század második felének identitáskonfliktusaira is. A szerző kiemelten foglalkozik történeti tudta megalkotása és az identitás közti kapcsolattal, és nagy hangsúlyt fektet a szimbolikus közösségépítő folyamatok bemutatására is. Az egyes fejezetekből megismerhetjük azokat a változó társadalmi kontextusokat is, amelyben e kisebbségi közösség tagjainak újra és újra definiálnia és pozicionálnia kell magukat.

Bár a kötet különálló tanulmányokból áll, amelyek egyenként is olvashatók, az egyes fejezetek jól ki is egészítik egymást. Egyrészt a kötetten végig haladva részletes képet kapunk a magyar nyelvű görögkatolikusok kutatásának legfontosabb kérdéseiről, másrészt a széles időkeretnek, a

többféle tematikai és földrajzi fókusznak köszönhetően a vizsgált folyamatok nagyobb ívét is képes láttatni a szerző. Az olvasó egy olyan „köztes”, és éppen ezért folyamatosan változó, alakuló identitással rendelkező csoportot ismerhet meg a kötet lapjain, ahol a körülmények függvényében az identitás etnikai, nyelvi és vallási dimenziói erősíthetik egymást, de komoly ellentmondásba is kerülhetnek. Fontos és öröndetes, hogy a kötetben közölt írások immár a nemzetközi kutatói közösséghez is eljuthatnak.

Benkő Elek – Sándor Klára – Vásáry István: A székely írás emlékei. Corpus Monumentorum Alphabeto Siculico Exaratorum (CMASE). Eötvös Loránd Kutatási Hálózat Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest, 2021. 927 p.

Kósa László

Sebestyén Gyula neves folkloristánk emlékét máig elevenen tartja a kiváló önkéntes gyűjtőknek a Magyar Néprajzi Társaság által adományozott, róla elnevezett emlékérem. Méltán, hiszen ő intézményesítette, sőt nemzetközi hálózatba illesztette a hazai „társadalmi néprajzi gyűjtés” korábban esetlegesen működő gyakorlatát. Kiterjedt munkásságának más eredményei mára azonban nagyobb részben elhalványultak a tudománytörténeti emlékezetben, pedig értékes népköltészeti gyűjtéseket, történeti-filológiai kutatásokat végzett és nem utolsósorban a 20. századi szaktudomány számára fölvázolta a jövődö évtizedek elvégzendő feladatait. Munkássága nem egyszer átlépett a néprajz határain. Egyik ilyen – talán legjelentősebb – vállalkozásának több évtized alatt született résztanulmányait éppen az Ethnographiában tette közzé. Majd összefoglalta eredményeit, a székely/magyar rovásírás a korban minden ismert emlékének összegyűjtését, rendszerezését és egy kötetben kiadta: *A magyar rovásírás hiteles emlékei* (Magyar Tudományos Akadémia, 1915). Megjelenésekor méltatták, de az anyagközléshez fűzött magyarázatokat bíralták is. A bírálatok a paleográfia korabeli problémáiról épp úgy tanúskodtak, mint a szerző folklorista voltáról, továbbá vallottak a magyar néprajzban kezdettől megjelenő östörténeti és korai történet iránt érdeklődésről. A magyarázatok végül nem állták ki a múltó idő próbáját. Ellenben maga a szöveggyűjtemény egészen mostanáig alapforrásul szolgált a tárgy kutatóinak.

A székely írást Sebestyén határozottan elválasztotta a pásztor rovástól és minden egyéb vagyion nyilvántartási és adózási rovástól. Magáról az írásról századok óta tudtak a székelység – jelenleg még bizonytalanul körülhatárolható – csoportjai, és szórványos írások források. Kezdetektől összekapcsolták a székely eredetkérdést és az írás eredetét. Minthogy a székelyeket a legkorábban fennmaradt, róluk szóló források az idők során több, Erdélyben megforduló vagy tartósan leteleplődő néphez kötötték, ebbe az irányba mutatott az írás eredetének föltevése is.

Utóbb a székely írás meglétéről hírt adó források száma gyarapodott, párhuzamosan az írásos emlékek ismeretének köre folyamatosan szélesült. Erdélyben különösen az utóbbi évtizedekben megélnéült középkoros régészeti ásatások és műemlék restaurálások sorozatnyi újabb emléket tárak föl. A pontos olvasat igénye szerte a magyar nyelvterületen megmozgatta az értelmezők, olykor messze csapongó képzelő erejét. Sőt a kérdés „kiszabadult” a tudomány látóköréből. Laikus lelkesedésből újabb ábécék születtek, majd felhasználásukkal közismert helységnévtáblák sora, továbbá székely írással készült egyéb föliratok kerültek nagy nyilvánosság elé.

Ezek a fejlemények, valamint a tudományos élet régóta számon tartott kutatói adósságának törlesztése együttesen sürgették egy korszerű összegző mű megszületését, amire szakterületük elismert tudósai, az orientalista Vásáry István, a régész Benkő Elek mindketten akadémikusok és az írástör-

ténész egyetemi tanár, Sándor Klára szorosan együtt működve vállalkoztak. Jelen munka terve 2012 nyarán az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpontjának Magyar Őstörténeti Témacsoportja tudományos ülésén vetődött föl először komolyan. A Kutatóközpont akkori főigazgatója, Fodor Pál indítványozta a munka mielőbbi elkezdését. Ő volt az, aki a tudományos élet időközben bekövetkező átszervezése idején is segített a késedelmeket és a nehézségeket legyűrni, mindvégig figyelemmel kísérte, patronálta a könyv elkészültét, végül ő írta eléje a Köszöntőt. A mű igen alapos munkával készült, terjedelembre is tekintélyes kézikönyv, interdiszciplináris jellegével sok szállal kapcsolódik a magyar néprajzhoz is. Sebestyén kiadványa óta először mutatja be együtt az összes ma fellelhető emléket. Alább vázlatosan megismertetjük a tartalom summáját és a kötet legfontosabb következtetéseit.

A Köszöntő után írják a szerzők, hogy „(a)...*Bevezetésben arról szeretnénk tájékoztatni a tisztelt olvasót, hogy milyen elveket követtünk a könyv felépítésében és szerkezetének kialakításában, valamint tanácsokat adunk a könyv használatához.*” (13.o.). Mindenekelőtt megtudható, hogy a címben szereplő székely írás megjelölést egységesítés céljából alkalmazzák a korábban több változatban használt terminus helyett, továbbá nyomatékosan azért, mert minden eddig előkerült emléke – bárhol őrződött meg – valamiként a székelyekhez kapcsolódik vagy földrajzilag ma is a Székelyföldön található.

A Bevezetés foglalkozik az írás eddig ismert történetével, továbbá a rávetülő figyelemmel, majd a kutatástörténettel. Az írás eredete és kialakulása források híján jelenleg homályba vész. Fent marad első hiteles említését Kézai Krónikája (1282-1287) őrzi, ám bizonyosan jóval előbb létre jött. Noha folytonosan ismerhették, azonban sosem foglalták rendszerbe. A latin betűs írás mellett nem vált hivatalossá, de nem is tiltották, nem is üldözték. Vélhetőleg főleg rövid élettartamú papálcákra vésvé kommunikáltak vele. A késő középkorban használata föltehetőleg elenyészett volna, ha a humanista műveltség és az írásbeliség elterjedése, a világ megismerésének tudós kíváncsisága, bele értve a kuriózumok iránti érdeklődést, nem élenkinti meg a figyelmet iránta. A 16. századtól emlékének ébren tartása áttevődött a tudós literátorok területére. Egészen a reformkor elejéig tartott ez az időszak, amikor a székely írás tudományos igényű kutatás tárgyává lett. A kérdés első, a mai értékelés szerint is filológiai összefoglalása Szabó Károly irodalomtörténész nevéhez fűződik (1864).

Mint említettük, nem lévén sem kodifikált ábécéje, sem közmegegyezéssel használt betűképei, sem pedig kurzív formája, az egyes emlékek olvasóinak a betűváltozatok többféleségével kellett szembesülniük. A szerzők táblázatok segítségével ezek közt is igyekeznek eligazítani. A Bevezetés köszönetnyilvánításokkal zárul. A könyv megszületését 9 magyarországi és 17 hazánkon kívüli tudományos intézmény (múzeum, könyvtár, levéltár) munkatársai segítették.

Magát a korpuszt hat (A-E) nagy fejezetbe sorolt alfejezetek, ezeken belül kronológiai rendbe tagolt enciklopédikus szócikkek (egységek) alkotják.

A) *A székely írásról szóló történeti tudósítások tára* a már említett Kézaitól századonként besorozta Kiss Bálint reformkori polihisztor történész 39 kéziratos és nyomtatott szöveget foglal magába, amelyek az írás meglétét valóságként említik és méltatják, egyes esetekben akkor is, ha saját személyes tapasztalatuk nincs róla. A tekintélyes névsorban találjuk például a krónikairó Thúróczy Jánost, Bonfinit, Oláh Miklóst, Verancsics Antalt, Baranyai Decsi Jánost, Szenci Molnár Albertet, Pray Györgyöt. A szócikkek egyenként terjedelmesebb vagy rövidebb ismertetéseket és magyarázatokat, facsimilákat, fényképes és grafikus illusztrációkat, valamint szakirodalmat tartalmaznak.

B) *A székely írás feliratos emlékei* nagy fejezetbe 20 felirat került, köztük az utolsó hármat nehezen datálható újkori emlékek tartják a szerzők. A sort különben a jelenleg a legkorábbinak talált (13-14. századi) homoródkarácsonyfalvi, kőbe véssett írás vezeti (174-176.). Itt lapozhatunk rá az Orbán Balázs által 1864-ben fellelt nevezetes emlékre is, amely az 1664-ben készült énlakai, unitá-

rius templom kazettás mennyezetén található (207-209.). Ennek rajzolata, az unitáriusok jelmondata került a kötet borítójára: „*Egy az Isten.*”

Két példával kissé részletesebben hozzuk közelebb a gazdag tartalmú B-csoportot, melyben az emlékek valószínűsíthetően keletkezésük eredeti helyén maradtak napjainkig. Az első, a frissebben előkerült feliratok tipikusnak mondható esete, mégpedig csoportjában a legkorábbról datálhatók egyike az udvarhelyszéki Bágy község Árpád-kori eredetű református templomának renoválásakor 2013-ban előkerült kőbe vésett felirat (187–188.). A kiválasztást legyen szabad kivételesen szubjektív érvvel is indokolnom. Néprajz szakos egyetemi hallgató koromban többször tartózkodtam a faluban, ahol nap mint nap láttam a templomfal azon részét, ahol a vakolat alatt fölfedetlenül rejtőzött az írásemlék. Bágy Homoród menti település, földrajzi közelségben van több olyan helységnek, melyekben a székely írás előbukkant. Rendhagyó a fekvése, azaz nem a folyó völgyben, hanem a környezetéből kiemelkedő várhegy teraszán épült zsákfalú. A szócikk tartalmazza az előkerülés körülményeit, az első sajtó híradásokat, majd a megfeytési kísérleteket, a könyv szerzőinek állásfoglalását, akik a felirat keletkezését a 15-16. század fordulójára teszik, és a valószínű olvasatot, amely föltehetően az építőmester nevét rögzíti. Végül rövid szakirodalom zárja és három ábra egészíti ki a leírást.

A másik illusztratív példánk a Székelyföldön kívüli, dél-erdélyi, történelmi Fogaras városából való. Elkészülése és mai helyére kerülése (1759-1769) óta mindig a nyilvánosság előtt maradt, a székely írás egyik legkönnyebben megtekinthető emléke. A fogarasi református templomot nagyobb részben az önélet-író gróf Bethlen Kata építtette. Sírja néhány lépésre a templomtorny előtt látható ma is. Vele szemközt a templom falába illesztett egyszerű epitáfiumon Bod Péter, a grófnő magyarigeni tudós udvari prédikátorának költeménye olvasható, aki az utolsó sorban székely írással örökítette meg, hogy az ő szerzeménye. A vésett, festett felirat szabályos betűi jól olvashatók, az olvasat nem vitatott. Így a nevezetes emlékről szóló cikk mindössze a tábla teljes szövegét és a keletkezésének leírását tartalmazza, némelyik betűhöz magyarázatot fűzve. Az enciklopédikus szócikket vonatkozó szakirodalom és három illusztráció zárja (210–212.).

C) *A székely írás kéziratban megőrzött feliratos emlékei:* ide összesen három egység került: a bolognai emlék, amely kiemelkedően értékes kutatástörténeti forrás, valamint az ugyancsak nagyon fontos csíkszentmiklósi/csíkszentmihályi felirat, valamint a konstantinápolyi felirat. Mindhárom a humanista tudományos érdeklődés eredménye, több száz év óta tanúsítja a székely írás ismertségét, fennmaradását, egyúttal kutatásának historiográfiájában jeles szerepük van. Mindhármat terjedelmes kommentár kíséri a kötetben.

D) *A székely írás kézirat és nyomtatott emlékei:* a hat nagy fejezetből a legterjedelmesebb, 45 egységet foglal magába a 15. századi keletkezésű Nikolsburgi ábécétől egy magyar református peregrinus cseh teológus barátja emlékkönyvébe 1634-ben tett bejegyzéséig. A Nikolsburgi ábécé egy 15. századi ösnyomtatvány részeként csak 1933-ban került árverés útján a kérdéskör homlokterébe. Számos kutató érdeklődését kiváltotta, pár évtized alatt jelentékeny szakirodalma keletkezett. Feldolgozása sokat segített a székely írás pontosabb ismeretének mélyülésében. A D-fejezetben található Telegdi János 1598-ban megjelent Rudimentájában fennmaradt szöveg, amit ennek további 12 másolata követ. Ugyancsak szemléletes példája a székely írás iránti érdeklődés tovább élésének. A D-fejezet következő szövegei közt a peregrinációs és más albumokba tett bejegyzések, rövid possessori vagy olvasói lapszéli jegyzetek sorozata ugyancsak egyik jellegzetes útját reprezentálják a székely írás fennmaradásának. Velük rokonok az omniáriumokban föllet és egyéb, nehezen tipizálható töredék emlékek, változatos másolatok tanúsítják jellemzően kuriózumként megőrzők érdeklődését.

E) *Korai értekezések a székely írásról*: Fontos állomása a székely írás iránti figyelemnek, amikor már nemcsak tudnak róla az egyes szerzők, nemcsak különlegességként alkalmazzák bejegyzések vagy fölíratok formájában, hanem tudományos értekezéseket is készítenek róla. Ezek az eredet korábbi találgatása, sejtései helyett igyekeznek föltevéseiket tudós apparátussal alátámasztani. Mindössze három szövegegységet soroltak ide a szerzők. Az első két változatban Bél Mátyás tollából származik (1718), a második kortársa Bardócz Pál, a harmadik a kissé később született Hájás István Gáspár hagyatéka.

F) Bizonytalan jellegű vagy tévesen meghatározott emlékek és hamisítványok: összesen négy, nagyobb híré koholmányt gyűjtöttek össze ide, amelyek a maguk korában a legtöbb figyelmet keltették föl. Ezeket több-kevesebb leleménnyel korábban ismert rovás emlékekből kombinálták a szerzők. Az epigráfiai tudás azonban a 19. századra annyira fejlődött, hogy hamarosan lelepleződtek a hamisítványok. Hamisítvány azonban jóval több keletkezett, ám a kötet összeállítóinak egyáltalán nem volt célja, hogy ezeket lajstromba vegyék és elemezzék. Itt említjük meg, hogy a Bevezetőben határozottan indokolják a szerzők, hogy a székely írást történelmi írásnak tekintik. Ennek következtében a korpuszba nem került be a közel múltban és a jelenben a székely írás alkalmazásának divatja, ami nem is a filológia, hanem a szociológia és antropológia érdeklődésébe tartozik.

A könyv szövegét az Ajánlás és a zárófejezet kivételével a szerzői hármassal együtt jegyzi. Az állásfoglalások konszenzuson alapulnak. A zárófejezetnek van egyedül külön szerzője, Vásáry István, aki *A székely írás eredetéről és helyéről a magyar művelődéstörténetben* címmel bocsátott közre összegző észrevételeket és megállapításokat (831–836.). Aki ebben az írás eredetéről végleges eredményeket és sarkos megállapításokat keres, annak csalódnia kell. Elsősorban kutatási problémákat, kutatási irányokat vet föl, nem bocsátkozik az írástörténeti jelenség részletes elemzésébe. Kiindulása, hogy a székely írás olyan kincse nemzeti műveltségünknek, amely a maga egyediségével és sajátosságával előbb a lokális azonosságtudat, majd a magyar nemzeti azonosságtudatban jeles helyet szerzett magának. Másik alaptétele, hogy az írás létrejöttékor a székelység magyarul beszélt, magyar nyelv hangjait jelölik a betűi. Ennek időpontját keresve ismételen fölvetődik a magának a székelységnek az eredetkérdése. Az időben visszafelé haladva, amikor a mai szállásterületén a széki rendszert létrehozták, biztosan magyarul beszéltek. Korábbi jóval homályosabban körvonalazott telepeik talán a mostani lakóhelyükre költözést közvetlenül megelőzően Dél-Erdély lehetett, azelőtt pedig a korai Árpád-házi királyok országának egymás távolabb eső vidékei. Remélhetőleg a további kutatások eloszlatják majd ezt homályt.

Mindemellett Vásáry összegzése hangsúlyozza, hogy egyáltalán nem elvetendő feltevés a magyarrá lett székely népességbe különféle keleti, más nyelveken beszélő etnikai csoportok ne olvadhattak volna bele, akár a magyar honfoglalás előtt, akár utána. A székely írás jelei között nem egy található, amely erősíti ezt az elméletet. A szerző vázolja a szóba jöhető eurázsiai rovásírások csoportjait, de mindjárt hozzáteszi: csakis azoknak az etnikumoknak az írásjeleiből vehettek át, amelyekkel a magyarok/székelyek előtörténetük folyamán érintkezhettek. Ugyanakkor a Közép- és Délkelet-európai térség bizánci befolyása következményeként ciril és glagolita betűk szintén belekerültek, a latin betűkről nem is szólva. Amint fentebb olvashattuk, a Szent István-i államalapítás előtti korszakra a szerzők nem terjesztették ki a vizsgálatukat, mert az meghaladta volna a vállalt időkeretet. Közben kénytelenek voltak az Árpád-kor és az Anjou királyok korának csaknem teljes forráshiányával szembe nézni. Lehet „*búvópatak*”-szerű fennmaradásról beszélni, de ez az ötlet nem magyarázza meg a hiányt. Azok az évszázadok, amelyek a Kézai krónikájában föltűnő, első hitelesnek tekintett említéstől a késő középkorig és a kora újkorig elteltek emlékekben szegények.

Mint látható, a kötet beosztása logikus és világos, szerkezete jól követhető. Már első végig lapozáskor tanúsítja, hogy viszonylag egyszerű a hatalmas dokumentációban eligazodni. Tegyük mindjárt hozzá, nemcsak a filológusoknak és a történészeknek, hanem az igényes, érdeklődő nagyközönségnek is. Másfelől minden egysége számos kérdést tesz föl, seregnyi megoldatlan kutatási problémára hívja föl a figyelmet, azaz a jól áttekinthető szerkezet az újabb kutatások csaknem végtelen számú lehetőségét, kínálja, rejti magában. Szinte sarkallja az arra vállalkozókat a kiterjedt témakörben elmélyülésre. Vásáry összegzése kiemeli a korpusz legfontosabb értékeit és megjelöl tisztázandó nagy kérdéseket.

Nem lehet elégszer ismételni, hogy a szerzők a sokat vitatott és kutatott kérdéskörben mennyire tartózkodnak a végső bizonyosságoktól. Mint kézikönyvnek az anyag szakszerű bemutatása és kutatásra alkalmasság tétele a legfontosabb feladata, ami teljesül. Vásáry István szerkesztő összegző fejezetének záró mondatában olvashatjuk, amivel bizonyára sokan egyet fognak érteni, amint forgatják könyvet, hogy ez a mű a jövő kutatói számára megkerülhetetlen lesz, és folytatható is, hiszen szerkezete nyitott a reménybeli újabb adatok fölbukkanása, feldolgozása, az eredmények korpuszba „befogadására”.

A könyvet bibliográfia, képjegyzék, külön személynév- és külön helynév mutató, valamint rövid angol rezümé zárja.

Csoma Zsigmond: Protestáns magyarok a Felső-Őrségben. Társadalom- és életmód-történeti pillanatkép 1919-1921. Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest, 2020. 333 p.

Horváth Sándor

Hattyúdál! – mondom most már, amikor tudjuk, hogy a betegség erősebb volt Zsiga akaratánál és ő időközben átment a boldogabb életbe. Amikor 2020 karácsonyán megkaptam tőle a dedikált kötet, s átlapoztam, nyomban azt állapítottam meg, hogy ez visszatekintés a szakmai pályafutására. (Tudom, hogy ennél sokszínűbb volt Csoma Zsigmond néprajzi munkássága, de azt éreztem minden találkozásunkkor, hogy a kedvenc téma, az az őrséki magyarság volt.) Zsiga ezt már sem cáfolni, sem megerősíteni nem tudja, maradjunk abban, hogy ezt vélelmezem. Mivel nyolc unokájának ajánlotta, ez hihetővé is teszi gondolatomat. De, hogy nem igazi „hattyúdálnak” szánta, arra a borító húsvéti tojásainak fényképéből következtetünk: húsvét a feltámadás, a megújulás, az élet!

Lapozunk bele a legnyugatibb magyar tájegység néprajzi jellemzőinek tárházába! A cím ugyan a felsőőrségi magyarok közül csak a protestáns magyarokat emeli ki, de a tanulmányok – ahogy az a minőségi szakmai publikációkra jellemző – a környezetet is számba veszik, annak összevetésével rajzolódanak ki az adott néprajzi csoport, a felsőőrségi protestáns közösség kulturális értékei. Ha sorba vesszük a fejezeteket, akkor azt állapíthatjuk meg, hogy Csoma Zsigmond következetesen irányította érdeklődését az egyik vagy másik téma felé, amellyel tulajdonképpen a későbbi monográfia egyes fejezetein dolgozott. Ne feledjük, hogy vele szinte egyidőben Lukács László is ösztöndíjjasként került Ausztriába és – nem véletlen – ő is az Őrséget, a Felsőőrséget választotta néprajzi gyűjtései egyik területének. Az ő kutatásai nem keresztették, hanem nagyszerűen kiegészítették Csoma Zsigmond tevékenységét.

A kötet tartalmának számbavétele előtt ki kell emelnünk, hogy a fejezetek nagyobbik része már egyik vagy másik tanulmányként napvilágot látott. Mégsem érezzük úgy, hogy itt korábbi publikációk újra közléséről van szó, hiszen azok monográfiává szervesülnek. Az egyes fejezetek vagy alfejezetek korábbi megfogalmazásaira a szerző lábjegyzetekben utal.

A kötet tudománytörténeti bevezetéssel indul. Majd kilenc nagy fejezetben foglalja össze első sorban a táj anyagi kultúráját. A kilencedik fejezetben a kézművesség mellett a társadalomnéprajzot

vázolja és részben a szellemi kultúra egyes elemeit is. Az összefoglaló és kitekintő záró fejezet után irodalom, földrajzi- és személynévmutató segít a tájékozódásban. Az angol nyelvű összefoglaló után színes melléklettel fejeződik be a kötet.

A tudománytörténeti áttekintésben kiemelt helyet kapott Gaál Károly egykori bécsi néprajzos professzor, aki negyven évig kutatta a burgenlandi magyarok és horvátok néprajzát. Ugyancsak kiemelt szerepe volt a burgenlandi magyarok életében az alsóöri bencés plébánosnak, Galambos Ferenc Iréneusznak, akitől Csoma Zsigmond is nagyon sok információt és segítséget kapott ottani kutatásai során. A szerző végül a történeti Nyugat-Magyarország és a szomszédos stájer, valamint a karinthiai területek közötti kapcsolatot is kutató gráci néprajzos, Oskar Moser tevékenységére is kitekintett. Talán csak furcsa véletlen, hogy a történeti Nyugat-Magyarország több kiemelkedő néprajzi kutatójának a hátterében, a kapcsolatrendszerében Viski Károlyt találjuk. Pável Ágoston vele volt kiegészítő tanár Tordán és néprajzi érdeklődésének kialakulásában ez szerepet játszott; majd Gaál Károly tanítványa volt Viskinek a pesti egyetem néprajz szakán.

A „*Táj, nép, hagyomány, identitás, történelem*” című második fejezet térben és időben elhelyezi a Felső-Őrség protestáns magyarjait. „*Összességében megállapítható, hogy a Felső-Őrség esetében több érv szól önálló mikrotájként való elismerése mellett*” – fogalmaz a néprajzi szempontú értékelésnél. Majd körülhatárolta a területet, mondván: „*A Felső-Őrség a szűkebb Dunántúl egyetlen magyar nyelvterülete, ahová a protestáns magyar települések, Felsőőr, Őrisziget, valamint a katolikus Alsóőr és a katolikus-evangélikus elnémetesedett Vasjobbágyi (Őrjobbágyi) tartozott Vas vármegyében. Mindegyik település határőrző öntudattal rendelkezik, ami egyben az elkülönülésük alapját is jelenti a környező településektől.*” Felsőőrben sok nemes is élt, továbbá számos agilis.

„*A hagyományos népi kultúrát meghatározó gazdasági tényezők*” fejezetben alapvetően a felső-őrségi fuvarosok tevékenysége révén tekinti át e kis tájegység kereskedelmi és kulturális kapcsolatrendszerét más dunántúli területekkel, különösen a Balaton-felvidékkel. A paraszti terményfuvarozás évszázadokon átívelő gazdasági tevékenység volt. Csoma feltételezi azt is, hogy az általa rögzített szállítási útvonalak már a középkortól használatban voltak. Sőt, a határmenti kereskedelem 16. századi jelentőségét az is bizonyítja, hogy ekkor már 31 Vas vármegyei településről igazolható az ebben való részvétel.

Önálló fejezetet szánt „*A hagyományos borértékesítés rendszere és felbomlása a Káli-medencében a 19–20. században*” témának. E fejezetben – egyebek mellett – megismerhetjük a borbenczárók feladatát, valamint a Káli-medencei boreladás/borvásárlás – például az ürmös és mustméz eladásának – részleteit.

„*A határhasználat*” című fejezet a földművelés és az állattartás, valamint a rét- és erdőgazdálkodás alapvető jellemzőit veszi számba: többek között a tágasabb régióban termesztett sajátos növényeket, a hajdinát és a tarlórépát is.

A „*Táplálkozás, az ételek rendje, ételek*” című rövidke fejezet néhány jellemző vonást emel ki. Érdekes, hogy a Kardos László által bemutatott őrségi népi táplálkozás a Felső-Őrségre, sőt, Vas megye nagyobbik részére is vonatkoztatható.

„*Az őriszigeti gyümölcsfuvarosok és gyümölcskertészek*” fejezetcím alatt egyrészt a vidék jelentős gyümölcsseit veszi számba, másrészt pedig egy felsőöri népiskolai gyümölcsstermesztési jegyzetet mutat be 1856-ból. Utóbbi a községi faiskolák és iskolakertek kialakulásának és szerepének a bemutatására is lehetőséget nyújtott. Megjegyezzük, hogy a községi faiskolák munkálatait majd csak 1874-ben indították el országos szinten. Ebbe a fejezetbe illett a kertészkedő protestáns lelkészek munkásságát bemutató alfejezet is.

„Építészet, ház- és lakáskultúra” a következő fejezet címe. Csoma a tágabb régió archaikus építészeti emlékeivel, a fafalazatú házak, illetve pincék bemutatásával kezdi a történeti változásokat, ennek kapcsán a technológia és a gazdálkodás összefüggését egyaránt érinti. A házkultúránál nem felejtette el kiemelni a tornácos, árkaos házak elterjedését, amelyet egyes kutatók a kismemesi öntudat szimbólumaként értelmeznek. Még a közeli stájer területeken is elterjedt, de ez a ház szerkezetét sem itt, sem ott nem változtatta meg.

A „Népi társadalom és kézművesek” című, legterjedelmesebb fejezet összevontan mutatja be a felsőörségi protestánsok népi társadalmát, benne több emberi élethez, jeles naphoz kötődő hagyománnyal, valamint a jellegzetes kézművességeket. E közösségek társadalomképét jelentősen meghatározta a nemesi, kismemesi tudat. Az őriszigeti kismemesek csak egymás között házasodtak. A sok hasonló vezetéknevű családokat ragadvány-, vagy háznevekkel különböztették meg egymástól. A családi birtok szétaprózódásától védekezve Őriszigeten az első fokú unokatestvérek között sem volt ritka a házasságkötés, ami betegségek megjelenéséhez vezetett. Érdekes, hogy az evangélikus magyar közösség ilyen értékrendet alakított ki, míg a szomszédos német ajkú evangélikus közösség Jobbágyiban (Jabing) nem választotta a gyakori rokoni házasságokat a birtok egyben tartásáért. A protestáns népi vallásosság rövid vázolója mellett a felsőöri zsidóság életmódjára is kitékintett. Majd hosszabban értekezett a szolgáló- és cseregyerek intézményéről. A két nagytáj, az Alpok és a Dunántúl találkozásánál, ahol a nyelvi kontaktúza is húzódozott, több évszázados hagyománya volt a gyerekek más kultúrába, más nyelvi közegbe küldésének, ami a nyelvtanulás mellett az érintett család anyagi helyzetét is javította. A kézművesség bemutatásánál különösen az őri késesek munkásságára fordított figyelmet. A kötet gazdag irodalomjegyzékében Csoma Zsigmond 39 saját publikációt hivatkozott meg, amelyek mind a terület néprajzi kutatásához kötődő írásai.

A számos szövegközi ábra és fekete-fehér felvétel mellett a kötet végén több tucatnyi színes felvétellel gazdagította a Felső-Őrség protestánsairól kiadott monográfiát.

Szigeti Jenő: A népi vallásosság és kegyesség a 18. és 19. században. Válogatott tanulmányok. Magyar Vallástudományi Társaság – L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2020. 247 p. /Vallástudományi Könyvtár XVII./

Bárth Dániel

Szigeti Jenő tanulmánykötetéről írva a tudományos könyvismertetés megszokott, tárgyilagos, objektív, és tartózkodóan visszafogott stilisztikai elvárásaihoz képest személyesebb felütéssel kell indítanom: saját adósságomat (is) törlesztem e recenzióval, amely a szerzőnek 2020 nyarán, nem sokkal halála előtt tett ígéretre vonatkozik. Idős korában is örökké jó kedélyű kollégánk – éppen kiszabadulva egy kórházi beavatkozásból – maga hozta be az egyetemre a nekem szánt példányt, amit jellegzetes, szerénységet tükröző, apróbetűs írásképpel dedikált. Őszintén osztottam tapintható örömeim, amelyet a válogatott tanulmányait tartalmazó kötet megjelenése kapcsán sugárzott. Őszre konferenciánkra vártuk előadónak, sajnos váratlan halálának szomorú híre valamivel előbb érkezett. Megkésztet recenzióm szempontjából immár a lezárt Szigeti-monumentum egy sajátos oldalának áttekintése is kötelező feladatként jelentkezik, ugyanakkor előre kell bocsátanom, hogy a teljes tudományos (és irodalmi, lelkesítő, emberi stb.) életmű áttekintésére egész köteteknek kell majd vállalkoznia.

Jelen kiadvány Szigeti Jenő sokrétű szakmai munkásságának a protestáns népi vallásosság 18–19. századi történetére fókuszáló vizsgálatait összegzi: talán szimbolikus is, hogy éppen tizennyolc tanulmány kapott helyet a reprezentatív válogatásban. Bátran kijelenthető, hogy a szerző kedvenc

korszaka volt ez az időszak, amikor a puritán lelkiség (protestáns kifejezéssel: kegyesség) hasonlóan gazdag közösségi formákat produkált a hazai protestantizmusban, mint a késő barokk katolikus népi ájtatosság ismert és sokat kutatott megnyilvánulásai. Szigeti Jenő nem leplezett módon szimpatizált ezekkel az „*alsó*” kezdeményezésekkel, még akkor is, ha a hivatalos egyházi „*felső*” nézőpont sokszor (az adott korszakban) másképp vélekedett. Ennek nyilvánvaló oka a szerző közismert szabadegyházi kötődésében keresendő. Szigeti a 19. század második felétől megerősödő újprotestáns kisegyházak gyökereit keresi és találja meg a korábbi évszázad elszórt jelenségeiben: a családi körben történő bibliaolvasásokban és -értelmezésekben, a protestáns szentemberek és szentasszonyok tevékenységében, vagy a sokat emlegetett paraszteccelesiolák működésében. Fő kérdésfelvetése valóban kegyességtörténeti: miben és hogyan hittek eleink, miket imádkoztak, hogyan ápolták hitüket, kik és milyen módon segítették őket ebben a hitgyakorlásban (*praxis pietatis*). Vizsgálatának forrásanyaga meglehetősen változatos: a kegyességi irodalom régen elfeledett (vagy soha fel nem fedezett) darabjaitól kezdve kéziratos forrásokon (pl. látomások) át a korabeli egyházi és világi sajtóanyag feltárásáig terjed. A szerző nagy szorgalommal, évtizedeken keresztül bogarászta hagyományos művelődéstörténeti érdeklődéssel a levéltári források szintje fölötti múltlenyomatokat, amelyek a fenti kérdések megválaszolásához, számtalan „*fehér folt*” feltárásához és tisztázásához járultak hozzá.

Az olvasó csak sajnálhatja, hogy a kötet összeállításakor nem fordítottak kellő figyelmet a tudománytörténeti szempontokra, amelyek viszont a szerző sajnálatos halálával még inkább esszenciális aspektusként jelentkeznek. Válogatott tanulmányok újrakiadása kapcsán alapvető, hogy tájékoztató jegyzékben vagy jegyzetekben szokás közölni azok eredeti megjelenési helyét. Ennek elmaradása jelen kötetben azt eredményezi, hogy Szigeti Jenő sok évtizedes kutatói tevékenységének „*időrendjét*” semmilyen módon nem tudjuk érzékelni. Ez azért zavaró, mert a tanulmányok egyes részeinek szó szerinti ismétlődései azt mutatják, hogy bizonyos témáknak többször (kétszer-háromszor-négyszer) is nekifutott a szerző, mindig más és más aspektusát kifejtve az eredeti kérdésnek. Hasonlóképpen tanulságos lett volna, ha a szerkesztés során tematikus blokkokba vagy esetleg időrendbe rendezik a tanulmányokat.

Aki elejétől a végéig átolvassa a kiadványt, nemcsak a szerző kiterjedt műveltségéről, problémaérzékenységéről és szakmai elköteleződéséről szerezhet közvetlen, életre szóló benyomásokat, hanem Szigeti szándékainak megfelelően jelentős ismeretanyaggal gazdagodhat a 18–19. századi protestáns hitélet lokális és mindennapi gyakorlatáról. A kötet számos olyan tanulmányt tartalmaz, amelyekben a szerző úttörő módon dolgozott fel bizonyos témaköröket, máskor pedig jó érzékkel a további kutatási lehetőségekre tapintott rá. Ezek közé tartozik a 18. századi protestáns lelkészsorokat ismertető írása, amelyben a középpontba állított személyiségek megismertetésével párhuzamosan a helyi közösségben betöltött szerepüket, viszonyrendszerüket és megpróbáltatásaikat is plasztikusan ábrázolja. A lokális kötődés emeli meg a Békés megyei evangélikus lelkészek néprajzi-helyismereti munkásságát bemutató tanulmányának forrásértékét is. Számára a falusi-mezővárosi közösségekben élő lelkészek nem csak közvetítőként, a népi kultúra reformátoraiként vagy első interpretátoraként fontosak, hanem önmagukban (személyiségük, mentalitásuk tekintetében is) vizsgálatra méltók, mint a helyi vallási élet kereteinek kialakítói és meghatározói „*specialistái*”. Szigeti Jenő ezzel jelenleg futó kutatási programunk alapvető megközelítését előlegezte meg.

Hasonlóképpen kedves témája volt a szerzőnek a „*Biblia a nép között*” problematikája, a vallásos olvasmányok, az imádság, a jóvendölések és túlvilágjárások színes világa, hiszen mindezekről számos önálló könyvet is publikált. Itt közölt vonatkozó tanulmányai azt erősítik, hogy a néprajzi gyűjtések megindulása előtti lokális kultúrákban a szorosabb értelemben vett népi vallásosság (tehát a

tételes vallások népi gyakorlata) elválaszthatatlanul egybefonódott a néprajz által később a „néphit” és a „népszokások” kategóriájába illesztett tényezőkkel.

Szigeti Jenő tanulmánykötete egy nagyívű tudományos életmű résztematikájának összegzése. Nem annyira a szerzőt, mint inkább a kiadókat (lektor, olvasószerkesztő) terheli a felelősség, hogy sajnos feltűnően sok nyomdahiba (tördelési következtelenség, betűhibák, címkemelési hiányosságok, jegyzetelési következtelenség stb.) maradt a munkában. Praktikus lett volna a gyakran ismétlődő hivatkozásokat mindenütt lerövidíteni (évszám kiemelés módszerrel) és a kötet végén egy összesített irodalomjegyzéket adni. Nem ártott volna tisztázni, hogy milyen elvek alapján történtek változtatások az eredeti szövegeken. (Különösen a lektor újabb tanulmányaira adott hivatkozások száma feltűnő, amelyek az eredeti megjelenésekben nagyrészt még nem szerepeltek.) Egy alaposabb szöveggondozás segítségével a kötet még inkább betölthette volna azt a feladatát, hogy a szerteszét megjelent dolgozatokat most ne csak egy helyen olvashassuk, hanem bátran idézhessük és hivatkozhatunk is.

Szigeti Jenő életműve időközben sajnálatos módon lezárult, de impulzív személyisége, invenciózus gondolatisága, szabadságszerető szellemisége és példás kollegialitása velünk marad a róla őrzött emlékeinkben, valamint összegyűjtött tanulmányainak ilyen és ehhez hasonló gyűjteményeiben.

Györfy Eszter: Át rajzolt határok. Felekezeti együttélés, vallási és etnikai kötődések Székelyföld és Moldva határán. Balassi Kiadó, Budapest, 2021. 342 p.

Iancu Laura

A Székelyföld és Moldva földrajzi határán fekvő Kóstelek település a „*határmenti lét*” valamennyi sajátosságát megtestesíti, s mint ilyen, az etnikai és felekezeti együttélésre irányuló vizsgálatok kiváló terepe. Mi több, az együttélés sajátos összefonódásainak ismerete, a kölcsönhatást generáló és/vagy kikényszerítő motivációk számbavétele megkerülhetetlen minden egyéb, a társadalmat érintő kérdések kutatása esetén. Györfy Eszter a legmagasabb szakmai igényességgel megírt kötete ezt az alapot foglalja össze és adja közre. A kiadvány a szerző 2020-ban sikeresen megvédett doktori dolgozatának véglegesített változata. A hét fejezetre tagolt elemzést fénykép illusztrációk gazdagítják. A vizsgálatban felhasznált források jegyzéke függelékben kapott helyet. A kötet szerkezete, rendkívül következetes és egyenletes stílusa jelentősen megkönnyíti az egyébként szinte áttekinthetetlen viszonyrendszereket megjelenítő társadalom belső dinamikájának a megértését.

A témameghatározást, a vizsgálat módszertanát és forrásait ismertető, valamint az elméleti kereteket megrajzoló első három fejezetben a kutatástörténet legmeghatározóbb megállapításai nyerne megerősítést vagy éppen árnyalást. Az egyik ilyen alaptétel szerint Kóstelek „*egy olyan nyelvi, kulturális, vallási kontaktóza, ahol a megtelepedő román és magyar népesség körében végbement hosszú távú akkulturációs, asszimilációs folyamatok (...), a nemzetépítési törekvések következtében egy sajátos »köztes« minőség, sok szempontból kevert kultúra és identitás(ok) jött(ek) létre*” (9.). A szerző megfigyelései alapján „*nincsenek sem tényleges kulturális, sem nyelvi különbségek*”, „*nemzeti-etnikai kötődések léteznek, amelyek bizonyos helyzetekben előtérbe kerülnek, és amelyeket [a helyiek] alapvetően a vallási hovatartozásból eredeztetnek*” (10–11.). Az előbbieket mellett ki kell emelni még a „*Párhuzamos olvasatok*” című alfejezet megállapításait, amelyek a terepmunka tapasztalatainak és a levéltári (történeti) források adatainak „*összeolvasásából*” következnek. Ezek alapján, úgy tűnik, az identifikációt meghatározó emlékezés és felejtés dialektikája valamint a „*kóstelekiség*”-lét már-már a történelmi folyamatok által predesztinált „*létmód*”, amelynek három, nem éppen egyenrangú, de egyenértékű szereplője van: a világi és az egyházi hatalom/elit, valamint a

helyi társadalom. Ebben a három fejezetben a szerző tulajdonképpen az eseménydús 20. század távlatában ismerteti és értelmezi a jelent, az együttélés napjainkban megfigyelhető formáit és azok jellegét. A kostelekiek vallási és etnikai kötődésének értelmezéséhez és körülhatárolásához Fredrik Barth koncepcióját veszi igénybe. E megközelítés szerint az emberek között fennálló, különféle természetű határok nem „*eleve létező, szilárd entitások*”. Az etnicitás „*a társadalmi értékelés része*”, ami a csoportosulások és határok folyamatos alakulását eredményezi, fönntartva így az etnikumok közti dinamikus viszonyt. Ebből a perspektívából kell értelmeznünk a szerző azon megállapítását is miszerint „*Kostelekben (...) a románok és magyarok nem különülnek el élesen, nem képeznek klasszikus értelemben vett etnikai csoportokat*” (43.). A jelenség leírásához Györfy Eszter új – a nemzetközi tudományosságban bevett – terminus technikusokat alkalmaz: csoportok helyett kategóriákról beszél, a csoportként létezést pedig eseményként kezeli. A kategorizáció és az identifikáció szempontjai révén a csoportokon belüli viszonyok (kötődések és határok) kerülnek előtérbe, amelyek az etnicitás interaktív jellegére világítanak rá (55.). Ebből adódik a kostelekiséglét sajátossága is, amelyet inkább körülírni (kettős identitás, köztes és/vagy átmeneti állapot, liminális helyzet, nemzeti közömbösség, sem-sem, is-is stb.) semmint meghatározni lehet.

A következő három nagy fejezet három történeti korszak pasztorációs viszonyait, nyelvi, etnikai, valamint demográfiai kérdéseit ismerteti. A korszakhatárok a 20. század történelmi fordulópontjai mentén rajzolódnak ki: 1. a történelmi múlttól a görögkatolikus egyház 1948-ban bekövetkezett megszüntetéséig; 2. a szocializmus kora; 3. a közelmúlt három évtizede. A szerző a korszakváltásokat megelőző és követő, nem kevésbé meghatározó közbeékelte események és azok hatásának a bemutatására is gondot fordít. A bő egy évszázadot felölelő időszakot – madártávlatból – az egyházi és állami intézmények között fennálló vagy azok által generált rivalizáció jellemzi. A történeti folyamatok útvesztőiben a szerző esettanulmányok révén igazít el és mutatja be a kostelekiséglét túlélési kísérletezéseit. A görögkatolikus egyház megszüntetésével két felekezetre (római katolikus ill. ortodox) szétváló társadalmat az egyéni életstratégiák és meggyőződések tartották folyamatos alakulásban. Az identitás terén kategorikus formákat az államszocializmus évei sem tudtak kialakítani, annak ellenre sem, hogy ekkor már mindkét felekezet intézményesen is képviseltette magát a faluban. Érdekes, hogy a '89 előtti belső migráció révén szerzett egyéni tapasztalatok tovább fokozták a helyiek kostelekiséglétben való visszahúzódását és megerősödését (lásd: 159.). Az államok és a civil szervezetek által propagált magyar, román, csángó etnikai megnevezések egyike sem tükrözi maradéktalanul sem a közösség kollektív, sem az egyén személyes identitását. Miből áll és hogyan határozható meg a kostelekiséglét? A választ a 184. oldalon találjuk meg: „*A »kostelekiséglét« (...) egy szubjektív a helyiek által is inkább csak találkozási helyzetekben érzékelhető, őket a környező csoportoktól megkülönböztető, ugyanakkor (...) nehezen megfogható vagy megmagyarázható jellemző*”.

A helyi vallásosságban a három egyház vallási tradíciója, a hagyományok keveredése figyelhető meg, ami nem zavart okozó, inkább sokszólamúságot eredményező, és amely megszokott és sajátként értékelt. A vallásváltás, a vegyes házasság „*természetes, sőt, kíváncsi dolog, és felekezettől függetlenül a közösség tagjai mindent megtesznek ennek zökkenőmentes megvalósulásáért*” (208.). Ennek az eljárásnak a következménye a közösségben érvényesülő „*mindennapi egyensúly*”, a felek egymás iránti kölcsönös tisztelete, ami – úgy tűnik – az együttélés legfontosabb szempontja és célja, aminek a biztosítása érdekében a közösség az állami és az egyházi hivatalnokokkal szemben is felvállalja a konfrontációt.

Györfy Eszter világos látéleket nyújt egy olyan társadalomról és kultúráról, amelynek jellemzőit a következő kulcsszavakkal foglalhatjuk össze: átjárható, átrajzolt, bizonytalanság, együttélés,

ellentét, heterogén, interakció, kevertség, képlékenység, kölcsönhatás, köztesség, összefonódás, relatív(itás), rugalmasság, szinkretikus, szituatív, változó, vegyes stb., ezek valamennyi lehetséges jelzőivel egyetemben. A múltra és a jelenre, a „*nagy történelem*” és a hétköznapi helyi eseményeire egyaránt fókuszáló szemlélet révén a szerző úgy hozza közel az olvasóhoz a kostelekiség jelenséget, hogy az egyszersmind megmaradt maga rejtélyes voltában. „*Nem tudok »rendet tenni« a különböző történetek között, és elvettem egy ilyen »objektív« rekonstrukció lehetőségét, sőt létjogosultságát*” (31.) – fogalmaz a téma és a tudomány iránti példaértékű tisztelettel és szerénységgel Györfy Eszter.

Előfizetés

Magyarországon és külföldön előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Zrt. Hírlap Üzletága (1088 Budapest, Orczy tér 1.). Előfizethető valamennyi postán, interneten (hirlapelofizetes@posta.hu) vagy faxon (+36-1-303-3440). Az éves előfizetés díja: 3500 forint. További információ: +36- 80/444-444. Az egyes lapszámok és a korábbi példányok – a Társaság egyéb kiadványaival együtt – megrendelhetők interneten (neprajzitorsasag@gmail.com). A folyóirat korábbi évfolyamainak elektronikus változata olvasható a világhálón: <http://www.arcanum.hu/ethnographia>.

Ethnographia is a peer-reviewed academic journal of the Hungarian Ethnographical Society since 1890. Manuscripts and editorial correspondence should be addressed to the editor-in-chief (vigagyula@gmail.com). All contents of *Ethnographia* published between 1890 and 2008 are available in a digitized fulltext format with search options on the internet (<http://www2.arcanum.hu/ethnographia>). *Ethnographia* is distributed by the Hungarian Post Inc. (Magyar Posta Zrt. Hírlap Üzletága; 1088 Budapest, Orczy square 1.). It can be subscribed at post offices, in e-mail (hirlapelofizetes@posta.hu) and by fax (+36–1–303–3440). Subscription fee for one year is 3500 HUF (including four numbers a year). Further information about subscription: +36–80–444–444. Current and previous copies of *Ethnographia* as well as other relevant publications can be ordered neprajzitorsasag@gmail.com).

Olvasóink figyelmébe

Folyóiratunk 132. (2021) 3. számában két nevet tévesen közöltünk. Az 549. oldal 2. bekezdésében megjelent Gemba Klára név helyesen Tóth-Glemba Klára. Az 550. oldalon kétszer szereplő Maticsák Lajos név helyesen Maticsák Sándor. Szerkesztőségünk az érintettek szíves elnézését kéri.

Ethnographia

Journal of the Hungarian Ethnographic Society

Vol. 133.

2022

No. 2.

Advisory Board:

ILDIKÓ LEHTINEN (Finland), JÓZSEF LISZKA (Slovakia), DZENI MADZHAROV (Bulgaria), VILMOS KESZEG (Romania), ISTVÁN SILLING (Serbia), GABRIELLA SCHUBERT (Germany), MÁTYÁS SZABÓ (Sweden)

Editorial Board:

ELEK BARTHA, ÁGNES FÜLEMILE, LAJOS KEMECSI, LÁSZLÓ KÓSA, IMOLA KÜLLÖS, TAMÁS MOHAY, ATTILA PALÁDI-KOVÁCS, FERENC POZSONY, ZSUZSA SZARVAS, GÁBOR VARGYAS

Editor:

GYULA VIGA – GÁBOR VERES

*Editorial Office Address: Museum of Ethnography, 1055 Budapest Kossuth tér 12.
e-mail: vigagyula@gmail.com*

TABLE OF CONTENTS

Articles

- GÉZA SZABÓ*: Caucasian archaeological and ethnographic parallels to the interpretation of the Hungarian beliefs as well as plant and animal representations in decorative arts around the 9th century 215
KINCŐS VEREBÉLYI: Applied arts in the background of folk art 256
TÜNDE ZENTAI: The furniture of Komárom and its analogies 278
ZOLTÁN NAGY: Tradition and change in the history of pottery in the Velemér valley 316
LEHEL PETI: Language and career: dilemmas of the Moldavian Csángó guest worker families 344

Discussions

- ZITA DEÁKY*: Some remarks about Gábor Koloh's boo 365

Book Reviews

371